۷۸۶

بہارِ اعظم جاہی

رودادِ سفرِ میمنت اثرِ نواب اعظم جاہ بہادر کہ
در سنہ یک ہزار و دو صد و سی و ہشت ہجری از
مدراس تا ناگور اختیار کردہ و ازانجا براہ ترچناپلی و
چنجی و چیت پیٹ و آرنی و آرکاٹ و ویلور و کاویری پاک
و کنجیورم باز بمدراس مراجعت کردہ

تالیف

مولوی غلام عبدالقادر ناظر المتوفی سنہ ۱۲۴۳ھ

بہ تصحیح و تحشیہ و تقدیم

از

افضل العلماء مولوی حافظ محمد یوسف کوکن عمری ایم۔ اے

ریڈر، شعبۂ عربی و فارسی و اردو،
مدراس یونیورسٹی

در سنہ ۱۳۸۰ھ = سنہ ۱۹۶۱ع چاپ شد

بہار اعظم جاہی

فہرست مضامین

عدد شمار	مضمون	صفحہ

عدد شمار	مضمون	صفحہ

ضمیمہ جات در آخر کتاب

مقدمہ

مولوی غلام عبدالقادر ناظر کہ مصنف این کتاب بہار اعظم جاہی است از خانوادۂ بزرگ نوایط است کہ در قرن ہفتم ہجری از نایت کہ مقامی است در نواحی بصرہ ہجرت کردہ بر ساحل غربی جزیرہ نمائے ہند جنوبی کہ بہ علاقہ کونکن معروف است سکونت ورزید۔ سلسلہ نسبش این است:۔

مولوی غلام عبدالقادر ناظر (۱۲۰۰-۱۲۴۳ھ) پسر مولوی غلام محی الدین معجز (۱۱۷۳-۱۲۲۹ھ) پسر محمد ندیم اللہ ندیم (۱۱۴۸-۱۱۸۰ھ) پسر محمد عبدالقادر (۱۱۰۵-۱۱۶۳ھ) پسر مولوی محمد حسین المعروف بہ شیخ احمد سوانح نگار (۱۰۶۴-۱۱۳۴ھ) پسر شیخ ابو محمد پسر شیخ محمد حسین پسر عبدالقادر پسر حسن فضل اللہ المعروف بہ محمد نعمت اللہ پسر قاضی رضی الدین مرتضی رضی پسر قاضی محمود کبیر (وفات ۹۹۵ھ) پسر قاضی احمد شافعی پسر فقیہ ابو محمد شافعی پسر فقیہ مخدوم اسمٰعیل شافعی پسر فقیہ مخدوم اسحٰق شافعی پسر فقیہ عطا احمد شافعی۔

فقیہ عطا احمد شافعی معاصر ملا فقیہ مخدوم علی مہائمی (وفات ۸۳۵ھ) کہ صاحب تصانیف بسیار در عربی و فارسی بودہ بود۔ از اولاد این فقیہ قاضی محمود کبیر نامور گشت۔ او در زمان سلطان علی عادل شاہ (۹۶۵-۹۸۸ھ) قاضی القضاۃ معاملہ گووہ بود در سنہ ۹۸۰ ہجری ہمہ معاملات قضا را بہ پسر خود قاضی رضی الدین مرتضیٰ را سپردہ روانہ حرمین شریفین

زادہما اللہ شرفا و تحریما گشت و چندے دراں جا اقامت کرد و باز بہ بیجاپور بیامد و بہ ہفتم ربیع الاوّل ۹۹۵ھ وفات یافت۔ یک تصنیف لطیف ازو در زبان پارسی بنام "تعلیقات قاضی محمود بر معاملہ گووہ" یادگار ماندہ۔ در بعض مسایل فقہیہ از قضاۃ وقت خود اختلاف کردہ و صورت حقیقتِ ہر مسئلہ را واضح کردہ۔

قاضی محمود کبیر را یک برادر بنام ملا خلیل اللہ بود کہ پیش ازو در سنہ نہصد و شصت و ہشت ہجری ازیں جہان فانی درگذشت۔ او پدر ملا احمد و جد امجد ملا حبیب اللہ بیجاپوری بود۔ ملا احمد عالم و فاضل و صوفی بزرگ بود۔ پنج سال در مکہ معظمہ اقامت داشت و از شیخ شہاب الدین ابن حجر الھیتمی المکی المتوفی ۹۷۵ھ و از شیخ علی متقی المتوفی ۹۷۵ھ درس حدیث و فقہ گرفتہ و چون ملا احمد بہ بیجاپور باز آمد سلطان وقت علی عادل شاہ المتوفی ۹۸۸ھ بسا تعظیم و تکریم کرد و اورا بسیار محبوب داشت در معرکہ ہا اورا ہمراہ خود داشت تا از برکت او فتح و ظفر میسّر گردد۔ سلطان در ۹۸۵ھ در موضع کندرگی قریب مصطفیٰ آباد المعروف بہ بلگاؤں با اردوے خود مقیم بود کہ ملا احمد پیک اجل را لبیک گفت۔ سلطان بسیار محزون شد و اورا باحترام تمام درانجا دفن کردہ بہ بیجاپور باز آمد۔

زوجہ او بی بی نعیمہ دختر سید ابوبکر از خاندان بزرگ سادات بود۔ نہایت متقی و پارسا و پاک باطن و نیک سیرت بود۔ در سال یکہزار و سی و پنج ہجری وفات یافت۔ پسرش ملا حبیب اللہ در یک قطعہ

تاریخ وفات پدر و مادر خود چنیں یافتہ

پدر و مادرم فرشتہ بدند انس و جن را دریں چہ اشتلم است
زاں یکی را فرشتہ است تاریخ واں دوم را فرشتہ دوم است
۹۸۵ھ ۱۰۳۵ھ

ملا حبیب اللہ در سال نہصد و ہفتاد و نہ ہجری بشب عید الفطر متولد شد و از میاں حبیب اللہ شہر اوستاد و ملا ابراہیم زبیری و ملا حسن بلخی درس علوم نقلیہ و عقلیہ گرفت و از قاضی محمد کلیانی و میراں محمد بابا نگری تصوف و سلوک آموخت و خواست کہ بہ ترکستان و دیگر ممالک اسلامیہ رفتہ بر دست پیر بزرگ بیعت کند و خرقہ خلافت پوشد مگر میراں محمد بابا نگری گفت ترا حاجت رفتن نیست ۔ شیخ کامل عن قریب ہمیں جا خواہد آمد ۔ چنانچہ حضرت سید شاہ صبغۃ اللہ نایب رسول اللہ در سنہ یکہزار ہجری از مدینہ منورہ وارد بیجاپور گردید و پنج سال دریں شہر اقامت داشت ۔ خلقی از و مستفید و مستفیض گشتند ملا حبیب اللہ نیز بنزد او رفت و درس تفسیر و حدیث و فقہ و تصوف و سلوک از و گرفتن آغاز کرد و در اندک مدت چناں مہارتے بہم رسانید کہ کسے اورا در بحث و مباحثہ عاجز کردن نتوانست و چوں سید شاہ موصوف در سنہ یکہزار و پنج ہجری روانہ حرمین شد ملا حبیب اللہ نیز خواست کہ ہمراہ او رود مگر مرشد گفت تو قصد سفر حجاز مکن تا آنکہ من ترا اشارہ نہ کنم ، ناچار ترک قصد سفر کردہ تا حوض شاہ پور اولین منزل از بیجاپور پیدل مرشد خود را مشایعت کرد ۔ مرشد موصوف ایں جا ہمہ مریدان خود را بصلاح و تقوی وصیت کردہ رخصت کرد و ملا حبیب اللہ را بہ تلقین مشرف ساخت ۔ چنانکہ ملا حبیب اللہ تاریخ ایں تلقین بایں طور گفتہ

تلقین شاہ چوں شدہ ایں جام دستگیر
تاریخ ایں خوش است کہ تلقیں گر فقیر
۱۰۰۵ھ

بشرف و بزرگی حضرت سید شاہ صبغۃ اللہ چنداں معتقد بود کہ مصاحبش را صحابی قرار دادہ چنانکہ گوید

صبغۃ اللّٰہی شو ار خواہی مراد ‎ ‎ کو مصاحب را صحابی می کند

و نیز گوید

صبغۃ اللہ درمیان اولیاء ‎ ‎ چوں محمد درمیان انبیاء

و در جائے دیگر مجموعہ اعداد نام صبغۃ اللہ را ضامن امن و امان قرار دادہ چنانکہ گوید

یک ہزار و پانصد وپنجاہ و ہشت ‎ ‎ ضامن امن است در دریا و دشت

ملا حبیب اللہ اوقات گرانمایۂ خود را در درس وتدریس و تصنیف و تالیف و ارشاد و نصیحت صرف می کرد۔ ذات با برکات او جامع شریعت و طریقت و معدن معرفت و حقیقت بود۔ بحالت بیداری و خواب بارہا از رویت جمال چہرۂ مبارک آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مشرف شدہ۔ چنانکہ در شب بست و یکم از ماہ ربیع الاول در سال یک ہزار و بست و نہ ہجری بعد از نماز عشا در حجرۂ خود تنہا نشستہ کتاب افراد سخاوی را کہ مصنف آں را بدست خود نوشتہ بود، مطالعہ می کرد۔ ناگاہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم از در در آمد۔ ملا حبیب اللہ فی الفور از جائے خود برخاستہ تعظیم ادا کرد و آنحضرتؐ را بر مسند خود نشانید و خود دست بستہ روبروے او نشست۔ آنحضرتؐ فرمود، چہ میخوانی؟ او ہموں کتاب را بدست آنحضرتؐ گذاشت و او بر ہر دو صفحات کتاب انگشتہائے مبارک خود را داشتہ چندے مطالعہ کرد و سر مبارک خود را

چناں بجنبانید کہ گویا مضامین آں ہر دو صفحات را تصدیق می کند۔ ملا حبیب اللہ پرسید ہمہ افراد اقوال حضرت شما کہ دریں کتاب ذکر کردہ راست است یا نہ۔ آنحضرت جواب داد۔ بلی ہمہ ایں اقوال از افراد سنن من است۔ ملا حبیب اللہ ایں واقعہ را در یک قصیدۂ تائیہ قلمبند کردہ است چنانکہ گوید

اتانی رسول اللہ فی عین یقظتی	وجالسنی مستقبلا وھو قبلتی
وعندی افراد السخاوی بخطہ	اطالع باب الطاء منہا بخلوتی
ولی قال ما ھذا فلما اجبتہ	امر اصبع التسبیح فی کل سطرۃ
من اسطر کلتی صفحتی بابہا فقط	کفی شرفا لو راس شعر بنقطۃ
فیا عز قرطاس و یا عز اسطر	و یا عز ظفار بمس و نظرۃ
وحرك تحریك المصدق راسہ	یومل فی المعنی بتعمیق فکرۃ
و قلت لہ ھل کلہا افراد قولکا	فقال نعم ذا الکل افراد سنتی

"یعنی تشریف آورد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ و آلہ وصحبہ وسلم در حالتِ بیداری من و روبرو نشاند مرا در حالیکہ آنحضرت در جانب قبلہ من بود۔ و بدست من کتاب افراد سخاوی بود کہ مصنف آں را بدست خود نوشتہ، و من ازاں کتاب باب الطاء را در تنہائی مطالعہ می کردم۔ آنحضرت پرسید چہ میخوانی؟ و چوں من جواب دادم آنحضرت بر ہر دو صفحہ ہائے مفتوح کتاب انگشتہائے مبارک خود را بر ہر سطرش براند۔ پس کاغذ و سطور از مس و نظرِ مبارک آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم شرف عظیم یافتہ۔ آنحضرت سر مبارک خود را چناں بجنبانید کہ گویا تصدیق میکند و در معنیش غور و فکر می کند۔ پس من اورا گفتم آیا ہمہ ایں افراد اقوال حضرت شما است؟ گفت بلی ایں ہمہ از

افزاد سخن من است"
ایں قصیدہ طویل است آں را بتمامہ دریں جا نقل کردن ممکن نیست.
ملا حبیب اللہ سخنور بزرگ عربی و فارسی بود۔ بعضے از اشعار او
دریں جا نقل کردہ می آید۔ اوست کہ گوید۔

علی ثیاب لاتباع بید رھم   وفیھن نفس لاتباع بعالم

برمن پارچہا است کہ بدرہمی ہم فروختہ نشود مگر دراں نفسی است کہ بعوض
عالمی ہم فروختہ نشود.

علیکم ذکر ربی کل حال   فان الذکر احلی کل حال
علی جنب قعودا او قیاما   کذا حال الاقامۃ وارتحال

درہر حالت ذکر پروردگار را برخود لازم گردانید زیراکہ ذکر درہر حالت خواہ آں
برپہلوے خود بود یا در حالت قعود و قیام یا در حالت اقامت و سفر شیریں است
اوست کہ گوید

پریروے مرا دیوانہ کرد است   زخویش و آشنا بیگانہ کرد است
می اشک و قطرہا خم مردمک مغ   حبیبی چشم را میخانہ کرد است
چو عین دوست شدم زاں حبیب خواندم   کنوں مرا زمن امکان اجتناب کجا است
نمک زخندہ بریش جگر ہمی ریزی   بغمزہ لشکر غم بر شکستہ انگیزی
مشعلہ مشتعلہ افروختم   دیدہ بدل دل بخدا دوختم
خار و خس غیر بجاروب لا   رفتم و جز ھو ہمہ را سوختم
من بہ تماشاے خودم مشتغل   نیست مرا سوے دگر روے دل
در بحر غم ہمیشہ کند آشنا شنا   بیگانہ است آنکہ بغم نیست آشنا

خنجر من خنجر خصمش نیام ——— دادۂ خضر است علیہ السلام

ہر کجا می نگرم نقش تو در جلوہ گری است ——— منکر نقش تو آفت زدۂ بے بصری است

گر نظرے بر دگرے کردہ ام ——— بہر تو مشق نظرے کردہ ام

فراق یار و وصال رقیب می کشدم ——— ازیں دو درد یکی عنقریب می کشدم

ہر شب مہ نو سوے فزودن تازد ——— تا ہمچو جمال تو جمالے سازد

در چاردہم چونکہ بخود پردازد ——— بیند کہ چو تو نیست ز غم بگدازد

وقتیکہ سلطان ابراہیم عادل شاہ (۹۸۸ - ۱۰۳۷ھ) ملا حبیب اللہ را بدہلی فرستادہ بود راجہ مان سنگھ و مرزا عبدالرحیم خانخاناں و دیگر اراکین دولت شہنشاہی باعزاز و اکرام و احترام بسیار پیش آمدند۔ راجہ مان سنگھ ہیچ وقت بر مسند خود نشستہ ملاقات نمی کرد۔ مرزا عبدالرحیم خانخاناں اورا بسیار عزیز داشت۔ روزے پیش او اشعار خودش می خواند ازانجملہ ایں رباعی بود۔

اے دوست نہ دشمنی دل آزاری چیست ——— خوی تو نہ دہر است ستمگاری چیست

چشم تو نہ بخت ما است درخواب چرا است ——— بخت تو نہ چشم ما است بیداری چیست

ملا حبیب اللہ گفت بخت را بیداری لائق مدح و ثنا است نہ کہ مذموم و ناستودہ مرزا عبدالرحیم خانخاناں ایں ایراد را شنود و خاموش ماند و جواب نداد

ملا حبیب اللہ تا مدت بست و پنج سال از ہجرت سید شاہ صبغۃ اللہ کسی را مرید نکرد و خود را در لباس اہل علم ظاہر پوشیدہ داشت۔ صرف سہ چہار اشخاص مخصوص را مرید کردہ بود۔ باب بیعت و ارادت مفتوح نہ بود چوں خواجہ حافظ والد ماجد عبدالقادر مصنف کتاب مناقب حضرت شاہ

حبیب اللہ در سال یک ہزار و سی ہجری مرید شد فیض بیعت و خلافت
عام گردید و تا بقیہ عمر شریف کہ یازدہ سال باشد بسا مردمان را مرید کرد و
خلافت داد - ملائے موصوف در تاریخ گوئی یگانہ روزگار بود . رقعۂ عنایانہ
بخواجہ حافظ نوشتہ کہ از ہر فقرۂ آں تاریخ بر می آید. و آں این است.

هوالحافظ	خلاف بما ورزیدن	کفران حق نعمت بود	راه شقاق نوردیدن
۱۰۳۱ھ	۱۰۳۱ھ	۱۰۳۱ھ	۱۰۳۱ھ

کفر طریقت بود	بیائید بہ بخشیم	بانتقام سیئہ قیام نمائیم
۱۰۳۱ھ	۱۰۳۱ھ	۱۰۳۱ھ

شکر اللہ التواب الاواب
۱۰۳۱ھ

چوں عمرش بشصت و سہ سال رسید مکتوبی از عارف کبیر سید اسعد بلخی
خلیفہ حضرت سید شاہ صبغۃ اللہ از مدینہ منورہ بلغرہ ذی قعدہ ۱۰۴۲ھ رسید
مضمونش ایں بود -

" اشارۂ ہدایت دستگاہ العارف باللہ سیدنا و مولانا شاہ صبغتہ اللہ
نفع اللہ ببرکاتہ و برکات علومہ در باب طلب شما مرئی شدہ است - باید کہ
در ہیچ باب عذر ننمودہ روانہ حرمین شریفین بشوند کہ نفع دارین درین است
و تا شما عزم ایں جانب درست نکنند اشارۂ ہدایت دستگاہ نخواہد شد- از
دوست یک اشارہ کافی است و مارا بسر دویدن است. التاکید التاکید "
چوں ایں مکتوب را دید کتاب نفحات الانس تصنیف لطیف حضرت ملا
عبدالرحمن جامی را برداشتہ ازاں فال گرفت ایں دو بیت بر آمد

درین زمانہ منم قائد صراط اللہ ز حد خاوری تا آستانہ اقصی
روندگان معارف مرا کجا بینند کہ ہست منزل جانم بما ورائے ورا

ازیں فال نیک بسیار مسرور شدہ فکر تہیہ سفر حجاز کرد۔ دریں اثنا آصف خان سپہ سالار افواج مغلیہ بالشکر جرار از دہلی بیامد و شہر بیجاپور را محاصرہ کرد۔ ہمہ ساکنان شہر از بیم ایں لشکر نیم جاں شدند۔ ملا حبیب اللہ نیز بعارضہ تپ مبتلا شد و بیماری او طول گرفت، چوں احباب متحیر شدہ بیم خود عرض کردند گفت از جانب افواج مغلیہ ہیچ گزند نخواہد رسید۔

آخر ملا حبیب اللہ بتاریخ نہم ماہ شعبان المعظم ۱۰۴۱ھ روز یکشنبہ پیک اجل را لبیک گفت و روز دوم اورا دفن کردند۔ تاریخ وفاتش قطب آخر الزمان (۱۰۴۱ھ) است۔ بعد سہ روز آصف خان نیز محاصرہ را برداشت و بتاریخ ۱۲ر شعبان المعظم از بیجاپور کوچ کرد۔

او از ام حبیبہ دختر خال اعنی سید اسحٰق کالپی کتخدا شدہ بود۔ سید اسحٰق در مدینہ منورہ تا دوازدہ سال سکونت داشت و باز ازانجا وارد بیجاپور گشت و دست ارادت خود بدست شاہ برہان الدین بیجاپوری داد و در کالپی وفات یافت۔ ام حبیبہ لاولد بود مگر از بطن ستی تفاحۃ الحبشیہ (وفات ۱۰۳۶ھ) کہ کنیزک بود یک پسر متولد شد و چوں ایں پسر از برکت حضرت سید شاہ صبغۃ اللہ قدس سرہٗ زائیدہ بود اورا بنام صبغۃ اللہ موسوم گردانید چنانکہ خود گوید

زادۂ من کہ دادۂ شاہ است نام نامیش صبغۃ اللہ است

ایں پسر بیازدہم شعبان المعظم ۱۰۲۰ھ متولد شد و در سنہ یک ہزار و ہشتاد ہجری وفات یافت۔

قاضی رضی الدین مرتضٰی پسر قاضی محمد کبیر عالم و فاضل

و شاعر شیریں مقال بود۔ رضی تخلص می کرد۔ یک کتاب در صنائع و بدائع نوشت و آں را بنام تحفۃ الحقیر بخدمت سلطان ابراہیم عادل شاہ گذرانید و بایں خود فخر نمود۔

اے رضی تحفہ ات پسند افتاد کاحسنت گفت زہرہ و مریخ
قدر او بیں کہ از حساب جمل آفریں گفتہ آسماں تاریخ
۹۹۸ھ

نیز گفتہ

تحفہ را چوں نباشد زیب کہ درو لعل و درلبسی سفتہ
پایۂ او ببیں کہ تاریخش آسماں باز آفریں گفتہ
۱۵۲ + ۸۴۶ = ۹۹۸ھ

ایں کتاب بر یک مقدمہ و دو لمعہ و خاتمہ منقسم است۔ مقدمہ در بیان اقسام سخن باصطلاح ارباب ایں فن لمعہ اول در تفصیل محسنات نثر و تعریف و تمثیل آں لمعہ دوم در تعریف و تمثیل اقسام نظم خاتمہ در خوش طبعی و حکایات و استہزا و ہزلیات فرح انگیز۔ و در لمعہ دوم از اشعار و منظومات خود استدلال آوردہ

از تاریخ وفات قاضی رضی الدین مرتضیٰ ہیچ اطلاعی نداریم البتہ او پنج پسر داشت یکی حسن فضل اللہ المعروف بہ محمد نعمت اللہ دوم قاضی حسین لطف اللہ سوم قاضی محمود صغیر چہارم حسین شکراللہ پنجم محی الدین روح اللہ۔ از دو پسران موخرالذکر ہیچ اطلاعی نداریم. قاضی محمود صغیر کتاب مالا بد شافعی را کہ تصنیف لطیف نورالدین محمد الایجی است اختصار کردہ و آں مختصر ہنوز موجود است و بسیار مقبول است۔ قاضی حسین لطف اللہ پدر میراں عبدالقادر (وفات ۱۰۷۲ھ) و محمد علی

و قاضی نظام الدین احمد کبیر (وفات بعد سنہ ۱۱۱۰ھ) است و ایں میراں عبدالقادر پدر مولوی محمد حسین بیدری شہید المعروف بامام صاحب است کہ بہ تشرع و دینداری و علم و معرفت الہی و فضل و شرف باطنی ممتاز و مشتہر بودہ۔ شہنشاہ ہند اورنگ زیب عالمگیر اورا در مدرسہ محمود گاواں در محمد آباد المعروف بہ بیدر صدر مدرس مقرر کرد و بخطاب امام المدرسین اورا شرف امتیاز بخشید۔ در حق گوئی و حق نویسی بیباک بود، اکثر حکام و امرا را بر اصلاح امور رعایا و احوال طلبہ و رد فواحش و منکرات متوجہ ساخت، فریضہ امر بالمعروف و نہی عن المنکر را کما حقہ بجا می آورد۔ حدیث شریف کلمۃ حقٍ عند سلطان جائرٍ پیش نظر خود داشتہ بود۔ چوں یکی از زمینداران قوم بیڈر در صوبہ محمد آباد بیدر بعض زنان مسلمانان را غاصبانہ در قبضہ تصرف خود آورد و ہیچ حاکم و امیر بداد او نرسید۔ مولوی محمد حسین غضبناک شدہ رقعۂ پر غیظ بنام اورنگ زیب عالمگیر نوشت مضمونش ایں بود۔

"پیش ازیں دو بادشاہ بدعتی دریں ملک بودند۔ عالمی از خدا التجا می کردند کہ حق تعالیٰ ایں دو بادشاہ بدعتی را اخراج نمودہ بادشاہ سنی را دریں ملک بیارد۔ حق تعالیٰ شما را آورد و در سلطنت شما بیڈر شقی ایں قدر سر بفساد آوردہ کہ شرم سادات یغما نمودہ، حالا از حق تعالیٰ مردم دعا می کنند کہ ہماں بادشاہاں را بیارد و شما را اخراج نماید"

اورنگ زیب عالمگیر فی الفور جواب نوشت: "حق تعالیٰ ایں فرد بزرگ را سلامت دارد۔ ما از چندیں معنی خبر نداشتیم، خبردار فرمودند،

خان فیروز جنگ را تعین کردیم - السعی منی والاتمام من اللہ"۔
در تفسیر و عقاید و تصوف چند کتاب ہا و رسالہ ہا نوشتہ - یک
کتاب لطیف در علم عقاید بنام عقاید نامۂ حسینی تالیف کردہ کہ بر دو باب
منقسم است و ہر باب بر چند فصل - باب اول در اثبات صانع و وجود
و صفات او باب دوم در اثبات نبوت و آں بر سہ فصل منقسم است۔
مگر ہنوز از تکمیل این کتاب فراغت یافتہ نبود کہ بشب یازدہم رمضان المبارک
۱۲۰۸ھ برق خاطف بر آتشخانہ کہ متصل مدرسہ محمود گاواں بود افتاد و
مدرسہ و مسجد را منہدم ساخت - مولوی محمد حسین با نمازیان دیگر نماز تراویح
ادا می کرد - در قعدہ دوگانہ اولی بود کہ از صدمہ برق و صاعقہ آسمانی سقف
مسجد افتاد و ہمہ نمازیان شہید شدند حاکم و مردم شہر در شہادت گاہ
رسیدند و یک یک را از تودہ خاک جدا کردند - مولوی محمد حسین در عالم تشہد
بود انگشت او باداے شہادت برداشتہ بود و قرآنی کہ متصل مصلی بود
پر از خون شدہ - شخصی تاریخ شہادت او باین طور گفتہ

امام زمانہ محمد حسین　　کہ زہد از وجودش گرفت است زین
ولایت مآبی کہ مدحش بود　　بر ارباب دیں فرض مانند دین
اجل برق آسا بسویش شتافت　　سراپا جہاں سوخت از برق بین
پے رویت ایزد ذوالجلال　　ز دنیاے فانی چو پوشید عین
سروش خرد گفت تاریخ فوت　　یقینا بہشتی محمد حسین
　　　　　　　　　　　　　　　　۱۲۰۸ھ

قاضی نظام الدین احمد کبیر مردے فاضل و یگانۂ روزگار بود - در علوم
عقلیہ و نقلیہ مہارتے تام داشت از شیخ عوض بن محمد الضعیف السقاف

سند روایت حدیث حاصل کردہ بود ۔ میر منشی دربار سلطان علی عادل شاہ و سلطان ابراہیم عادل شاہ والیان بیجاپور بود ۔ بعد از سال یک ہزار و یک صد ہجری در بیجاپور وفات یافت ۔

از نسل قاضی نظام الدین احمد کبیر بسا علماء و فضلا برخاستند مثل محمد عبداللہ شہید (۱۰۸۰ - ۱۱۴۵ھ) پسر قاضی نظام الدین احمد کبیر و قاضی نظام الدین احمد صغیر (۱۱۱۳ - ۱۱۸۹ھ) پسر محمد عبداللہ شہید و مولوی ناصرالدین محمد (وفات - ۱۲۰۶ھ) پسر قاضی نظام الدین احمد صغیر و مولوی محمد غوث شرف الملک غالب جنگ بہادر (۱۱۶۶ - ۱۲۳۸ھ) پسر مولوی ناصرالدین محمد و مولوی عبدالوہاب شرف الملک مدارالامرا بہادر (۱۲۰۸ - ۱۲۸۵ھ) و مولوی محمد صبغۃ اللہ قاضی بدرالدولہ بہادر (۱۲۱۱ - ۱۲۸۰ھ) پسران مولوی محمد غوث شرف الملک بہادر ۔ قاضی نظام الدین احمد صغیر و مولوی محمد غوث شرف الملک بہادر و مولوی عبدالوہاب شرف الملک مدارالامرا بہادر در زبان عربی و فارسی و مولوی محمد صبغۃ اللہ قاضی بدرالدولہ در زبان عربی و فارسی و ہندی تصنیفات و تالیفات بسیار کردہ اند کہ تفصیل ہر یکی ازینہا درین مقدمۂ مختصر گنجائش ندارد ۔ لہذا ازینہا اغماض کردہ احوال اولاد حسن فضل اللہ المعروف بہ محمد نعمت اللہ را بیان می کنیم ۔

از اولاد حسن فضل اللہ مولوی محمد حسین المعروف بہ **شیخ احمد** بود کہ در زمانہ اورنگ زیب عالمگیر بہ خدمت وقائع و سوانح نگاری و خفیہ نویسی احسن آباد المعروف بگلبرگہ مامور بود ، ہرگاہ یار علی بیگ خان کہ امیر کبیر و بخشی سوانح نگاران بود رودادہاے وقائع صوبجات را در حضور شہنشاہی

ارسال می نمود اورنگ زیب عالمگیر بیش از ہمہ روداد شیخ احمد سوانح نگار را ملاحظہ می نمود زیراکہ او بروا اعتماد کلی داشت.

ہمہ حکام و امرائے بادشاہی اورا بسیار معزز و محترم داشتند و ملال خاطرش را باعث صد رنج و تعب می دانستند. از رقعات مولوی محمد حسین بیدری شہید کہ برادر زوجہ شیخ احمد سوانح نگار بود، چناں ظاہر می شود کہ ہر روز قریب پنجاہ کس از سفرۂ خوان او لذت اندوز می شدند. بسیار مخیر و عالی ہمت بود. شاعر خوش فکر محمد برہان نام بسبب افلاس و تنگدستی پریشان حال شدہ بخدمت شیخ احمد سوانح نگار یک قصیدہ و مثنوی و رباعی گزراند و صلہ و انعام شایاں ازو حاصل نمود۔ برہان گوید۔

اے صاحب کریم کرم بخشش نامدار ۔۔۔ برخی بیاں کنیم غم دل ز صد ہزار

تا بحر بخشش تو در آید بجوششی ۔۔۔ از فیض تو رسیم ازیں قعر بر کنار

ایں باد مفلسی کہ وزیدہ است درجہاں ۔۔۔ چوں غنچۂ خزاں شدہ دل ناتوان و زار

وقت غریب و جائے غریب است و ما غریب ۔۔۔ در مردمان شہر نداریم اشتہار

خالی است جیب و کیسۂ ما از پشیز و دام ۔۔۔ محتاج قوت شب شدہ ایم اندریں دیار

سامان رخت و پخت نداریم ہیچ چیز ۔۔۔ فرشم زمین و ابر لحاف است پنبہ دار

داریم جامہ چوں دل عشاق چاک چاک ۔۔۔ چوں زلف دلبراں شدہ دستار تار تار

باقی قیاس کن ہمہ حالم بریں نمط ۔۔۔ پوشیدہ نیست در نظر مرد ہوشیار

دستم بگیر و جوہر ما را نگاہ کن ۔۔۔ عریانم ار چو برہنہ شمشیر آبدار

بے خرج و بے وسیلہ و بے ساز و بے نوا ۔۔۔ چیزے کرم نمائی سخن را ہمیں مدار

برہان سخن دراز مکن اختصار کن ۔۔۔ دست دعا بر آر بدرگاہِ کردگار

یارب دریں زمانہ کہ تا دور مشتری است ایں فیض بخش را بجہاں فیض بخش دار

زہے خفیہ نویس شیخ احمد وجودت آیۂ خلق محمد
جوان بخت و جوان دولت جوانے بذات خود جہانے را چو جانے
ز خاص و عام چوں وصفت شنیدم برائے خدمتت ایں جا رسیدم
پریشاں حالم و بس ناتوانم دریں شہر غریبم بے زبانم
بود نہ سال من بے روزگارم عجب منسوبۂ دشوار دارم
منم بے دست و پا و بے وسیلہ ندارم غیر الطاف تو حیلہ
توئی مخلص نواز و چارہ سازم ز لطف خویشتن کن سرفرازم
قبائل ہفت کس دارم بہمراہ ندارم جز توکل در جگر آہ
ہمہ عریاں و بے سامان و بے دل پریشاں حالم و وقت است مشکل
ز تو آساں شود ایں مشکل من چو گل خنداں شود غنچہ دل من
بکام خویش برخوردار گردی قبول حضرت جبار گردی
گرہ از کار برہاں چوں کشائی کند ایزد ترا حاجت روائی

آنی کہ پناہ اہل راحت کردند بیچارہ نواز و چارہ سازت کردند
لطفی فرما بحال یاران قدیم شکرانہ آنکہ سرفرازت کردند

در صوبہ احسن آباد المعروف بہ گلبرگہ جاگیرے باو مرحمت شدہ بود کہ بست و چہار ہزار روپیہ حاصل سالیانہ داشت ۔ مگر مولوی محمد حسین بیدری از جاہ و حشمت دنیوی او اندیشناک بود و ہمیشہ اورا تاکید کرد کہ از کسب مال حرام بسیار اجتناب و در نوشتن اخبار ببارگاہ سلطانی بسیار احتیاط باید نمود ۔ اورا رقعۂ بایں مضمون نوشت

"مجمل آنکہ خود تصدیع باید کشید و از تصدیعات اندیشید و موت را نصب العین داشتہ و از حرام احتراز کردہ کہ سعادت دنیا و آخرت دارین است، در طعام ہم تخفیف بکنند بر شما فرض نیست کہ البتہ با چند کس بخورید و فرض است کہ از مال حرام احتراز ورزید اگر کسے رشوت بگیرد و بہ فقیرے بدہد یا بخوراند موجب ثواب نیست۔ بلکہ اگر امید ثواب در تصدق بمال حرام داشتہ باشد ہم کفر است و در حق آں فقیر ہم ظلم کردہ باشد کہ مال حرام بخورد و آں بیچارہ را دادہ۔ الحال شکر بسیار باید کرد کہ بہر حال منصب دارید و جاگیر ہست و از تصدیعات لشکر فارغ ہستید و جاگیر شما در محل خدمت شما واقع است و بہ نان جوار باید ساخت و اگر حرام را بر خود حلال بگیرید ظاہر است کہ چیزے نخواہد ماند و وبال تا ابد باقی است و در صورت اخذ حرام از رسوائی دنیا نیز امن نیست۔ غرض اینکہ خرچ بسیار دارم عذر ایں نمی شود کہ حرام بگیرم بر من لازم است کہ خرچ کم کنم و گرسنہ باشم و حرام نگیرم۔ زمین شما ہم ہست چند سال ازاں مارا خرچ می شد۔ الحال برائے خرچ خالہ صاحبہ و برادران خود بکنند کہ صورت حل بہم رسانند و از سابق کہ ما خرچ کردہ ایم امید داریم کہ ان شاء اللہ ادا بکنیم حساب نوشتہ نگاہ داریم"۔

"نوشتہ بودند کہ آنچہ می شنود و می بیند بے کم و کاست حضور بر می نگارد۔ مشفق من! چوں احتمال آن است کہ نوشتہ شما بعرض بادشاہ رسد لازم است کہ در نوشتہا بسیار احتیاط بکار برند۔ بعضے چیزہا است کہ البتہ باید نوشت و زود باید نوشت مثل آنکہ فوج غنیم یا بیڈر فلاں جا

آمد و فلاں دیہ را تاخت و مویشی گرفت و چناں وچنیں کرد و فلاں سردار بادشاہی با فوج آمد و جنگ شد و بعضے چیزہا است کہ تا یقین نہ شود ہرگز نباید نوشت مثل آنکہ فلاں خان ایں قدر زر از مخالفان گرفت و ایں قدر زر تہی کرد و چوں باعث دشمنی مردمان و ضرر دنیوی نوشتن ایں قسم است پس دریں نوشتن بسیار احتیاط باید کرد تا آنکہ کالشمس فی نصف النہار برخود ظاہر نشود بمجرد گفتہ کسی نباید نوشت و بعضے چیزہا است کہ پیش از نوشتن آگاہ باید کرد مثل آنکہ متصدی بر کسے ظلمے کند اولا اورا بملائمت باید گفت کہ ظلم خوب نیست و ما نیک خواہ دنیا و آخرت شما ہستیم اگر از گفتہ شما از ظلم باز آمد ہم شما ثواب حاصل کردہ باشید و ہم مظلوم سلامت ماند و ہم ظالم از ظلم و مثل آنکہ مسکرات وغیرہ منہیات شرعیہ در جا عام بودہ باشد اولا اورا منع درخفیہ باید کرد کہ فلاں جا منہیات است و بر ما نوشتن لازم است کہ بادشاہ برائے ہمیں کار فرستادہ است و نیز اگر ننویسم وخبر برسد بغضب بادشاہی گرفتار شویم بہتر آن است کہ چوں نفع سہل است و ضرر دنیا و آخرت بسیار، منع یکنند، اگر منع کرد فبہا و الا آخر باید نوشت۔ برادرا دریں صورت ان شاء اللہ ہم مردمان دشمن نخواہند شد و ہم فرض از ذمہ خود ادا کردہ باشیم" (رقعات خطی از مولوی محمد حسین)

و مکرر التماس نمود

"مکرر التماس آن است کہ بہ ہر تدبیر خود را از آفت خدمت مالی برآرند کہ خسران دارین می نماید۔ دنیا متاعی نیست کہ عاقل از بہر آں دست

از دولت ابدی بشوید - مع ہذا دریں خدمت سوائے درد سر و تصدیعات لاطایل چیزے نیست - بہر نحو مسبب سببے سازد کہ ازیں بخوب ترین وجہ بر آیند۔ حضرت والدہ سلمہا اللہ تعالی ہمیں الحاح دارند، مفصلا احوال خود بر نگارند کہ جمعیت خاطر است"

بمجرد رسیدن ایں مکتوب از خدمت شاہی سبکدوشی حاصل کرد و گوشہ عافیت و قناعت اختیار کرد و ازاں پس از گلبرکہ ہجرت کردہ در محمد پور المعروف بہ آرکاٹ توطن گزید. ناظم آنجا نواب سعادت اللہ خاں (وفات ۱۱۳۷ھ) دو صد روپیہ ماہوار باو وظیفہ مقرر فرمود آخر بسیزدھم رمضان المبارک در ۱۱۳۴ھ پیک اجل را لبیک گفت و متصل توپخانہ در مقبرہ صادق در آرکاٹ مدفون شد.

او از شہر بانو دختر میراں عبدالقادر و خواہر مولوی محمد حسین بیدری شہید کتخدا شد از و دو پسر محمد عبدالقادر و محمد مخدوم و یک دختر بیگم صاحبہ متولد شد۔ بیگم صاحبہ زوجہ نظام الدین علی پسر مولوی محمد حسین بیدری شہید بود ۔ **محمد عبدالقادر** در سال یکہزار و یک صد و پنج ہجری تولد یافت و از اساتذہ آرکاٹ تحصیل علم عربی و فارسی کردہ - تدبر و دانائی بمرتبہ کمال داشت ۔ گاہ گاہ بسخن سنجی ہم رغبت می فرمود، مرید سید علی محمد قدس سرہ المتوفی ۱۱۳۸ھ بود۔ پیش از دو ماہ و دہ روز از شہادت نواب ناصر جنگ شہید بعمر پنجاہ و ہشت بہ ہفتم ماہ ذی قعدہ ۱۱۶۳ھ در آرکاٹ وفات یافت و در مقبرہ مرشد خود در تاجپورہ مدفون شد۔

محمد مخدوم پسر خورد شیخ احمد سوانح نگار در ۱۱۱۵ھ تولد یافت، در فقہ و عقاید و ادب فارسی مہارتی بہم رسانیدہ و از علم باطن نیز حظے وافر داشتہ از مریدان خصوصی حضرت سید علی محمد قدس سرہٗ بود و بعمر ہفتاد سالگی بہ بست و ششم شوال المکرم ۱۱۸۵ھ ازیں جہان فانی درگزشت و در مقبرہ تاجپورہ بجانب غربی گنبد مرشد خود قدس سرہ مدفون شد، در قبول دعا مقبول ہمگناں بود۔ میر اسد اللہ خاں کہ از جانب نواب محمد علی والا جاہ المتوفی ۱۲۱۰ھ نیابت صوبہ داری آرکاٹ داشت ازو ملتجی شد کہ برائے نزول باران رحمت نماز استسقا ادا می کند۔ ہنوز از مصلی بر نخاستہ کہ آں قدر باراں بارید کہ در کوچہ و بازار گذر خلایق دشوار افتاد۔

مولوی محمد ندیم اللہ ندیم پسر محمد عبد القادر در ۱۱۴۸ھ متولد شد و از اساتذہ وقت علم عربی و فارسی حاصل کرد۔ در زبان پارسی مہارتے داشت کہ مزید براں متصور نمی شود خط نسخ خوب تر می نگاشت اکثر دوستان و شاگردان در فن خطاطی ازو بسیار مستفید گشتند۔ نہایت وجیہ و بالا قد بود و در اوصاف نیک و اخلاق جمیل ممتاز بود عم محترمش محمد مخدوم دو دختر داشت۔ دختر کلاں حسین بی بمولوی ناصر الدین محمد پسر قاضی نظام الدین احمد صغیر منسوب شد و دختر خورد شہر بانو بعقد نکاح مولوی ندیم اللہ ندیم درآمد۔ شہر بانو در صلاح و تقوی و عفت و اخلاق یگانہ روزگار بود۔ از سن ہفت سالگی تا روز رحلت بجز عذر شرعی ہیچ نماز و روزہ را قضا نہ کرد۔ بروز شادی ہم از نماز

غافل نہ شد - چوں بر ادائیگی رسم جلوہ بر تخت عروسی نشست و بوجہ
نغمہ پیرائی مشاطگان رسم جلوہ بطول انجامید بدایہ خود کہ از زمان طفلی مانوس
بود گفت دریں رسم نامشروع نماز فرض عصر برباد می رود - باید کہ پردہ نمودہ
سامان برائے ادائیگی نماز مہیا کنی ورنہ ازیں حجاب عرفی بدر آیم و فرض خود را
ادا کنم دایہ اش اورا بجانبے بردہ مصلی مہیا ساخت و بگسترد و شہر بانو برو
ایستادہ نماز ادا کرد -

بعد از یک سال و چند ماہ بتاریخ یکم ماہ صفر ۱۱۷۳ھ شب یکشنبہ
ہنوز نماز عشا ادا نکردہ بود کہ درد زہ برخاست. باوجود درد زہ نماز عشا ادا
کرد - بعد اندک وقت پسرے تولد شد کہ آں را بنام غلام محی الدین موسوم
گردانید. مادرش شہر بانو علیل و فریش شد و ہیچ علاج فائدہ نداد - سررشتۂ
امید زندگانی از دست رفت - بشب پنجم از ولادت ایں پسر شمع نور خانہ
ہم گل شد - مادرش بی بی مخدومہ اشرف دختر محمد عبداللہ شہید کنیزک خود را
ندا داد و گفت بزودی دریں جا شمع روشن کن - شہر بانو گفت ای مادر عزیز من!
افروختگی شمع احتیاج ندارد - چراغ نور ایمان کافی است - وبس ایں شعر ہندی
برخواند -

اگر شمع ایماں تجھ سات ہے
اندھیری لحد تجھ پہ شب برات ہے

یعنی اگر شمع ایمان ہمراہ تست قبر تاریک ہم برائے تو حکم شب برات دارد کہ
درو روشنی بسیار چراغاں میشود .

و نیز گفت اے مادر من بمادر مادر تو یک دختر تولد شد و بفضلہ
تعالیٰ کثیر الاولاد گردید و ہنوز سلسلہ نسل او جاری است. من ایں پسر خود

را بتو می سپارم خدائے تعالیٰ قادر است کہ ایں پسر را نیز معزز و طویل العمر گرداند و سلسلۂ اولادش تا قیامت جاری باشد۔ باید کہ بہ پرورش ایں نور دیدۂ من کما حقہ متوجہ شوی و بکسے دیگر اورا نہ سپاری۔ شہر بانو ہموں شب کہ شب جمعہ ششم ماہ صفر بود پدر و مادر و شوہر و ہمہ اقارب را الوداع گفت و سفر آخرت اختیار نمود و در مقبرۂ تاچورہ با دوستان خود بیاسود۔

بعد رحلت زوجہ خود۔ مولوی ندیم اللہ ندیم بخانہ داری ہیچ رغبت نفرمود۔ وقتیکہ نواب حیدر علی از میسور بر آرکاٹ لشکر کشی کرد اکثر ساکنان آنجا باطراف و جوانب منتشر شدند مولوی ندیم اللہ نیز باخویشان و دوستان خود بر کوہ ہی منڈل گڑھ کہ دراں وقت دار امن و سلامتی بود پناہ گزید۔ و کسان دیگر ہم دراں جا آمدند و سکونت ورزیدند۔ سوء اتفاق است کہ اکثر ساکنان ایں کوہ بعارضہ تپ مبتلا شدند و بعضے ازاں راہی ملک بقا گردیدند۔ بعد چندے مولوی ندیم اللہ نیز بیمار شد۔ روز بروز تپ او زیادہ شد و ہیچ علاج فائدہ نمی بخشید۔ آخرکار حاجی سید عبداللہ بن سید قاسم کہ داماد مولوی ناصرالدین محمد بود از کوہ ہی منڈل گڈھ بآرکاٹ رفت و از صوفی بزرگ عثمان خان سرور (وفات ۲۹ رجب ۱۱۹۰ھ) تعویذ گرفتہ باز بر کوہ ہی منڈل گڈھ بعد نماز جمعہ رسید۔ دید کہ مولوی محمد ندیم اللہ جان خود را بجان آفریں سپردہ۔ بسیار حزین و متاسف گشت۔ دوستان و خویشانش جمع شدند و تجہیز و تکفین کردہ بعد نماز مغرب اورا متصل دروازہ قلعہ دفن کردند۔ تاریخ وفاتش بست و دوم جمادی الاول ۱۱۸۰ھ بود و عمرش دراں وقت سی و دو سالہ بود۔

مولوی ندیم اللہ شاعر خوش فکر بود۔ ندیم و ندیمی تخلص ہمی کرد. دیوانے مشتمل بر غزلیات یادگار ماندہ. کلامش پختہ و مضامین نازک و رنگین است۔ ایں جا سہ غزلیات نقل کردہ می آید۔

شکست عارض صاف تو قیمت گل را | فگند زلف تو در پیچ و تاب سنبل را
فروخت عارض گل شمع وادی ایمن | بباغ منصب پروانگی است بلبل را
میان عاشق و زاہد مسافتے است بعید | کہ ایں جمال تو می جوید آں تجمل را
چمن شناخت کہ گلبن شداست فتنہ بتو | نکردہ بیہدہ زنجیر پاے سنبل را
فتیلہ از پر پروانہ خوش بود اے عشق | چراغ مشہد بلبل اگر کنی گل را
بہ غمزہ دادہ اجازت بجنگ گل چشمت | بہانہ ساختہ آشفتہ کاری مل را
ربودہ دلم از عشوہ لیک جانب من | نمی کنی نگہی بندہ ام تغافل را

خموش بود ندیمی بگفت و گو آمد
شنید تا ز صراحی نواے قلقل را

گل چو داغ دل من ز باغ من غلط است
نسوخت لالہ گر از رشک داغ من غلط است
بہ بحر حسن شدم محو قطرہ وار اے خضر
متاز بیہدہ کز تو سراغ من غلط است
ز داغ فرق نشد فرق در جنوں یک مو
بداغ فکر صلاح دماغ من غلط است
کسی بداغ دل من نہ سوخت جز دل من
کہ خانہ سوزی غیر از چراغ من غلط است

بدور چشم تو کز جور پایمالم ساخت
بغیر خون جگر در ایاغ من غلط است
ندیم بے تو اگر باغ جنت است گلشن
ہوائے آں بدل بے دماغ من غلط است

تا کی افسردہ نشینی شررے پیدا کن | دلبرے غمزہ زنے عشق گرے پیدا کن
ہر طرف جلوۂ حسن است نہ واقف ازاں | برو از بہر تماشا نظرے پیدا کن
تا بسر منزل مقصود کہ راہی است دراز | نہ رسی زیں تگ و دو بال و پرے پیدا کن
کاشت دہقان محبت بدلت تخم وفا | از پی نشو و نما چشم ترے پیدا کن
تا کی از کوہکن و وامق و مجنوں گوئی | از پی شہرت خود ہم سمرے پیدا کن
مفلساں را نبود پیش بتاں منزلتے | وصل ایشاں طلبی سیم و زرے پیدا کن

زہد خشک نبرد راہ ندیمی جلے
میل خاطر بہ بتاں ہم قدرے پیدا کن

پسرش مولوی غلام محی الدین چنانکہ ذکر کردہ ایم در آغوش مادر مادرش بی بی مخدومہ اشرف پرورش یافت و تا سیزدہ سال چناں زندگانی گزرانید کہ ہیچ وقت فقدان مادر خود را محسوس نمی کرد۔ اولا از اساتذہ آرکاٹ درس فارسی و خطاطی آغاز کرد و در ۱۱۹۰ھ با خویشان و اقارب خود بمدراس منتقل شد۔ و از میر محسن خاں امتیاز المتوفی ۱۱۹۹ھ و محمد عاصم خاں المتوفی ۱۲۱۶ھ و امیر الدین علی المتوفی ۱۲۰۸ھ و مولوی باقر آگاہ المتوفی ۱۲۲۰ھ و مولوی محمد غوث شرف الملک بہادر المتوفی ۱۲۳۸ھ علوم عربیہ و فارسیہ حاصل کرد۔ نواب محمد محفوظ خاں بہادر شہامت جنگ فرزند کلان نواب

سراج الدولہ انورالدین خان بہادر شہید بسابقہ معرفت کہ با اولاد شیخ احمد سوانح نگار داشت غلام محی الدین را از کمال قدردانی تائید مالی می نمود۔ غلام محی الدین معجز تخلص می کرد و اشعار خود را از نظر مولوی باقر آگاہ می گزراند و در اندک مدت نکات و غوامض شعری را یاد گرفت و مقدمات علمی و شعری را خوب می فہمید۔ او بیک واسطہ شاگرد میرزا عبدالقادر بیدل بود و نسبت شاگردی از علی دل خان مروت المتوفی سنہ ۱۲۰۱ھ داشت کہ از مرزا عبدالقادر بیدل اصلاح گرفتہ۔ در اندک مدت فضایل و کمالات معجز شہرت گرفت و بلند آوازگی علم و ہنرش بہ ہر سو رفت ۔

روزے در تتبع سلطان قلمرو سخندانی حکیم افضل الدین خاقانی قصیدۂ نعتیہ کہ مشتمل کہ بر پنجاہ بیت بود نوشتہ بخدمت آگاہ روانہ کرد تا دو روز پیش خود نہاد و بچشم انصاف آں را مطالعہ کرد و باز آں را واپس کرد و نوشت :۔ کلام شما بسیار مربوط و مضبوط است ہیچ گنجائش اصلاح ندارد۔ ایں قصیدہ در گلدستہ اشعار معجز موجود است مطلعش این است

در شب ہجر تو اے خورشید مہ سیماے من
زد بہم نظم کواکب آہ محشر زاے من

در زبان فارسی بعد آگاہ شہر اوستاد بود۔ نواب امیرالامرا المتوفی سنہ ۱۲۰۳ھ پسر خورد نواب محمد علی والا جاہ المتوفی سنہ ۱۲۱۰ھ اورا براے تعلیم و تربیت پسر خود عبدالعلی خاں کہ بعد ازاں بخطاب نواب عظیم الدولہ بر مسند نشست مقرر فرمود۔ شش سال اورا تعلیم نمود و چوں نواب امیرالامرا وفات یافت نواب محمد علی والا جاہ اورا براے تعلیم و تربیت دامادان و نبیرہ گان مامور کرد۔ چوں

نواب عمدۃ الامرا جہین فرزندانش بر مسند حکومت جلوہ گر گردید بسبب اختلاف مسلک و مزاج ازو بر گشت و در دور حکومت خود اورا جبۂ نداد حتیٰ وجہ یک سالہ کہ بر پدرش واجب الادا بود آں را ہم در خزینہ خود نہاد۔ در اوایل ریاستش منکوحۂ نواب محمد علی والا جاہ مسماۃ رئیس النساء بیگم اورا برائے تعلیم پسر خود معین فرمودہ بود۔ قریب یک سال در تربیتش سعی بلیغ بکار بردہ چناں حق یک سالہ ہم رائیگاں رفت۔ و چوں نواب عظیم الدولہ در سنہ ۱۲۱۶ھ بر مسند ریاست متمکن شد یک صد و چہل روپیہ ماہوار باستناد قدیم خود مقرر فرمود۔ کہ تا وفاتش جاری بود۔

معجز اکثر در زبان فارسی طبع آزمائی می نمود۔ گاہے گاہے در عربی و ہندی ہم سخن سنجی می کرد۔ اکثر غزل می سرود و قصاید نعتیہ و منقبتیہ ہم می نوشت۔ از مدح و قدح حکام و امرا و اہل دنیا بالکلیہ پہلو تہی کرد۔ در دیوانش ہیچ قصیدہ در مدح و منقبت امیرے از امرائے زماں یافتہ نمی شود۔ خود را غلام محی دین حضرت عبد القادر جیلانی می پنداشت۔ چنانچہ گوید

زہول این و آں معجز چہ می ترسی قوی دل شو
کہ داری دردو عالم محی دیں مشکل کشا پیرے

در یک بیت ہندی ہمیں مضمون را ادا کردہ است

کج روی سے چرخ کے معجز نہ ڈرنا زینہار
تو غلام محی دیں ہے ہر بلا سے پار ہے

یعنی اے معجز از کج روی چرخ بد رفتار ہرگز مترس۔ زیرا کہ تو غلام محی دین است و از ہر بلا آزاد است۔

آخر در سال ۱۲۲۹ھ اورا مرض اسہال لاحق گشت و با ایں ہمہ روزہ ہاے رمضان را ترک نکرد و خواست کہ شش روزہ ہاے نفل شوال را نیز ادا کند۔ پسرانش مانع آمدند گفت نمی دانم کہ ایں سال بر من خواہد گزشت از روز دوم شوال روزہ شروع کرد دردشکم زیادہ شد۔ روز چہارم از شوال دستہاے خونیں آمدن گرفت پسرانش براے افطار اصرار نمودند پذیرا نفرمود۔ روز پنجم بہ جبر و اکراہ اورا از روزہ باز داشتند۔ حالت او روز بروز بتنزل رو گرفت تا آنکہ فراش شد و از اشارہ نماز ادا کرد۔ بہ بست و چہارم ماہ شوال ۱۲۲۹ھ جان خود را بجان آفریں سپرد۔ روز دوم در مسجد انوری مدراس نماز جنازہ ادا کردند و در صحن مسجد میلاپور اورا دفن کردند۔ پسر کلانش مولوی غلام عبدالقادر ناظر تاریخ وفاتش چنیں تحریر فرمود۔

حضرت محی دیں ز صرصر مرگ — چوں صبا رفت سوے باغ نعیم
بود سالار اہل فضل و کمال — متصف با سخا و خلق کریم
ماتم آنجناب بے ہمتا — دل ایں مضطرب نمودہ دو نیم
ہاتفم گفت با لب افسوس — سال مرگ پدر کہ درد عظیم

۱۲۲۸ + ۱ = ۱۲۲۹ھ

دو دیوان قصاید و غزلیات یکی در فارسی و دیگر در ہندی دارد۔ بترتیب دیوان خودش نپرداختہ و اتفاق تصنیف ہم نیفتادہ۔ ذکاوت مزاج و رسائی فہم بمرتبۂ داشت کہ اگر بہ تصنیف و تالیف متوجہ شدے بسا تصنیفات و تالیفات کردے۔ رقعات بر طرز بیدل ہمی نگاشت پیش از سی سال از وفاتش قصیدۂ لامیہ مشتمل بر اصطلاحات علوم و فنون از صوبۂ

بنگالہ بمدراس رسید خواست کہ در تتبع ایں قصیدہ قصیدۂ لامیہ دیگر نویسد و لیکن اتفاقش نیفتاد بعد چندے آں قصیدہ را تلاش کرد۔ در ہیچ جا آں را نیافت۔ باز بعد پانزدہ سال روزے در محفل یاران ذکر ایں قصیدہ آمد۔ فی الفور بجوابش پرداخت و در یک نشست سی بیت نظم کرد و از تشبیب تا حسن التخلص رسید۔ باز گفت اکنوں ایں امر مشقت طلب است۔ مگر ان شاء اللہ المستعان بوقت فرصت ایں قصیدہ را باتمام رسانم۔ لیکن اتفاق اتمام و نظر ثانی ہم نیفتاد۔ تبرکاً آں سی ابیات را ایں جا نقل می کنیم۔

امروز منم مصدر انواع فضایل ۔۔۔ در اہلِ کمالات مضاعف بجلایل

اجوف بود از علت ایراد کلامم ۔۔۔ ہر طبع صحیح است ازیں مسئلہ قایل

منفی است ز فکرم اثر معنی ناقص ۔۔۔ مثبت بود ایں صیغہ باصحاب فواضل

لفظم ہمہ با معنی سنجیدہ لفیف است ۔۔۔ کو ہست نہاں از نظر مختل جاہل

ماضی بود امرم باقالیم معانی ۔۔۔ مستقبل آں نہی نماید بر کامل

تاکید کنم نفی مخاصم چو بیک حرف ۔۔۔ جحدم نبود قدرت حاسد بمقابل

مفعول بود واہمۂ خصم غلط کار ۔۔۔ در درک کمالم کہ بود بر ہمہ فاعل

از دقت فکرم کہ بود مبتداء عقل ۔۔۔ پر بے خبر آمد نظر جاہل غافل

از معرفتم صاحب ادراک رسا را ۔۔۔ تنکیر مقالات فضولاں شدہ حاصل

در بزم ادب بسکہ منادی شدہ اسمم ۔۔۔ ترخیم پذیرفت ازاں نام افاضل

از رفع مقامم شدہ مجرور بد اندیش ۔۔۔ نصب علمم کردہ نگوں اہل رذایل

ہر گونہ کمالے کہ بود ہست مضافم ۔۔۔ موصول منم باہمہ اقسام فضایل

متبوع بود جودت ذہنم بکمالات — باقی ہمہ اذہاں بودش تابع و ناقل

معدول بود دشمنم از جادۂ تحقیق — تخییر من از عدل و منم منصف عادل

وضعم ہمہ ظاہر و محتاج بیاں نیست — ترکیب وجودم شدہ از حسن خصایل

وضعم نشود ہمچو خساں جمع بتانیث — موزوں بود افعال من از لطف شمایل

امکان حد کس نبود رسم لطیفم — جنسم ہمہ عالی است نہ از نوع اسافل

شد صلح کلم خاصیت از مبدأ ایجاد — از کینہ دہد فصل مرا طینت فاصل

کارم نبود ہیچ گہی با عرض عام — چوں جوہر من گشتہ مخمر بجزایل

کلی چو منم در ہمہ اخلاق معالی — با من چہ کند جزئی کم پایۂ سافل

واجب بود اقرار کمالم بجز و کل — شد ممتنع انکار ملامت گر عاذل

مدلول کمالم بدلالات ثلاثہ — ایں امر بدیہی است بر ناظر عاقل

با من نرسد خصم مرا لاف تساوی — باشد متباین ز ازل ناطق و صاہل

موضوع بود ذاتم و محمول مکارم — شرطیۂ من منفصل از صدق رذایل

طبعم چو بود مانعۃ الجمع بلا دست — شد منع خلو لازم اوصاف کوامل

مفہوم بسیط است قضایای کلامم — نی قول مرکب چو سخن وار مجادل

در نہر حیات دل من روح سخن تا — زد غوطہ و افشاند پر و بال بساحل

املاک معانی شدہ موجود ز رشحش — در کعبۂ توحید مسبح بجلایل

توحید وحیدی کہ بود وحدت ذاتش — بیگانہ ز اعداد و مبرا ز اماثل

داریخت ز اوج قدمش سلّم برہاں — بگسستہ ز کاخ صفتش حبل دلایل

بعد از وفاتش پسر کلانش مولوی غلام عبد القادر ناظر بترتیب
مجموعہ ہاے اشعارش در فارسی و ہندی پرداخت بلغزۂ جرم از تسوید دیوان

فارسی و بغرۂ رمضان المبارک ۱۲۳۲ھ از تسوید دیوان ہندی فراغت حاصل کرد ۔ از دیوان فارسیش سہ غزلیات ایں جا نقل کردہ می آید۔

تا بکی محروم داری ذرۂ بیتاب را جلوہ گر فرما زمانی مہر عالم تاب را
حسن جاناں بے نیاز از طعنہ بدبیں بود از خروش سگ چہ نقصاں پر تو مہتاب را
غنچہ اش تا گلفشانی کرد در صحن چمن سر فرو شد از خجالت ہر گل شاداب را
گل نہ تنہا خوں شدہ اے جان گلشن در غمت خار و گل باہم کشد ہر لحظہ خون ناب را
کی کشد باغ محبت منت ابر بہار ابر باشد گریہ ایں گلزار آتش تاب را
نیست غم، نخوت سرے کز بہر تعظیم نخاست مست لایعقل چہ داند شیوۂ آداب را
معجزا از درگہ سلطان جیلاں رخ متاب
قبلۂ خود ہمچو باب اللہ ساز ایں باب را

ز دنیا حاصل رنگ وفا نیست گل ایں باغ جز جور و جفا نیست
گرفتاران دام عاشقی را پر پرواز جز آہ رسا نیست
چہ می جوئی ز گردوں ساز عشرت نوائے عیش در ماتم سرا نیست
ز اقبال کف پایش سرم را خیال سایۂ بال ہما نیست
بجان دردمند مبتلایم بجز لعل لبت حاجت روا نیست
برنگ عقد شبنم آب گردد بخورشید رخت چشمی کہ وا نیست
چو جوہر ہمدم شمشیر بادا سری کو در سر راہت فدا نیست
بہ بند کلفت و غم مبتلا باد دلی کو بندۂ زلف شما نیست
شود پامال ہمچوں خاک یارب ہر آنکو بر در تو جبہہ سا نیست
دل الفت پرست معجزم را
بجز وصل تو جاناں مدعا نیست

بدام زلف شب رنگ پری تا مبتلا گشتم
چو شمع از جلوہ صبح جمالش جاں فدا گشتم

پی اوج محبت جانکنی ہا کردم و آخر
سراپا شعلہ گشتم سوختم آہ رسا گشتم

دلا سر باختن در راہ اویش اجرہا دارد
بکویش تا فدا گشتم شہید کربلا گشتم

فگندم شعلہ ایمن بصحرائے جہاں یکسر
بباغ آرزو تا در غمش آتش نوا گشتم

نمودم خویش را تا خاک جولانگاہ سبز نگش
بچشم قدسیاں خلوت گزیں چوں توتیا گشتم

رسیدم در حریم وصل آں صبح چمن پیرا
برنگ رنگ گشتم ہمچو بو گشتم صبا گشتم

کشیدم سر ز اوج عرش ہم یک نیزہ بالاتر
بخاک آل احمد تا چو معجز جبہہ سا گشتم

مولوی غلام محی الدین معجز از این صاحبہ کتخدا شدہ بود کہ در سنہ ۱۱۸۱ھ تولد یافت و بعد مرگ شوہرش چہل سال زیست تا آنکہ بیازدہم رجب سنہ ۱۲۶۹ھ وفات یافت او دختر حافظ ابو محمد پسر حافظ محمد سعید پسر حافظ حسین قادری بودہ، اکثر افراد خاندانش حافظ قرآن بودند، حافظ حسین قادری در نصرت گڑھ المعروف بہ جنجی سکونت داشت، در زہد و تقوی و خدا شناسی و خدا رسی معروف و مشتہر بود،

خرقہ خلافت از سید شاہ مصطفی قادری خواہر زادہ حضرت سید میران محی
مدرس قدس سرہما پوشیدہ، بعمر ہشتاد و شش سال بہ ہفدہم محرم الحرام
سنہ ۱۱۵۸ھ در نصرت گڑھ وفات یافت۔ تاریخ وفاتش ؎

از کرم مصطفی بجنت برد۔
۱۱۵۸ھ

پسرش حافظ محمد سعید در فقر و خاکساری مشہور بود، از پدر
بزرگوار خود خرقہ خلافت در بر کردہ، بیازدہم ماہ مبارک ربیع الاول سنہ ۱۲۱۶ھ
بعمر نود و یک سال در میلاپور مدراس وفات یافت۔ مولوی باقر آگاہ
قطعۂ در تاریخ وفاتش چنیں نوشتہ

چو حافظ محمد سعید آنکہ بود — بفضل و کمال و بزرگی وحید
نشان سعادت ز نامش عیاں — فروغ عبادت ز رویش پدید
بریں دار کلفت بر افشاندہ دست — بنزہت سرائے تقدس رسید
بتاریخ سال رحیلش خیال — سراسیمہ ہر جانبے می دوید
بگفت از سر بیقراری سروش — ز خود وارہید و بحق آرمید
۱۲۱۲ + ۴ = ۱۲۱۶ھ

از اولاد حافظ محمد سعید دو پسر نامور گردیدند یکی حافظ ابو محمد
(ولادت ۱۱۵۵ھ) و دوم حافظ حسین قادری (۱۱۷۰ - ۱۲۵۹ھ) کہ داماد
مولوی باقر آگاہ بود و در مکہ معظمہ وفات یافت حلیمہ بی دختر حافظ محمد
سعید زوجہ مولوی محمد غوث شرف الملک بہادر و مادر مولوی عبدالوہاب
مدار الامرا و مولوی محمد صبغۃ اللہ قاضی بدرالدولہ بود۔ در سنہ ۱۲۱۳ھ
بسبب گزیدن مار در سدھوٹ قریب کڑپہ وفات یافت و دراںجا مدفون شد۔

پدر مادر این صاحبہ نیز حافظ قرآن بود. نامش غلام محی الدین بود

در دارالنصر نتھر نگر المعروف بہ ترچناپلی سکونت داشت، گاہ گاہ بمدراس رسید و چندے دریں جا اقامت ورزید۔ بہ بست و نہم ماہ محرم الحرام ۱۲۱۳ھ روز شنبہ بخانہ امین صاحبہ بیامد و بعد از فراغت طعام بر بستر خواب رفت۔ بآخر شب سہ بار ندائے الا اللہ بگوش حضار رسید۔ گمان بردند کہ حسب عادت در ذکر الہی مشغول است چوں صبح شد و آفتاب برآمد و او از حجرۂ خود بیروں نیامد اندروں رفتہ دیدند کہ روح او از قفس جسد عنصری پرواز کردہ است۔ انا للہ و انا الیہ راجعون۔ و ہمچنیں شیخ میراں بارہ ہزاری پدر حافظ غلام محی الدین موصوف مردے مقدس و عابد و مرتاض بود ہر روز دوازدہ ہزار بار درود می خواند۔ بایں سبب اورا بارہ ہزاری می گفتند تا دم واپسین خود را ازیں نعمت عظمی محروم نداشت۔

معجز را چہار پسر بود۔ یکی غلام عبدالقادر ناظر دوم غلام رضا سوم محمد صبغۃ اللہ چہارم محمد ندیم اللہ۔ محمد صبغۃ اللہ (۱۲۰۹-۱۲۱۷ھ) در طفلی مرد[۱]۔ غلام رضا و محمد ندیم اللہ از خوشہ ہائے شجر حیات ثمر بر چیدند و

---

[۱] تاریخ ولادتش از معجز

(۱) در خانہ بندہ چوں پسر شد — از فضل خدائے بے ریائے
(۲) موسوم بنام صبغۃ اللہ — کش باد پناہ ز ہر بلائے
(۳) یارب بحمایت خودش دار — محفوظ بہر زمان و جائے
(۴) در سال تولدش برآمد — فرخندہ سیر ز دل ندائے
۱۲۰۹ھ

تاریخ وفاتش از معجز

اے جان عزیزم چو ازیں دار فنا رفت — خلقی زدہ آہی کہ عجب جان جہاں شد
لخت جگر من سمی نائب مختار — ہیہات چہ گویم ز برمن بجہاں شد
در جوشش الم خاطر آمادۂ اندوہ — در فکرت سال غم آں راحت جاں شد
زد نالہ سوز عجبی با لب افسوس — ہاتف ز فلک کاں گل خنداں بجناں شد
+ ۱۲۱۶ھ = ۱۲۱۷ھ

صاحب اولاد شدند غلام رضا بتاریخ ۲۸ رمضان ۱۲۰۵ھ متولد[1] شدو بتاریخ ۲۸ ربیع الآخر ۱۲۹۲ھ وفات یافت و برادر او محمد ندیم اللہ در سال ۱۲۱۳ھ تولد یافت و بہ پنجم شعبان ۱۲۹۰ھ پیک اجل را لبیک گفت[2]، تذکرہ ایشاں و ازواج و اولاد ایشاں کہ تا حال جاری است خالی از طوالت نیست۔ لہذا بر احوال مولوی غلام عبدالقادر ناظر فقط اختصار کردہ می آید۔

مولوی غلام عبدالقادر ناظر بتاریخ ہفدہم ماہ جمادی الاولی ۱۲۰۰ھ در ترپلیکین مدراس بخانہ پدرش کہ قریب مسجد الوری بود، تولد یافت پدرش تاریخ ولادتش بدینگونہ نظم کردہ

چوں ز فضل قادر بے ریب وعیب ۔۔۔ شد بایں عاصی پسر فرخندہ خو
ساختم نامی بعبدالقادرش ۔۔۔ تامعین او شود محبوب او
کردم از دل بر در دانائے غیب ۔۔۔ بہر تاریخ تولد سر فرو
از سر آمین بگفتا ہاتفم ۔۔۔ والی بغداد بادا عون او
۱۱۹۹ = ۱۲۰۰ھ

---

[1] تاریخ ولادت غلام رضا از معجز۔

چو فرزند مسعود شد کمتریں را ۔۔۔ غلام رضا شد باو نام نامی
شدم بہر تاریخ سر در تفکر ۔۔۔ مناجی بدرگاہ رب الانامی
دریں فکر بودم ز ہاتف ندا شد ۔۔۔ جناب امام رضا باد حامی
۱۲۰۵ھ

[2] تاریخ ولادت محمد ندیم اللہ از معجز۔

چوں ندیم اللہ از فضل خدا ۔۔۔ جلوہ آرا گشت در دار سرور
حضرت معجز ز جوش انبساط ۔۔۔ گفت برخوردار تاریخ ظہور
۱۲۱۳ھ

تاریخ وفاتش این است

با عبادت زندہ بود و در عبادت جان سپرد ۔۔۔ داد فضل عابداں دادہ ندیم اللہ خاں
حسب حالش سر بہ بیش افگندہ فرمود آسماں ۔۔۔ در نماز صبح جاں دادہ ندیم اللہ خاں
۱۲۹۱ = ۱۲۹۰ھ

روز تولدش مادرش بسیار ناتوان بود۔ مجتہز از ناتوانی او خائف شدہ بخدمت حضرت فتاح شاہ مجذوب بمتیال بیٹھ مدراس رفت۔ دید کہ مجذوب موصوف بکنار دریا می رود۔ باآہستگی درود خواند و گماں برد کہ موافق مضمون حدیث اگر آں مجذوب واقعی بود باو التفات آوردہ از مطلوب و مقصودش آگاہی نماید۔ مجذوب مذکور فورا بطرفش متوجہ گشت و بزبان ہندی گفت "سوہات کی پگڑی" یعنی "دستار صددست" مجتہز مطمئن شد کہ حق تعالیٰ اورا فرزند صالح و طویل العمر عطا خواہد کرد زیراکہ او کلمہ بد از زبان مجذوب نشنیدہ۔ بخانہ خود باز آمد و ہموں شب پسرے زائید کہ آں را بنام غلام عبدالقادر موسوم گردانید۔

بعد از ادائے رسم مکتب و بسم اللہ خوانی بعمر چہار سال و چہار ماہ و چہار روز جزو الف بے را شروع کرد و در عرصہ یک دو ہفتہ آں را باتمام رسانید۔ پس ازاں قرآن مجید شروع کرد و در ضمن آں پند نامہ سعدی و رسالہ آمدن یادگرفت، و منظومہ کفایت الاسلام در فقہ شافعیہ تصنیف حضرت شاہ نعمۃ اللہ ولی نیز حفظ کرد۔ بعد ازاں گلستان و بوستان سعدی و انشائے خلیفہ و یوسف زلیخائے جامی و رسالہ عقایدش و رسالہ احسن التبیین فی آداب المتلبین مصنفہ مولوی محمد باقر آگاہ را سبقا سبقا از پدر خود خواند۔ و بعمر دوازدہ سالہ بدرس علوم عربیہ پرداخت اولا از مولوی محمد باقر آگاہ رسالہ میزان تیمنا و تبرکا شروع کرد و در مدت چہار سال اکثر کتب درسیہ مثل میزان و اوزان و صرف میر و ہدایۃ الصرف و زنجانی و مائۃ عامل و شرح مائۃ عامل و سجاوندی و مصباح و کافیہ

باتمام رسانید و در ضمن آں سکندر نامہ و گلشن سعادت و دفتر اول انشاے ابو الفضل و رسالہ قانون فارسی مولفہ عبدالواسع ہانسوی کہ بنام دستور العمل نیز مشتہر است و رسالہ حسن و عشق نعمت خان عالی را با ہمدرسان دیگر سماع کرد۔ معانی و مطالب سکندر نامہ کما حقہ ذہن نشین او نشدہ بود. بار دیگر بپیشِ پدر خود قرات نمود۔

بعد از وفات نواب عمدۃ الامرا چوں نواب عظیم الدولہ مسند نشین شد مولوی غلام محی الدین معجز بسابقۂ محبت کہ بااو داشت اوقات عزیز خود را در ہمنشینی او صرف می کرد۔ لہذا پسر خود را حوالہ مولوی حافظ محمد حسین قادری برادر علاتی مولوی حافظ ابو محمد نمود تا اورا در علوم عربیہ تدریس کند۔ در خرد سالی ازو گلستان و بوستان سعدی خواندہ بود۔ اکنوں فواید ضیائیہ المعروف بشرح ملا جامی و کتب منطق مثل رسالہ صغری و کبری و قال اقول و شرح تہذیب و شرح ایساغوجی خواندن آغاز کرد۔ مگر بعمر بست سالگی مزاجش بعارضہ نفث الدم علیل شد و سہ سال تعلیمش موقوف گردید و چوں صحت یافت کتاب مختصر المعانی پیش پدر خود خواندن گرفت. فن اول و دوم کہ متعلق بہ معانی و بیان است ختم نمودہ فن سیوم کہ در بدیع است آغاز نمود۔ چند اسباق ازاں یاد کردہ بود کہ دشمنان معجز خلافش شورش برپا کردند معجز از دربار قطع تعلق کردہ خانہ نشین شد. دریں زمان مولوی غلام عبدالقادر ناظر دیوان ناصر علی سرہندی و رسالۂ عروض سیفی و رسالہ قافیہ مولانا جامی و سہ نثر و پنج رقعات ملا ظہوری ترشیزی و رقعات مرزا عبدالقادر بیدل از پدرش خواند و چہارلے در زبان پارسی

بہم رسانید۔ در فارسی و ہندی سخن سنجی ہم می کرد و از پدر خود اصلاح می گرفت۔

عبدالعلی خان فرزند نواب امیرالامرا پیش از تخت نشینی خود ماہوار پانزدہ روپیہ بہ مولوی غلام محی الدین معجز برائے میوہ خوری پسر کلانش از سن دو سالگی می داد و چوں بہ بست و نہم ربیع الاول سنہ ۱۲۱۶ھ روز جمعہ اورنگ نشیں شد مولوی غلام عبدالقادر ناظر را منشی دربار مقرر فرمود و ماہوار سی روپیہ می داد و بعد چندے اورا داروغہ کتب خانہ و میر سامان توشک خانہ گردانید و بہ ہفدہم ذی قعدہ سنہ ۱۲۱۹ھ بوقت جشن استقلال اورا بخطاب قادر عظیم خان بہادر و منصب دوہزاری و عطائے پالکی و دوشالہ لاکھی و اضافہ ہفتاد روپیہ ماہوار سرفراز کرد۔ شخصے قطعہ تاریخ ایں خطاب یافتگی چنیں تحریر کردہ۔

خان قادر عظیم را چو خطاب | شد بفضل عظیم بے ہمدم
سر دشمن برید ہاتف غیب | گفت سالش بہادر اعظم

۱۲۱۹ = ۱۲۲۳ - ھ

در سنہ ۱۲۲۲ھ شال سفید مرحمت کرد و بعد چند ماہ دو ہزار روپیہ بتقریب رسم خواستگاری کتخدائیش بہ مولوی غلام محی الدین معجز فرستاد و وعدہ کرد کہ بعد از وصول زر پنجم حصہ محاصل ریاست کرناٹک برائے ادائے کار کتخدائی پنج ہزار روپیہ خواہد داد۔ معجز بامید وصول ایں زر قرض گرفتہ ہمہ رسوم کتخدائی ادا کرد۔ مگر حسب دستور انتظام رقص و سرود نفرمود۔ یکی از دوستان پدرش قطعۂ بدینگونہ گذراند

کرد قادر عظیم خاں شادی | برضائے پدر چہ نیک پسر
بودم اندر خیال تاریخش | ہاتفم گفت شادیش بہتر

۱۲۲۲ھ

از زر موعود از جانب نواب ممدوح فقط نصف زر موصول شد.

ہرگاہ نواب اعظم جاہ فرزند نواب عظیم الدولہ برائے زیارت جناب حضرت قادر ولی گنج سوائی و حضرت نتھر ولی قدس سرہما بجانب ناگور و ترچناپلی نہضت فرمود مولوی غلام عبدالقادر ناظر را بسر انجام و انتظام امور سفر میمنت اثر معین نمود و چوں بشیالی رسید حکم کرد کہ وقائع و سوانح روز مرہ ایں سفر میمنت اثر را نگاشتہ بعد اختتام ایں سفر براہ چنجی و چیت پیٹ و آرنی و آرکاٹ بصورت کتاب پیش کند چنانچہ حسب حکمش کتابی بنام بہار اعظم جاہی ۱۲۳۸ھ کہ نام تاریخی است بحضور نواب ممدوح گزرانید و در اقران و اماثل خود علم عزت و اعتبار افراشت. مگر بعد از پنج سال بہ چہارم شوال ۱۲۴۳ھ ازیں جہان فانی درگزشت.

یک تصنیف بنام روضۃ النساء بزبان ہندی در فقہ شافعیہ و پنج کتاب ہا بزبان فارسی گزاشتہ تفصیلش این است.

۱. گلستان نسب. رسالہ مختصریست مشتمل بر ۱۵۶ صفحات کہ در ۱۲۲۴ھ در احوال خانوادۂ خودش نوشتہ بر یک مقدمہ و سہ ابواب و یک خاتمہ منقسم است

مقدمہ در بیان مولد و توطن آباء و اجداد و برخی از احوال ایں عاصی (ای مولوی غلام عبدالقادر ناظر) عجز بنیاد عفی اللہ عنہم

باب اول در بیان فضیلت قوم بنو نایط

باب دوم در بیان نسب راقم سطور (ای مولوی غلام عبدالقادر ناظر) کان اللہ لہ فی جمیع الامور و آں متضمن است بر سہ فصل

فصل اول در بیان سلسلہ پدری فصل دوم در بیان سلسلہ مادری
فصل سوم در بیان سلسلہ صہری
باب سیوم در بیان فضیلت اسلاف بزرگان خود
خاتمہ در بیان رسیدن سلاسل اقارب بجد اعلی رحمہ اللہ تعالیٰ و اختتام
رسالہ۔ نسخہ خطی ازاں در کتاب خانہ مدرسہ محمدی موجود است و ہر چیکہ
دریں مقدمہ مختصر از احوال ایں خانوادۂ بزرگ ذکر کردہ ام اکثر آں
از ہمیں کتاب ماخوذ است۔

۲۔ روضہ دلکشا شرح یوسف زلیخاے جامی۔ ایں ہم رسالہ
ایست مشتمل بر ہشتاد و دو صفحات۔ در دیباچہ آں می گوید۔

"لہذا آنجناب کرامت انتساب (مراد ازاں پدرش مولوی غلام
محی الدین معجز است) کہ زبان در محامد ذاتی و صفاتی او بس قاصر
است زنگ شبہات مشکلہ ایں کتاب مستطاب کہ در سن دہ سالگی
بقرات آمدہ بود از مرات خاطر عجز مآثر زدود و بحسب فہم و استعداد
نارسا جادۂ تالیف ایں اوراق پیمود و موسوم بروضہ دلکشا شرح
یوسف زلیخا نمود"۔

ایں رسالہ را در ۱۲۲۶ھ تالیف کرد و برائے اصلاح بخدمت
پدرش حاضر کرد۔ و او در اوایل جمادی الاخری سنہ الیہ آں را باتمام
رسانید نسخہ خطی ازاں در کتاب خانہ امیر نواز جنگ دیوان صاحب باغ
مدراس موجود است۔

۳۔ شرح سکندر نامۂ نظامی گنجوی۔ مسودہ اصلی ایں کتاب

نزد حاجی ابواحمد محمد عبداللہ، دیوان صاحب باغ، مدراس موجود است
مگر اوراق پریشانش کہنہ گشتہ و چناں پر از حک و اصلاح و اضافہ است
کہ ازاں استفادہ کردن خیلی دشوار است۔

۴۔ گلدستان شرح بوستان سعدی۔ یک نسخۂ خطی ازیں کتاب
در کتاب خانہ سعیدیہ حیدرآباد موجود است

۵۔ بہار اعظم جاہی۔ یک نسخۂ ازیں کتاب در کتاب خانہ مخطوطات
شرقیہ حکومیہ مدراس موجود است، مصنف ایں کتاب را در چہار چمن
منقسم ساختہ و ہر چمن مشتمل بر چند گلدستہ است۔ ایں کتاب بچند
وجوہ دارائے اہمیت خصوصی است۔

یکی آنکہ مارا از مردمانی کہ در خاک مدراس آسودہ اند معلومات مہیا
می کند۔ دوم آنکہ احوال وضعیہ سیاسیۂ آں زمان را ایضاح می کند
و از امرائے مسلمین و راجگان ہنود ہم خبر می دہد سوم آنکہ از مساجد
و باغہا و بناہائے شہرہائے قدیم مثل نتھر نگر المعروف بہ ترچناپلی و
محمد پور المعروف بہ آرکاٹ کہ اکثرے از آنہا ویران شدہ احوالے فراہم میکند۔

مولوی غلام عبدالقادر ناظر شاعر خوش فکر ہم بود۔ بعضے از
غزلیاتش در تذکرہ صبح وطن مذکور است آں را ایں جا نقل می نمائیم۔

خداوندم بود آں صاحب تاج — دو عالم بر در او می دہد باج
بچو دیدم آب و تاب روئے اورا — بلا شک شد دل من بحر مواج
شدہ چوں فوج عشق او صف آرا — بیک دم قلعہ دل کرد تاراج
کماں ابرو نگاہی کرد بر من — خدنگش را دل من گشت آماج

بدرگاہت چنین ناظر کند عرض
خداوندا مکن محتاج محتاج

کفر و ایماں را فدا سازم بروے یار خویش
تار زلفش ساختم ہم سبحہ ہم زنار خویش

کردہ ام آہنگ کسب عشق از قانون او
می کند ساز دلِ من نغمۂ دلدار خویش

جور بد اصلاں باقصاے مدارج سر کشید
بر خدا تفویض کردم جملہ کاروبار خویش

گشت بر اعدا مظفر ناظرم از فضل حق
چونکہ دارد در حمایت حیدر کرار خویش

جلوہ تا کرد در آئینہ دل شوخ مہک
نشدم سایہ وش از مہر جمالش منفک

وصل او دست نداد از فلک کج رفتار
گرچہ مانند فلک ساختہ ام گردش و تک

خال مشکیں برخت طرفہ تماشا دارد
سورۂ لیل وضحی جمع شد اللہ معک

تا دلم سوخت بیاد لب میگون کسی
محو شد از دل من لذت صہبا و گزک

دیدۂ ناظر ما ابر صفت می گرید
برق ساں می زند آں شوخ ستمگر چشمک

بیند بچشم تیز اگر آں نگار گل		از حدت نگاہ شود تار تار گل
ہرگاہ کرد زاں رخ چوں مہر ہمسری		بر روے ہر دکاں شدہ بے اعتبار گل
از رشک چہرۂ بت نازک ادلے من		از خوی انفعال شدہ آبشار گل
گر بہر سیر آں بت گل پیرہن رسد		از سر شود بپاے بت من نثار گل

ناظر شود بسوی چمن چون نگار من
خندد بدلکشائی صبح بہار گل

نوک مژگان تو شد از جگرم		نیست اندیشہ ز تیر و تبرم
بستہ ام خاطر خود با زلفت		مثل زنجیر مکن در بدرم
تخم مہر تو بدل کاشتہ ام		کردہ حاصل بخدا برگ و برم
در خیال گہر دندانت		ہر زماں ابر صفت چشم ترم

گشتہ ام ناظر روے محبوب
ہست چتر کرم او بسرم

بہر نظارہ ات ز عدم وا رسیدہ ام
از سر نمودہ پا قلم آسا دویدہ ام
چوں گشت یار من بخط سبز جلوہ گر
بر خط دلبران جہاں خط کشیدہ ام
زنار کفر و سبحہ اسلام را بہم
جز تار شمع و دانہ اشکش ندیدہ ام
دل منقبض ز صحبت اغیار گشتہ است
عنقا صفت ز مجلس اینہا رمیدہ ام

یارب بپاس احمد مختار و آل او
ناظر برحم شو کہ مضرت چشیدہ ام

زہد بہتر بہ شباب است تو ہم می دانی — عمر خود پا برکاب است تو ہم می دانی
تکیہ بر ہستی فانی مکن اے بادہ فروش — زندگی مثل حباب است تو ہم می دانی
غرہ زنہار مشو یار بر افسانۂ دہر — ایں جہاں صورت خواب است تو ہم می دانی
مصحف چہرۂ خوبش بنظر دار مدام — مونس مرد کتاب است تو ہم می دانی

ناظرا بر سخن یار چرا دل بستی
وعدہ اش نقش بر آب است تو ہم می دانی

مولوی غلام عبدالقادر ناظر از خیرالنساء عرف خیرو بی دختر عبدالقادر مخاطب بقادر علی خاں پسر محمد اولیاء کتخدا شد - و ایں خیرالنساء کہ خواہر خورد رقیہ بی زوجۂ مولوی عبدالوہاب شرف الملک مدارالامرا بہادر بود از ناظر دو دختر و یک پسر داشت و بعد از وفات شوہر خود قریب پنجاہ و دو سال زیست و بہ پنجدہم ربیع الثانی سنہ ۱۲۹۵ھ وفات یافت۔ دختر کلانش شہر بانو[1] عرف بڑی بی بہ بست و دوم رمضان المبارک سنہ ۱۲۲۴ھ متولد شد و بہ چہاردہم ذی حجہ سنہ ۱۲۴۳ھ از محمد رحمت اللہ پسر غوث محمد خاں کتخدا شد و بیازدہم شعبان المعظم سنہ ۱۲۵۹ھ وفات یافت و خواہر خوردش بی بی مخدومہ عرف اشرف بی

---

[1] زہی اختر بافزایش سر انبساط تاریخ ولادت است - قطعہ تاریخ از مولوی غلام عبدالقادر ناظر

بمن دختر عطا فرمود قادر — قدوم او مسرتہا بیفزود
ز جوش دل جناب قبلگاہی — بتاریخش زہی اختر بفرمود
۱۲۲۴ھ

به بست و ششم ذی حجه ۱۲۴۵ھ از حکیم صبغة الله خاں (المتوفی ۶ر صفر المظفر ۱۲۶۶ھ) کتخدا شد و به بست و یکم جمادی الاخری ۱۳۰۷ھ وفات یافت برادر ایشاں اعنی مولوی محمد حسین[1] مخاطب بقادر عظیم خاں ثانی در ماه صفر ۱۲۲۷ھ تولد یافت، و از صاحبنی صاحبه عرف زہرا بی دختر حضرت صاحبه خواہر خیر النساء کتخدا شد و به ہشدہم محرم الحرام ۱۲۹۹ھ وفات یافت. سلسله اولاد ایشاں ہنوز جاری است. و تفصیلش دریں مقدمه مختصر گنجائش ندارد. لهذا برخے از احوال مولوی محمد حسین مخاطب بقادر عظیم خاں ثانی ایں جا ذکر کرده می آید.

مولوی محمد حسین از پدر خود مولوی غلام عبد القادر ناظر و دیگر اساتذهٔ بزرگ مدراس مثل قاضی ارتضا علی خاں خوشنود (المتوفی ۱۲۷۰ھ) وغیره تحصیل علم نمود. در خطاطی و خوشنویسی مهارتے تام داشت. بعضی از کتابہاے عربی و فارسی که او بدست خویش نوشته در کتاب خانہاے شخصی مدراس یافته می شود. بعد از وفات پدر خود از نواب عظیم جاه خطاب قادر عظیم خاں ثانی یافت و صد روپیه ماہوار بنامش قرار گرفت. وقتیکه غلام محمد غوث خاں بہادر در ۱۲۵۸ھ مسند نشیں شد و در مشاہرات ملازمین سرکار تخفیف بعمل آمد پنجاه روپیه از مشاہره مولوی محمد حسین کم نمودند. بعد چندے یک قطعه عرضی متضمن

---

[1] قطعه تاریخ ولادتش از مولوی غلام عبد القادر ناظر

بفضل خدا چوں محمد حسین		بعزت سراے جہاں گشت ظاہر
با فزایش سال تاریخ او		بفرمود جدش بود فضل قادر
۱۲۲۷ھ

تکلیف و تباہی خود بحضور نواب معلی گزرانید۔ و او بدستخط خاص خود حکم اجرائے پنجاہ روپیہ مخففہ در دفتر سرکار خود ارسال نمود۔ مگر پیش ازیں کہ براں عمل شود نواب موصوف در ۱۲۷۲ھ وفات یافت و ہمۂ اختیارات حکومت ریاست کرناٹک نیز بدست صاحبان انگریز ایسٹ انڈیا کمپنی East India Company رفت۔

مولوی محمد حسین یک عرضداشت[1] بخدمت صاحبان انگریز روانہ کرد و مترصد بود کہ در بارۂ اجرائے معاش قدیمش کہ یک صد روپیہ بود حکم خواہند فرمود و نیز در بارۂ مرحمت کردن وجہ بقیہ پنجاہ روپیہ مخففہ از زمان دستخط نواب غلام محمد غوث خاں بہادر اجازت خواہند داد۔ نمی دانیم کہ ایں وجہ مخففہ بحال شد یا نہ۔

اکنوں کلماتے چند متعلق تصحیح و تحشیۂ کتاب بہار اعظم جاہی گفتہ می آید: سوائے یک نسخہ خطی کہ در کتاب خانہ مخطوطات شرقیہ حکومیہ مدراس Government Oriental Manuscripts Library, Madras محفوظ است ہیچ جا نسخۂ دیگر بدست نشد ناچار برایں یک نسخہ اکتفا کردہ از روزنامچۂ مولوی عبد الوہاب شرف الملک مدار الامرا بہادر و کاغذات دیگر قدیم کہ بنزد حاجی ابو احمد محمد عبد اللہ موجود است استمداد نمودہ حواشی ضروری نوشتیم۔ و بعد اتمام تصحیح و تحشیۂ مسودۂ کتاب بہار اعظم جاہی را حوالہ چاپ خانہ کردیم۔ بعد چندے

---

[1] مسودۂ ایں عرضداشت تا ایں زماں نزد حاجی ابو احمد محمد عبد اللہ پسر مولوی حاجی عبد الرحمن پسر مولوی غلام محمد شرف الدولہ پسر مولوی عبد الوہاب شرف الملک مدار الامرا موجود است۔

وقتیکہ زیادہ از نصف کتاب بہار اعظم جاہی نوشتہ شد در دوران تلاش و تحقیق صندوقی پُر از مسودات تصانیف اصلی مولوی غلام عبدالقادر ناظر نزد حاجی ابو احمد محمد عبداللہ برآمد - و چوں مطالعہ کردیم دیدیم کہ در ہر مسودۂ کتاب حک و اضافہ بسیار است و ایں مسودات در ترتیب و تسوید عبارات از نسخہ ہاے خطی کہ در کتاب خانہ ہا یافتہ می شوند۔ اختلاف کلی دارند - چناں معلوم می شود کہ ناظر ہر یک کتاب را دوبارہ نوشتہ است و ہریک را بر ترتیب جدید مرتب کردہ - ازیں سبب از مسودۂ بہار اعظم جاہی مقابلہ کردن خیلی دشوار بود - و ہیچ فائدہ نداشت - البتہ دریک دو جاہاے مشکوک مسودۂ اصلی را مطالعہ کردیم۔ مثلاً در بیان ارادت حضرت شیخ نتھر ولی کہ در ترچناپلی مدفون است در مسودہ اورا مرید حضرت شیخ شہاب الدین ابوحفص عمر بن محمد السہروردی المتوفی ۶۳۰ھ گفتہ و لکن در نسخہ خطی اورا مرید مرید حضرت شیخ موصوف ظاہر کردہ و چوں او از نام ایں مرید خبر نداشت آں نام را بیاض گزاشتہ -

دریں کتاب ہرجا نامہاے دیہات و قریہ جات کہ بعضے ازانہا تا ایں زمان موجود است یافتہ می شود - مقامات معروف را در حروف لاطینی نیز نقل کردہ ایم تا تلفظ نامہاے غیرمانوس آسان شود - ہرکجا کہ حروف (R. S.) در قوسین است مراد ازان Railway Station است - یعنی آں مقام اکنوں محطۂ قطار شدہ است.

ناظر در ہرجا نام روز و تاریخ نوشتہ مگر ماہ و سنہ را ذکر نکردہ ۔ برائے سہولت خوانندگان کتاب ما مناسب دانستیم کہ بمقابل روز و تاریخ ماہ و سنہ ھجری و عیسوی یعنی مسیحی را نیز ذکر کنیم۔

باوجود سعی و جد و جہد بلیغ در تصحیح و تحشیۂ کتاب غلطی ہا در طباعت راہ یافتہ ۔ قلت وقت و ضیق مجال فرصت نداد کہ پیش از طباعت ہر یک غلطی را درست کنیم ۔ امید کہ خوانندگان کتاب بچشم اصلاح بینند و غلطی ہا را درست کنند ۔ و ما توفیقنا الا باللہ ۔ علیہ توکلنا و الیہ انبنا و الیہ المصیر ۔

محمد یوسف کوکن عمری (ایم ۔ اے ۔ افضل العلماء)
ریڈر، شعبۂ عربی و فارسی و اردو
دانشگاہ مدراس

روز شنبہ
۲۰ رشعبان المعظم ۱۳۸۰ھ
۷ ر فروری سنہ ۱۹۶۱ء

بسم اللہ الرحمن الرحیم

حمد و سپاس بے منتہا سزاوار درگاہ قادرے است کہ بقدرت عظیم خود جادہ پیمایان دشت غربت را بسر منزل مراد رسانید و بدل رنج دیدہ آرزومندان قدیم باعانت فضل اعظم شاد گردانید۔ جلّ جلالہ و عمّ نوالہ، گلدستہ صلوٰت و سلام نذر بارگاہ عرش پایگاہِ جناب شہنشاہی کہ گروہ تقدس شکوہ حضرات انبیا علیہم السّلام بجلوداری او دست بسر و گرد و غبار لشکر نصرت اثر آں قافلہ سالار شاہراہ قلمرو حق یقیں سرمہ بصر، آل باکمالش بدرجہ سفینہ نوح است کہ تمسک ازاں واسطہ نجات و رستگاری، و سرتابی بداں کشتی مقصود باعث سرگشتگی و گرفتاری اصحاب فیض انتساب او بمنزلہ نجوم برکات منظوم اند کہ اقتدا ازانہا ذریعہ ہدایت دارین است بلاخلاف، و اعراض بآں کواکب نورفشاں قطعا سبب سیاہ روئی و ضلالت نشاتین است بے گزاف، صلی اللہ علیٰ محمد و آلہ الامجد و صحبہ الاسعد من الازل الی الابد، تحفۂ منقبت ہدیہ خلوت سرائے محبوبی کہ بچار سوے عالم از پنجہ ولایت طبل الاولیاء رعیتی بلند آوازہ ساخت، و از ارشاد قدمی ہذہ علیٰ رقبۃ کل ولی اللہ بحکم حاکم مطلق علم ناموری درششش جہت افراخت، الغرض انیس غریبان است و سرشکن گردن کشاں، محبتش زاد راہ آخرت، و مآل عداوتش وصول اسفل السافلین و خانہ براندازی عاقبت اللّٰھم بطفیلہ اعطنا سعادۃ السرمدیۃ و ارنا طریق ہدایۃ الابدیۃ،

اما بعد از کمترین بندگان رب غافر، غلام عبد القادر المتخلص بناظر، کان اللہ لہ من الاول الی الآخر، بن غلام محی الدین معجز تخلص مغفور مبرور، ملاء اللہ قبرہ بالنور، کہ بعنایت و قدردانی خداوند ہنگام طفلی خود یعنی حضرت نواب رحمت مآب نواب والاجاہ امیر الہند مدار الملک عظیم الدولہ عبد العلی خاں بہادر شوکت جنگ سپہ سالار علیہ الرحمۃ والغفران مخاطب بقادر عظیم خاں بہادر گردیدہ معلوم سامعاں باد کہ جناب خداوند زادہ قدیم کہ بعونہ تعالیٰ اکنوں رئیس مسلمین و ولی نعمت من خاکسار است اعنی امیر صاحب تدبیر، خلائق پرور روشن ضمیر، نیر اعظم برج ریاست، ماہ منور فلک کیاست، امیر الہند والاجاہ حال ادام اللہ تعالےٰ ایام دولتہ کہ بہنگام صاحب زادگی بخطاب نواب اعظم جاہ فخر الامرا مختار الملک روشن الدولہ محمد منور خاں بہادر بہادر جنگ بچار سوے عالم مشہور بود۔ و وصف خوبیہاے آنجناب معلی القاب

نگنجد دریں تنگ میداں کتاب

بمقتضاے کمال قدر شناسی و نوازش دلی کہ آفتاب جہانتاب را پرورش ذرہ منظور است بایں خاکسار کہ از عدم لیاقت و ہیچیت مشتہر آفاق گشتہ در سفر ناگور فیض معمور بمنزل شازدہم کہ شبالی نام داشت بشب ہفتم ماہ جمادی الاخرے سنہ یکہزار و دو صد و سی و ہشت ہجری کہ شب بچہارشنبہ بود وقت یازدہ گھڑی درباب تحریر احوال منازل

لہ فرزند نواب امیر الامرا بہادر المتوفی ۲۴ محرم ۱۲۰۳ فرزند نواب محمد علی والاجاہ المتوفی ۱۲۱۰ھ نواب عظیم الدولہ بتاریخ ۲۴ رمضان ۱۱۸۹ھ تولد یافت و بتاریخ ۱۹ ربیع الاول ۱۲۱۶ھ مسند نشین شد و بتاریخ ۱۰ شوال ۱۲۳۴ھ وفات یافت۔

حہ وفات ۱۲۲۹ھ

ایما فرمود۔ استماع ایں معنی براقم مضمون مصرع

افتادہ کاہ من بمیان دو کہربا

یاد دہانید یعنی بے مشقی و عدم استعداد ایں قلیل البضاعت بمانعت
ایں کار می پرداخت، و امتثال امر جلیل القدر مستعد می ساخت،
چار و ناچار موافق فہم ناقص خود بہ تحریر ایں اوراق کمر ہمت بست و
ہر روز بقدر جادہ پیمائی آنچہ بدریافت می رسید با قید اسمائے دیہہ
و مقابر آسودگان گوشۂ راحت و مساجد و سرا و امکنہ و دکاکین و جدول
و نہر و تالاب و چشمہ و باغ وغیرہ کہ دراں مقام ضرور افتاد بحیز عبارت
درآمد بلکہ احوال منازل مابقی ہم اجمالا بقید قلم درآورد۔ التماس ایں
ناچیز بخدمت اہل کمال اینکہ بمعائنہ نقصان عبارت و قصور ربط مطلب
باصلاحش پردازند، و بریں ناظر بہار اعظم سخن و گلچین چمن قابلیت
بار منت ہنند، و از ستم ظریفی وغلوئے جہل و حسد کہ شعار ابنائے دہر
شدہ خاصۃ بعضے اشقیا کہ ازیں خانہ زاد جناب غوث الوری علیٰ جدہ و
علیہ التحیۃ والثنا بخباثت باطن انواع عناد دارند ہیچو آں مردودان چشم
عیب بینی نکشایند، و لب بہ ہزل و بدگوئی وا نہ نمایند، کہ عیب چینی
کارے است ذمیم، و پیشہ ایست ناستقیم، خندہ بیجا نمودن گل فضیحتی
خود چیدن است، کہ جناب مخبر صادق علیہ الصلوٰۃ والسلام می فرماید
"من عاب عیب" خوش گفت کسے کہ گفت

سیتہ صافاں را تمسخر می کنی ہوشیار باش
خندہ بر آئینہ کردن خندہ بر ریش خود است

میر غلام علی آزاد بلگرامی[1] کہ مرد مستثنےٰ و جامع الکمال بود بآئین ہمیں بریں مضمون جرس می جنباند

عیب مردم فاش کردن بدترین عیبہا است
عیب کو اول کند بے پردہ عیب خویش را

خدایا ایں ذرہ ناچیز کہ بمتابعت حکم جہاں مطاع مہرِ منور خود بہ بیاض ایں اجزا پرداخت منظور نظر خورشید اثرش باد و بمعاندین کہ ہمشکل موشک کور یعنی شپر بے نور اند سیاہ روئی ابدی نصیب کناد، کوکب عمر و اقبال نیر اعظم ما تا ابد روشن باشد، و اختر طالع ہمایونش ضیا افروز عالم گردد، آمین بحق طٰہٰ و یٰسین ہر کہ ملاحظہ ایں منفعتے بردارد، برائے غفران راقم بر جرم و خطا از دعائے خیر بیاد آرد، "دعاء الغائب للغائب اسرع بالاجابۃ"

ایں کتاب مسمی بہ **بہار اعظم جاہی** گردید، چہ ایں لفظ بطور الہام از اعانت روح جناب استادی و قبلہ گاہی روح اللہ روحہ الزکی بوقوع آمد کہ ہم اسم و ہم تاریخ است ۱۲۳۸ھ و چنیں اتفاق بندرت دست می دہد، باید دانست کہ ہر کتاب منقسم بمقدمہ و باب و فصل و خاتمہ می شود لہذا راقم برعایت نام بجائے مقدمہ گل سرسبد و بجائے باب چمن و بجائے فصل گلدستہ و بجائے خاتمہ خیاباں طرح نہاد، و بگل سرسبد و چار چمن و بنجاہ گلدستہ و خیابان ترتیب داد، نخلبند ازل بچار چمن مدعا سرسبز کند، و بنہال وجود ممدوح ما از خزان حوادث درپناہ خود

[1] در سنہ یک ہزار و دو صد ہجری وفات یافت

دارد، بالنون والصاد

چمن اول ۔ در بیان جلوہ آرائی از مدراس عشرت اساس بجانب ناگور فیض معمور و آں منقسم بر ہشدہ گلدستہ است۔

چمن دویم در بیان جلوہ افروزی ازاں مقام برکت اثر بطرف صوبہ دارالنصر نتھرنگر و آں منقسم بر ہشت گلدستہ است۔

چمن سوم در بیان جلوہ فرمائی از صوبہ مذکور بسمت صوبہ دارالنور محمدپور و آں منقسم بر پانزدہ گلدستہ است۔

چمن چہارم در بیان جلوہ پیرائی ازانجا بسوے دارالامارۂ مدراس عشرت اساس و آں منقسم بر نہ گلدستہ است۔

گل سرسبد

بعون اللہ تعالے و حسن توفیقہ رئیس ذی اقتدار ما صاحب ہمت و عزم و مرد بزم و رزم است، از حین حیات جناب رحمت مآب اسکنہ اللہ تعالے بالجنان و البسہ خلعۃ الرحمۃ والغفران، کہ مادر دہر از ولایت چنیں سرور والا گہر کہ جامع کمالات خیر و خوبیہاے دین و دنیا بود اگر ہزار سال عقیم ماند می تواند شد ہولے زیارت مزار فیض بار حضرت سید عبدالقادر المشہور بہ قادر ولی[1] قدس سرہ الزکی کہ نسبش بدرجۂ یازدہم

---

[1] یکی از اکابر اولیاء ہند جنوبی است در سنہ ہنصد و دہ ہجری در مانکپور متولد شد و تعلیم تصوف و سلوک و اشغال و اوراد از شیخ محمد غوث گوالیاری المتوفی سنہ ۹۷۰ھ گرفت و بعد از زیارت حرمین شریفین دار دایں دیار گشت و بر ساحل سمندر در ناگور سکونت ورزید و در انجا بتاریخ یازدہم جمادی الثانی ۹۷۸ھ وفات یافت و مدفون شد۔

منتہی می شود بجناب عرش قباب مالک رقاب اولیا غوث الوری مظہر
قدرت قادر بے ہمتا علی جدہ وعلیہ التحیۃ والثنا در سر می داشت
ازانجاکہ مضمون "کل امر مرھون باوقاتھا" متحقق و پیش از وقت
ظہور آں امکان ندارد بمورداے۔

کار موقوف بوقت است کہ چوں وقت رسید
خوابے از بند رہانید مہ کنعاں را

تمنائے صاحبزادگی در ہنگام ریاست بعرصہ ظہور آورد یعنی از استصواب
دوستان شفیق خود موست نوبل[۱] مارکویس آف ہیسٹنگس بہادر گورنر جنرل
ہندوستان ومیجر جنرل سر[۲] طامس منرو بہادر گورنر کونسل مدراس بانتظام
تہیہ سفر پرداخت، و آمادگی اسباب لشکر ساخت، از جانب ارباب
حکومت اشتہار نامہ کہ آنرا بزبان انگریزی نیوس[۳] پیپر می نامند
متضمن شوکت وشان حضور و احوال نہضت چھاپہ شدہ چنانکہ
ترجمہ اسش قلمی می گردد۔

"بندگان نواب صاحب بروز دوشنبہ وقت شام از
چیپاک جنوب رویہ بارادہ سفر تشریف فرما شدند و بوقت تشریف
فرمائی در باغ دارالامارہ القواب تعظیم شاہی بلند آوازہ گردید، بدستور
در قلعہ ہم سر شد، و نوزدہ ۱۹ نوزدہ ۱۹ توپ تعظیم حضرت نواب بیگم[۴] صاحبہ

---

[۱] Most Noble Lord Moira Marquis Hastings (1813—1827)

[۲] Sir Thomas Munro (1820—1827) [۳] News Paper

[۴] زوجۂ نواب عظیم الدولہ بہادر والدہ اعظم جاہ و عظیم جاہ بہادر۔

و پرنس نواب عظیم جاہ بہادر نیز سرگردید۔ بکمال شان و شوکت عظیم تشریف فرمائے سفر گردیدند۔ و سوائے جلوس نواب صاحب کاٹ عزت باڈیگاٹ[1] ہازبل گورنر و فوج گورنمنٹ ہمراہ نواب صاحب بوده وقت غروب آفتاب سواری نواب صاحب از راستہ فرنگی کنڈہ[2] بآراستگی جلوس کمال شوکت و نور نظر آمده، شاید گاہے بدیں طور بطرف کرناٹک بہ نظر نیاره باشد، آں روز نواب صاحب وقت مغرب بامیر باغ رسیدند، و روز سہ شنبہ بمانلم[3] یعنی موضع است کہ روشن باغ درانجا واقع گردیده روانہ شدند۔ و ازانجا پیش آں روانہ خواہند شد، معلوم می شود بناگور می روند و ازانجا برام ناتھہ[4] و ترچناپلی[5] و آرکاٹ[6] جلوہ فرما شده باز بہ چیپاک تشریف خواہند آورد، روز چہارشنبہ وقتِ صبح از سر شدن اتواب تعظیم در فرنگی کنڈہ معلوم گردید کہ نواب صاحب ازاں طرف تشریف بردند انتہیٰ"

برائے انتظام امور اینجا بہ ممتاز الامرا امیر الملک عماد الدولہ محمد عماد الدین خاں بہادر ظفریاب جنگ[8] کہ خال خرد حضور و مرد زیرک است و فی الحال چنیں اشخاص در دولتخواہی ولی نعمت و خیر طلبی خلائق خال خال خواہند بود نصیب فرمود، ہزاراں روپیہ بہ تیاری اسباب فراش خانہ بصرف درآمد و بمقتضائے صلاح و تقوی و تشرع و دینداری

---

[1] Body Guard [2] آں اکنوں سینٹ تھامس موونٹ گویند

[3] Mambalam (R. S.) [4] Ramnad (R. S.) [5] Tiruchirapalli (R. S.)

[6] Arcot [7] St. Thomas Mount [8] وفات ار شعبان ۱۲۵۳ھ

بمضمون صدق مشحون حدیث شریف "السعید من سعد فی بطن امہ"
کہ مخبر است، و دریں زمان در ہنگام حکومت و آغاز جوانی خصوصاً بایں
خاندان چنیں جواناں صالح حکم کیمیا می دارند دو خیمہ عالی شان مسجد
با مینار و کلس ملمع طلائی و حوض چرمی برسم سلطان دین پناہ ابوالمظفر
محی الدین محمد اورنگ زیب عالمگیر بادشاہ غازی خلد مکانی طاب ثراہ،
تیار کرد تا مسافرین از نماز جماعت محروم نشوند، پس ازاں ہر اسبابیکہ
شایان شان ریاست و لایق طریق امارت است بایں مرتبہ کہ ہیچ چیز
در عسکر ظفر پیکر مفقود نباشد از عطاے زر تقاوی برعایا مہیا نمود،
و از علما و مشایخ و اہل خاندان و منصبداراں و مدد خرچ و اہل کمال
ہر قسم و حکما و اہل قلم بجمع کثیرے ہمراہ رکاب سعادت انتساب حکم
فرمود، و بہر واحد براے صرف باورچی خانہ و سواری و باربرداری سواے
وجہ مقررے ماہواری معین شد، آنانکہ از اہل عزت درماہہ سواری
نمی داشتند بہر فرد نود روپیہ تقرر یافت الّا راقم را باوجودیکہ پیش از
یک سال و چہار ماہ بسبب بے وسیلگی بر در ماہہ سواری خط نسخ کشیدہ
شد، براے مصارف سفر مبلغ شصت روپیہ ہمچو ارباب سواری مقرر
گردید، ازیں معنی چناں متیقن دل صدق منزل می شود کہ حقیقتاً بدفتر
تقدیر الٰہی معاش ایں امیدوار فضل کریم مطلق بفحواے کلام برکت التیام
حضرت شیخ مصلح الدین سعدی شیرازی روح اللہ روحہ الزکی

او چارہ کار بندہ داند
چوں ہیچ وسیلتش نماند

سالم وکامل است و بظاہر ناقص لہذا ایں قسم تعین پذیرفت، بہرحال رضینا برضاء اللہ۔ ؎

بدرد صاف ترا حکم نیست دم درکش
کہ ہرچہ ساقی ما ریخت عین الطاف است

علی ہذاالقیاس اہل سواری را نیز فراخور رتبہ معین گشت و چند کس را رعایتًا نوبت بصدہا ہم رسیدہ، غرض دریں سفر خیر اثر لکوک روپیہ و خلاع و کمخواب و دوشالہ وغیرہ بخرج در آمدہ، و صندوق خزینہ مفتوح گردیدہ، سواریہاے محلات مع علاقہ داران زنانہ و اہل امتیاز و فوج سرکار با احتشام و شاگرد پیشہ و متفرقات مثل بہل و بنڈیہا و افیال و اشترہا و اسپان و کہاران و مشعلچیان و خلاصیان و مزدوران وغیرہم و اہل بازار و لشکر انگریز از بار و سوار یعنی یک بٹالین بار و دو صد ترپ سوار با سرداران آنہا خصوصًا گورمنٹ ایجنٹ میجر مکڈونل و کرنل مسرو مع احمال و اثقال خودہا کہ ہمراہ رکاب بود ہمگی لشکر بہیئت مجموعی تخمینًا زیادہ از بیست ہزار کس بودہ باشد جمع شد و اسباب بار برداری اینقدر ترتیب گرفت کہ در حکومت روساء دیگر شاید بلشکر پنجاہ ہزار نفر ہم اشتباہ دارد کہ بہیل و بنڈی زیادہ از پانصد منزل و کہار و مزدور سواے ملازم قدیم و کہاران اہل سواری کہ ہمراہ رکاب ظفر انتساب اند زیادہ از پانصد نفر و زنجیر فیل و چہار شتر قریب صد و اسپان طویلہ خاص زاید از یکصد راس فراہم گشت، سواے خدمات سابق بوقت روانگی در عسکر نیز خدمتہاے تازہ تقرر یافت، خدمت میرمنزلی

بصفی الدین محمد خاں[۱] و در اثنائے راہ بعد تغیری داروغگی فراش خانہ از
از نبی نواز خاں بخان مذکور مفوض گردید، و در مقام ونڈلور[۲] بشرف الملک[۳]
حال خدمت آمادگی اسباب ضروری لشکر از تحصیلدار مقرر گشت، چنانکہ
نامبردہ از صبح تا شام در خیمہ مشار الیہ حاضر می بود و مومی الیہ آنچہ حکم
سرکار می رسانید دست بستہ بسر براہی آں می پرداخت، چنانکہ ہماں روز
خود بدولت بہ کلکٹر چنگل پیٹھ کہ مسٹر اسالے نام دارد دریں باب بمبالغہ بالغہ
تاکید فرمود، ہر کاریکہ ضرور افتد شخص مرقوم بہ تحصیلدار تاکید کند و او بلا عذر
و حیلہ ادا نماید، ہماں وقت بہ کلکٹران دیگر کہ عبارت از مسٹر ہیڈ و
مسٹر گاٹن و مسٹر لشنگٹن و مسٹر کوک مع پیشدستان آنہا است و
تحصیلداران علاقہ شاں حکم نافذ شد بر ہماں اسلوب در سرحد خود ہا
بسر براہی لشکر می پرداختند، و کلکٹران مذکور تا حدود خود ہا دایر و سایر
سواری مبارک بودہ بشرف ملازمت مشرف می شدند، زیراکہ پیش از خروج
موکب اقبال در مقاماتیکہ گذر سواری خاص خواہد شد دریں باب از
جانب گورنر کونسل بہادر حکم مستحکم صدور یافت، در منزل ششم خدمت
ہراول یعنی پیش خانہ بغلام عبد القادر بیجاپوری کہ از بلدہ فرخندہ بنیاد
حیدرآباد بقدامت نمکخواری باامید پرورش دریں جا رسیدہ بود از پیشگاہ

---

۱ صفی الدین محمد ناصر فرزند قادر علی خاں بہادر فرزند محمد حبیب اللہ بن محمد جعفر برادر زادۂ مولوی باقر آگاہ بود۔ بتاریخ ۲۴ رجب ۱۲۴۳ھ در حیدرآباد وفات یافت۔

۲ Vandalur (R. S.)　　　۳ یعنی مولوی عبد الوہاب شرف الملک مدار الامرا بہادر فرزند مولوی محمد غوث شرف الملک بہادر در ۱۲۰۸ھ متولد شد و در ۱۲۸۵ھ در مدراس وفات یافت۔

عنایت حضور[1] مفوض گشت، موصی الیہ خوف خداوندی بدرجۂ کمال ملحوظ داشتہ بر کار سرکار کمال سرگرمی داشت، چنانکہ در حالت خواب ہم بزبان او کلمات اہتمام بر فراشان وغیرہ برائے نصب خیمہ ہا و سراچہا سر می میزد، و داروغگی کہاران سواری خاص مع محلات بمحمد صفدر حسین[2] کہ بسبب نمک حلالی و سلیقہ شعاری تا عرصہ بیست سال بخدمت خانسامانی نزد محمد خانجہان خان بہادر تہور جنگ مرحوم خال خرد حضرت نواب رحمت مآب علیہ الرحمہ مامور بود معین شد، و بشادر محمد خان خدمت داروغگی کہاران متعینہ و بہنگی ہا عنایت شد، و خدمت داروغگی بنڈیہا بمسیح الزماں خاں[3]، و بعد تغیری و در منزل سلیبر بداروغہ مزدوران و بہل و بنڈی صندوقی بہ سید ولی اللہ و بعد عزلش بر اعظم نواز خان بہادر پسر حاجی محمد مغربی[4] مرحوم کہ مرد مشخص و ہشیار است، و تولیت مسجد انوری و مسجد والا جاہی می دارد قرار گرفت، و داروغگی گاوان بہ برہان اللہ، و در نہر نگر خدمت لنگر خانہ بغلام مصطفے[5] فرزند غوث محمد خاں بہادر[6] مقرر شد، چون خدمت بنڈیاں و مزدوران از نامبردہ در تلور عزل گشت فرزند حاجی مذکور بر خدمت اول و سید حبیب اللہ[7]

---

[1] این جا عبارتی است کہ قلم زد شد "بخدمت داروغگی مقبرۂ نواب سراج الدولہ محمد انور الدین خان بہادر شہامت جنگ کہ بحضرت نواب شہید مشہور است سرفراز شدہ بود" ازینجا ہویدا میشود کہ قبل از ورود دریںجا میر غلام عبد القادر بیجاپوری داروغہ مقبرۂ نواب شہید بودہ۔ غلام عبد القادر بیجاپوری بتاریخ بست و دوم شوال المکرم ۱۲۲۵ھ در حیدرآباد وفات یافت

[2] وفات ۹ محرم ۱۲۳۴ھ [3] بتاریخ ۸ شوال ۱۲۳۴ھ وفات یافت [4] وفات ۱۵ محرم ۱۲۵۹ھ [5] فرزند سید محمد قاسم خاں فرزند سید محی الدین شافعی۔ ولادت سید حبیب اللہ بنہم رجب ۱۲۱۷ھ در مدراس بود و بتاریخ ۱۸ جمادی الاخری ۱۲۹۲ھ وفات یافت۔

[6] وفات ۵ ربیع الاول ۱۲۴۳ھ　　[7] وفات ۱۶ شعبان ۱۲۸۰ھ در ترچناپلی

بر خدمت ثانی نصب شد، و خدمت چنڈول یعنی پس خانہ بوجیہ اللہ خاں[1] تقرر یافت، علیٰ ہذا القیاس اکثر خدمات جزئی عزل و نصب گردید۔ تا کجا بشرح آں پردازم، خدمات دیگر کہ از سفر تعلق نمی دارد بحالی و موقوفی در منازلی کہ بعمل آمد بہ تحریر خواہد آمد۔ قصہ مختصر کریم مطلق و معین برحق کہ موصل الی المطلوب است بجناب خداوندی مع لواحق و ہوا خواہاں بلکہ سایر لشکریاں مع الخیر و السلامہ بمنزل مقصود رساند و بطفیل جناب رحمۃ للعالمین صلوات اللہ و سلامہ علیہ فی کل آن وحین، و وسیلتنا رئیس المحبوبین علی جدہ وعلیہ التحیۃ والثنا بوطن مالوف کہ ؎

حب الوطن از ملکِ سلیماں خوشتر

پیش اہل شعور متحقق است سالم و غانم آرد، و ہر واحد را باہل و عیال او براحت و دلجمعی فائز کند، و بتوفیق نیک و ترقی روز افزوں و خلایق پروری و عدالت گستری و ترحم باحوال مادر کلاں و دفع مفسداں برئیس ما دیرگاہ سلامت داراد بمحمد و آلہ الامجاد ؎

بریں دعا سزد از ساکنان عرشِ بریں
باتفاق سرایند نغمہ آمین

---

[1] وفات ۲۲ محرم ۱۲۵۷ھ

چمن اول در بیان جلوہ آرائی از مدراس عشرت اساس بجانب ناگور فیض معمور

وآں منقسم بر ہشدہ گلدستہ است

گلدستۂ اول

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ بست و یکم شہر جمادی الاولیٰ ۱۲۳۸؁ ہجری روز مبارک دوشنبہ مطابق سوم ماہ فیبروری ۱۸۲۳؁ عیسوی بعد فراغ نماز عصر رئیس اعظم ما بخلعت زر تار گراں بہا و جواہر آبدار نور فزا بسراپاے خود زیب کمال بخشیدہ بر نالکی سبز رنگ مخملی چنانکہ مہر عالمتاب از برجے جلوہ افروز می شود، با یزنۂ[1] خویش نجم الملک ضیاء الدولہ غلام صمد خاں بہادر قیصر جنگ جلوس فرمودہ بشکوہ تمام و تجمل تمام کہ کثرت پالکی نشیناں و جلو سرکار و بٹالین بار انگریزہ مع سواران باری گاٹ[2] و اجماع اہل تماشاے آں روز تفوق بر ہجوم تماشائیاں عید می بود، با سواریہاے محلات کہ عبارت از حضور قدسیۂ حضرت نواب بیگم صاحبہ یعنی والدہ ماجدۂ حضور است کہ

---

[1] شوہر خواہر نواب اعظم جاہ یعنی شوہر عظیم النساء بیگم دختر نواب عظیم الدولہ

[2] Body Guard

شرح نیک طینتی آنجناب و ہمت بلند و ترحم بر حال بیکساں و پرورش غریباں دریں اوراق مختصر گنجائش پذیر نیست و محل عالیہ۔ کہ عبارت از محل خاص جناب خداوندی است، و ہمشیرہ بیگم صاحبہ و غیرھن از دارالامارۂ چیپاک[1] یعنی خاص باغ بامیر باغ کہ از یک میل زیادہ مسافت دارد نہضت فرمود و برادر والا اختر نواب عظیم جاہ امیرالامرا عمدۃ الملک اسدالدولہ محمد علی خاں بہادر ذوالفقار جنگ بر اسپ تیز رو بہمراہ حضور چوں نور بدنبال نیر گیتی افروز حاضر بود ہرگاہ سواری متصل باغ گونز رسیدہ، بر قلعہ نشیناں تعظیم برپا گردید، و توپہاے عزت حضور و توقیر حضور قدسیہ و صاحبزادہ سر شد ہر فردے از زن و مرد چہ کافر و چہ دیندار در مفارقت حضور کہ گاہے اتفاق سفر نشدہ بود دست بدعا بودند، و در طبق چشم گوہر اشک آمادہ می داشتند، زیراکہ دعاے ہنگام بارش و وقت گریہ مستجاب است، الغرض بوقت نماز مغرب جلوہ افروز باغ مذکور شد و اکثرے از ہمراہیان رخصت یافتہ بایں ارادہ عازم فرودگاہ خود شدند کہ فردا منزل قیصر است بامور ضروری خودہا پرداختہ محرم حضور خواہند شد چنانکہ براقم ہم رخصت فرمود، و بسبب شب تار مشعلچی ہمراہ نمود، خداے تعالے چراغ ایمانش منور دارد و بایں التفات و وارسی بر اہل حقوق خود طول حیات و اعتلاے درجات نصیب کند،

---

[1] Chepauk

گلدستہ دوم

بفضلہ تعالٰے بتاریخ بست و دوم بوقت طلوع آفتاب بر سواری بہل اسپان سوار شدہ بروشن باغ کہ از منزل گذشتہ زیادہ از مسافت ۲۳ میل است در عرصہ قلیل جلوہ فرما گردید و بمضمون بیت عاشق بلند پرواز جناب بلبل شیراز ؎

منعم بکوہ و دشت و بیاباں غریب نیست
ہر جا کہ رفت خیمہ زد و بارگاہ ساخت

درانجا آنقدر اجماع عالم گردیدہ کہ اگر آں قطعہ را بخطۂ اعظم نگر شہرت دہند بجا است. بوقت شب مسٹر عود[1] چیف سکریٹری گورمنٹ مدراس کہ از عصر حضرت نواب رحمت مآب محب قدیم و دوست صمیم است بمقتضائے الفت دیرینہ بملاقات جناب خداوندی فائز شدہ تا دیر جلسہ نمود و رخصت یافت۔

گلدستہ سوم

بفضلہ تعالٰے بتاریخ بیست و سیوم ہنگام برآمدن دو گھڑی روز بر اسپ رکوب فرمودہ بمنزل ونڈلور[2] کہ مسافت پانزدہ میل دارد قریب دو پاس روز جلوہ پیرا گردید۔ تحصیلدار و رعایا

---

[1] چوں مسٹر مکڈونل رخصت رفتن باورنگ آباد حاصل کرد درعوض آں مسٹر عود (Wood) بتاریخ ۱۰ ذی قعدہ ۱۲۶۳ھ چیف سکریٹری گردید و بتاریخ ۲۸ رمضان ۱۲۶۳ھ وفات یافت۔ [2] Vandalur (R. S.)

و رقاصگاں وغیرهم علاقه داران آں سرحد برسم استقبال حاضر رکاب شده تا منزل گاه مثل خدمت گذاراں می دویدند، و بعد ورود بخیمه نذرو خوانهائے میوه بنظر انور می گذرانیدند، فراخور رتبهٔ هر واحد بعطائے انعام سرفراز می فرمود، حکم مذکور بر همیں اسلوب است که در هر منزل ایں قسم خدمت گذاری بعمل آرند، و ناخوشی مزاج وهاج حضور را موجب خرابی خودها دانند، لهذا هر یکے از علاقه داران حدود خود آنقدر باطاعت و خوف می پردازد که مزیدے براں متصور نباشد، دریں راه منزل آبادی فرنگی کنڈه که گیارشین[1] عمده دارد و قریه مینم[2] پاک و ارملور و چاوڑی کولر و دو تالاب و منرو پیٹھ آمده. چوں سواری مبارک داخل سرحد فرنگی کنڈه شدند، توپها سه دفعه موافق معمول سر گردید و نشان بر قلعه کوهی آں برپا گشت و اهل فوج به سلام صف آرا بودند.

گلدستۂ چہارم

روز پنجشنبہ ۲۴ جمادی الاول سنہ ۱۲۳۸ھ

۶ فروری سنہ ۱۸۲۳ء

بفضله تعالی بتاریخ بیست و چهارم به وقت طلوع آفتاب بسواری بادپا باراده منزل رضا قلی پیٹھ که براج کویل پیٹھ[3] زبان زد عوام است و مسافت پانزده میل دارد متوجه گردیده. بوقت نه ساعت فرود آمد، دریں منزل سه دیه یکے موسوم به بجیری دوم کارا و سیوم شکنم واقع شده، جاے که مضرب خیام بود تالاب چنگل پیٹھ ازاں اتصال

---

[1] Garrison [2] Minambakkam (R. S.) [3] Rajakilipakkam

داشت و بکنار آں مقبرۂ حاجی عمر است کہ از فقرائے حضرت شاہ علی گنج گوہر قادری قدس سرہٗ بود و بمستر اسمالی کلکٹر ضلع چنگل پیٹھ دریں جا تودۂ پنج خواں عنایت شد۔

گلدستہ پنجم

بفضلہ تعالےٰ بتاریخ بست و پنجم بعد نماز صبح بسواری فرس بمنزل کرنگٹ پالہ[۱] و آنرا کرنگلی نیز گویند و فاصلہ پانزدہ میل دارد گرم جولاں شدہ بوقت نہ ساعت رونق افزا گشت۔ در راہگذر چنگل پیٹھ وارد شد کہ جاگیر عمدہ و آباد است و قلعہ محکم می دارد و در زمان گذشتہ بحکومت نواب صلاحیت خاں ملقب بنگا ہیاں بود بعد تسلط نواب والا جاہ جنت آرامگاہ و نظر بدولتخواہی و جانفشانی اہل کمپنی ہمراہ کنجی[۲] بطریق جاگیر بآنہا مرحمت گردید۔ بعد ازاں سہ دیہ و یک رود بنظر آمدہ میور[۳]، مامنڈور[۴] یک تیری رود پالار کہ دریں ہنگام اگرچہ ایام برشگال نیست لکن بعبور عرض آں عرصہ بمدت دقیقہ کشیدہ وجہ تسمیہ اش اینکہ پال در زبان اروی[۵] شیر را می گویند و آر بمعنی رود باشد یعنی آب ایں جوے مثل شیر سفید و صاف است کرنگٹ پالہ در قدیم الایام جاگیر جعفر علی خاں بہادر ہکری بود نسبت بدیہات گذشتہ البتہ رونق و آبادی دارد و دراںجا قلعہ

---

[۱] Karunguli (R. S.) [۲] Conjeevaram (R. S.)

[۳] Maiyur [۴] Mamandur [۵] یعنے تامل

ایست کہ بے مرمت محض و ویران شدہ ، متصل آں مقبرہ مراد شاہ مستان است کہ مرد صاحبدل بود و عرس او بہفدہم شہر ذی قعدہ بوقوع می آید

گلدستہ ششم

بفضلہ تعالےٰ بتاریخ بست و ششم بعد فراغ نماز صبح بسواری توسن تیز رفتار بمنزل اچرواک[1] کہ فاصلہ یازدہ میل دارد بوقت ہشت ساعت سی و پنج دقیقہ زیب افروز گردید و در گذرگاہ سہ قریہ رسید مدرانت[2] پاکم[3] بجودور دراں سہ تالاب و یک جدول کہ آں را عوام الناس نالہ میگویند و قبر سید شاہ احمد برادر شاہ علی مستان است عرس او بہ پانزدہم ماہ رمضان شریف می شود ۔

گلدستہ ہفتم

بفضلہ تعالےٰ بتاریخ بست و ہفتم بعد طلوع خورشید بسواری نالکی سبز بمنزل ولکور[4] کہ مسافت دہ میل دارد قریب نہ ساعت فائز شدہ بر گذر قریہ ترپتور و سہ جدول درآمد ازیں منزل تا سلمبر علاقہ مسٹر ہیڈ کلکٹر ضلع وردا چلم[5] است

---

[1] Acharapakkam (R. S.)

[2] Madurantakam (R. S.)

[3] Pakkam (R. S.)

[4] Olakkur (R. S.)

[5] Vridhachalam (R. S.)

گلدستۂ ہشتم

بفضلہ تعالےٰ بتاریخ بست و ہشتم بوقت شش ساعت یانزدہ دقیقہ بسواری راہوار بقصد منزل تنڈی ولم[۱] کہ عرصہ ہفت میل دارد متوجہ شدہ قریب ۸ ساعت رونق بخش گردید و یک قریہ بنظر منور گزشت کہ مسمی است بآلم بری و آں دو تالاب و یک جدول دارد ۔

گلدستۂ نہم

بفضلہ تعالےٰ بتاریخ بست و نہم بوقت پنج ساعت چہل دقیقہ بسواری ادہم برق رفتار بقصد منزل وکر وانڈی[۲] کہ مسافت شانزدہ میل دارد و تالاب وغیرہم کہ سواری ازانجا جلوہ پیرا گردید بشرح می آید گذر سواری جانب جنوب بود و سمت مشرق کوہے وارد شدہ و بسوے مغرب دہانہ تالاب تنڈیولم است و ازانجا قریہ پسار[۳] رسیدہ و بطرف مشرق تالاب ورومٹے نمایاں گردیدہ بعدہ صحراے لق و دق و ریگستان ہویدا شد کہ تعلق از قریہ پنڈہ منگلم[۴] کہ غربی است دارد و خارج از شارع عام است ۔ پس ازاں مابین شمال و مغرب دیہ کوٹیری پیٹھ[۵] و ولنکم باڑی[۶] در رسید

۱ے Tindivanam (R. S.) ۲ے Vikravandi (R. S.) ۳ے Pasar

۴ے Pandamangalam ۵ے Kutterigattu ۶ے Vilukkam

دریں مقام خود بدولت از سواری مذکور فرود آمدہ بر سکھساون جلوس فرمود جانب مشرق تالاب و سمت مغرب کوہ ہائے چنجی[1] ظاہر گشتہ۔ پس ازاں قریہ شتوڑ رسید کہ کشت تور و بیدانجیر بکثرت دارد و در اثنائے راہ دہانہ تالاب پرواپلی است و سنگستان دہانہ چند تالاب درانجا اجتماع پذیرفتہ، بعد ازاں نہر پرواپلی حایل شد، پس ازاں قریۂ کناپلی است کہ زراعت جوار می شود و صحرائے است وسیع کہ درختاں بفاصلہ دارد دریں مقام بکلکٹر ضلع مرقوم بنج خوان تورہ مرحمت شد۔

گلدستہ دہم

بفضلہ تعالیٰ بسلخ ماہ مرقوم بوقت پنج ساعت و پنجاہ دقیقہ بسواری سکھساون شیر دہاں بعزم منزل بیلپور[2] کہ مسافت ہفت میل دارد متوجہ گردید۔ و ہنگام ہشت ساعت و بست و ہفت دقیقہ بجادہ مقصود رسیدہ بضیافت میز بسرداران انگریز پرداخت مسٹر ہیڈ کلکٹر ضلع مذکور مع ہر دو کلکٹر پیشدست خویش بملازمت حضور مشرف شد و شریک ضیافت میز گردید و تورۂ پنج خواں مرحمت شد۔

درہمیں منزل از قصور کار پردازاں تعلقہ فی الجملہ تکلیف در فراہمی اسباب بلشکریاں روداد۔ از صدور ایں حرکت مزاج مبارک منغض گشت و بعتاب حضور زہرۂ کار پردازاں آب شد بہ ندامت بیش

---

[1] Gingee [2] Villuppur..m(R. S.)

آمدند و عفو جرائم خواستند و بتدارک مافات پرداختند ۔ ازانجا کہ مضمون این مصرعہ حضرت کعب بن زہیر رضی اللہ تعالے عنہ کہ از اجل صحابہ بود متحقق است متوجہ انتقام نشد و الا بس دشوار بود ؎ العفو عند کرام الناس مامول ۔ دیہات و نہر کہ سواری خاص ازاں عبور یافت بنوک خامہ می آید ۔ رود تروامانور[1] ، پاپن پیٹھے[2] ، منڈم پاک[3] درین جا بطرف مغرب نیل خانہ است و ریگ بکثرت دارد چنتامنی[4] کشت زار نیل دارد و بجانب مشرق نیز نیل خانہ ہست ونکٹا دریاگرم[5] بجی بالہ کہ نہر چنجی درانجا است ۔

گلدستہ یازدہم

بفضل تعالے بغرہ ماہ جمادی الاخری روز پنجشنبہ بسواری گلگون صبا رفتار بوقت پنج ساعت و سی و نہ دقیقہ متوجہ سر منزل پنروتی[6] کہ مسافت پانزدہ میل دارد گردیدہ بوقت نہ ساعت زیب بخش خیمہ خاص شد ۔ در راہگزر بطرف مغرب بیراگی منڈف و دیہات کہ واقع شد مرقوم می شود ترپاشانور[7] کہ باثناء راہش رود پنار[8] درآمد و نہایت عریض و طویل است ۔ تِرتنکور کہ درختان تاڑ بکثرت دارد ۔

---

[1] Tiruvamattur [2] Papanpettai [3] Mundiyambakkam

[4] Chintamani [5] Venkatadriagram [6] Panruthi

[7] Tiruppachchanur [8] Pennar

ننّی پیٹھہ که آنرا روشن پیٹھہ نیز گویند وجہ تسمیہ ثانی اینکه نواب امیر الامرا بہادر فردوس مکان برعایت نام صاحبزادگی که روشن الدولہ بود ہنگام مہم تنجاور[۱] بآبادی آں پرداختہ بایں اسم مسمی فرمود۔ ننگا ریڈی پالم[۲] بیوتی که درانجا مردے از رجال اللہ موسوم بحضرت نور محمد قادری چراغ ہستی خود را به کاشانہ خاک بتاریخ بست و ہفتم ماہ محرم محترم روشن کردہ ہر آئینہ دراں مقام نور اسلام از نام ہماں بزرگوار است ولبں الحق گنبد او عالی شان و زیارتگاہ مردان است و مسجد و مسافر خانہ وچشمہ آب دارد حضور ہنگام سواری بر مزار فیض بار او بخضوع و خشوع حاضر شدہ چشم خود منور نمود و باداے فاتحہ و نیاز گنج سعادت حاصل فرمود ـ عیدگاہ آنجا بفاصلہ اندک خارج از دیہ مذکور است ـ

گلدستہ دوازدہم

بفضلہ تعالے بتاریخ دویم بوقت شش ساعت و ہفدہ دقیقہ بجلوس سکہاسن شیر دہاں بسمت مشرق متوجہ جلوہ آراے گردید و بوقت یازدہ ساعت دہ دقیقہ بکنار رود بکنار منجہ کپم[۳] که عرصہ دوازدہ میل دارد و متصل کوڈلور[۴] واقع که آبادی خوب و عمارات کثیر انگریز دارد رسید، در آغاز سواری قبر سید شاہ عبدالرحیم

---

[۱] Thanjavur (R. S.)

[۲] Nannattampalayam

[۳] Manjakuppam (R. S.)

[۴] Cuddalore (R. S.) وآں را اکنوں کڈلور می نامند۔

خلیفۂ شاہ مرتضیٰ اند نمایاں شدہ جناب خداوندی بزیارتش مستفید گشت و دیہاتے کہ از نظر انور گذشت بقید قلم می آید۔ بیل پالہ ترویدی کوڑپٹ درانجا سوے شمال سراے است کہ مرداں اینجا چہتر می نامند و براے راحت مسافرین احداث می نمایند۔ بستانِ پاک درانجا مزار قلندر شاہ است حضور بعادت معہود فاستحینوا من اہل القبور حاضر شدہ بقرات فاتحہ سرمایہ برکت اندوخت۔ ترکنڈیشورم و اٹی پٹھہ بطرف شمال چہتر و جانب جنوب عیدگاہ نلی کپم است نتولوی شمالی است۔ نلی کپم مسجد و دو تربت مردان خدا دارد کہ بشیخ محمد صاحب و شیخ میراں صاحب اشتہار دارند۔ رئیس مالمقتضاے توفیق خیر بفاتحہ راحت بروح ہر دو شیخ بزرگوار رسانید، و ازانجا تا منزل بر سواری ہوا ڈول جلوہ افروز گردید۔ کارامنی کپم جنوبی است۔ ویرا ریڈی پالم نوٹ پیٹھہ کنڈور شمالی است۔

گلدستۂ سیزدہم

بفضل تعالیٰ بتاریخ سیوم بوقت پنج ساعت چہل دقیقہ بسواری بور برق ترنگ بارادہ منزل اگرم کہ مسافت نہ میل دارد

Attipattu ۶ Tirukandeswaram ۵ Tiruvadi ۱

Nattapattu ۶ Karamanikuppam ۸ Nellikuppam (R. S.) ۹

Agaram ۸ Kondur ۶

بجانب مشرق بمضمون شعر شیخ محمد علی ماہر اکبرآبادی ؏

نہند گرم رواں گر براہ او پا را
چوں آفتاب بسے سر کنند دنیا را

متوجہ گرم روی گردیدہ طی ارض مشرق نمود و در فرصت اندک رُخ بجانب جنوب فرمود، و بوقت دہ ساعت و پنجاہ دقیقہ فائز منزل گردید۔ زہے فارس مضمار فراست و یکہ تاز عرصہ ریاست کہ بچشم برہم زدن تسخیر دو جانب ساخت امیدوارم کہ اگر فضل قادر متعال مشمول حال شود از دعاے عاجزاں و جبر خاطر شکستہ حالاں بمضمون نشید جاں فزاے حضرت خواجہ شمس الدین حافظ شیرازی قدس سرہ الزکی کہ ؏

تیغے کہ آسمانش از فیض خود دہد آب
تنہا جہاں بگیرد بے منت سپاہی

بحکومت و تسلط بچار سوے آفاق خواہد پرداخت برخی احوال راہگذر امروز قلم آشنا می شود، در اثناے راہ رود گڈلم و چند دیہ حایل شدہ ترپاپلی شیلم پیٹم دراں نہر آب شور یعنی کہاری است۔ کوڈلور کہ پرنڈ چاوڑی ازاں اتصال دارد و تنڈہ[1] ماننم آشوری کہ دراںجا صحراے وسیع و رستہ پہلچری کہ بندر قدیم نصاراے فراسیس است ملحق میشود، اگرچہ تا مدت دراز بندر مذکور در قبضہ اقتدار نواب والاجاہ جنت آرامگاہ بود اما دریں ولا بر ہگذر مصالحت قوم انگریز باآنہا بدستور قدیم گذاشت یافتہ است۔ دریں مقام اکثرے از لشکریاں

---

[1] Tondomanattam

علی الخصوص حمالاں بمغالطۂ اتصال دو راهه جادهٔ مقصود فراموش نموده براه دیگر افتادند و مشقتها برداشتند و بعد درنگ بسیار افتان و خیزان بسر منزل فائز شدند ۔

گلدستهٔ چهاردهم

روز یکشنبه ۴ جمادی الاخری سنه ۱۲۳۸ھ ۱۶ فروری ۱۸۲۳ء

بفضله تعالے بتاریخ چهارم بوقت شش ساعت پنج دقیقه بسواری خیل تیز رو بقصد منزل کورنجی پاڑی[۱] که مسافت یازده میل دارد نهضت فرمود و بهنگام هشت ساعت و ده دقیقه خیمه گاه زیب و رونق افزود در راه گذر دو مقام که بکنار دریا است لاحق گشت تیل گڑنه پٹن، گنجنه پٹن

گلدستهٔ پانزدهم

روز دوشنبه ۵ جمادی الاخری ۱۲۳۸ھ ۱۷ فروری ۱۸۲۳ء

بفضله تعالے بتاریخ پنجم بوقت پنج ساعت و سی دقیقه بر سکهاسن طلائی نو خرید که مشابه پادشاهی پهل اسپان است سوار گردید و بمنزل چدمبر[۲] که جنوبی است و مسافت پانزده میل دارد هنگام بلند شدن ده ساعت بست و پنج دقیقه رونق و عزت بخشید، در اثنائے راه موضع بهونگیری[۳] درآمده و رودے دارد عریض و طویل و عیدگاه و مسجد قدیم است که اکثر مومنین بصحن آں دفن یافته اند و بیشترے ازانها علما و فضلا و قضات هستند، به ثبوت پیوست که بنائے گورستان را عرصه دو صد سال

---

۱ Kurinjipadi　　۲ Chidambaram　　۳ Bhuvanagiri

بل زاید است، مہذا دراں احاطہ دو مرقد اند کہ دو کس بمضمون ؎

درویش صفت باش و کلاہِ تتری دار

در صورت جامہ پوشاں سبقت بر اہل خرقہ می ربودند و سیاحان قلمرو لاہور یا پنجاب بودند، باز مقبرہ ایست کہ بنام خان محمد درویش استشہار دارد۔ سلیبر شہرے است مختصر آباد کہ دو مسجد سنگ بست در احاطہ واحد دارد، بانی یکے عبدالنبی خاں صوبہ دار سدہوٹ و بانی دیگرے لعل خاں جاگیردار سلیبر کہ مرد صالح بود۔ سلسلہ بیعت از حضرت خواجہ حاجی رحمۃ اللہ[1] نقشبندی رحمہ اللہ تعالے می داشت۔ خان مذکور درہمیں مقام بصحن مسجد مع اقارب خود بخواب عدم رفتہ است، و حوض ایں بہ نہایت خوبی و خوش قطعگی است۔ مہذا نیز مسجدے است قدیم کہ بالفعل چنداں آباد نیست، و دراں احاطہ یکے از بنی فاطمہ موسوم بہ سید حسین کہ صاحبدل بود مدفون شدہ و بفاصلہ ازاں مقبرہ ایست کہ سید امین الدین چشتی درانجا دفن یافتہ، قریب ہشتاد سال میشود۔ مہذا متعدد تکیہ فقراء و عیدگاہ است، حضور بعد فراغ نماز عصر براے فاتحہ اش بسواری نالکی نیز تشریف فرما شدہ، و راقم نیز ہمراہ بودہ بعد ادائے فاتحہ و ملاحظۂ شہر بمسجد جاگیردار مرحوم تشریف فرمودہ بجماعت نماز مغرب ادا نمود و بروشنائی مشعل و قنادیل بہ خیمہ خاص معاودت فرمود، دریں آبادی اکثر اہل اسلام بقلت و خانہائے ہنود

---

[1] در سنہ ۱۱۹۵ھ وفات یافت قطعہ تاریخ وصالش کسے چنیں گفتہ

شہ ملک ولایت رحمت اللہ	ز دنیا سوے عقبیٰ رخت بربست
اگر پرسند تاریخ وصالش	بگو بارحمتِ اللہ پیوست
	۱۱۹۵ھ

بکثرت است اگر بکفار پور تشبیہ کنند سزا است، احوال بتان آنجا چہ رقم کنم پہلوے لات و منات و ہبل و عزی است کہ در عالم جاہلیت بسرحد عرب زور و شور می داشت۔ و بتکدہ و قلعہ الیست مستقل و مستحکم، میگویند کہ دیو آنجا از اکسیر است و سفالش از طلا و مس، و غلط عوام کالانعام است کہ سریر با توقیر جناب فرمانروائے انس و جاں حضرت سلیمان علیٰ نبینا و علیہ الصلوٰۃ والسلام ہم دراں جا متمکن است ۔ چنانکہ بعض ہمراہیاں بمغالطہ ایں کار بزبان اندرون بتخانہ اقدام گذاشتند چوں خلاف گفتار یافتند پسپا شدہ بہ ندامت پرداختند عفی اللہ عنہم و اکثرے پست اعتقادان و ناقص الایمانان از سر لہو و لعب دراں مقام ضلالت انتظام بتبرک ہدایت بار یافتند و خوف حاکم برحق و منتقم مطلق از خاطر بدر کردند۔ نعوذ باللہ منہم و من سیئات اعمالہم۔ او تعالیٰ برئیس ما دیرگاہ سلامت دارد کہ باستماع ایں معنی از حرارت اسلام نایرۂ غضبش برنگ شعلۂ جوالہ مشتعل گردید و پہرہ جوانان سرکار و کمپنی بتاکید اکید و قدغن شدید بر در بتکدہ ہا فرستاد و بہ تحصیلدار وغیرہ کارکنان آنجا حکم محکم داد کہ ہر کسے از اہل اسلام دراں جا پا گذارد دخل نیابد۔ و اورا حاضر حضور سازد ۔ اگرچہ آں گمراہان از خوف سلطان مطلق بے فکر بودہ باقدام ایں کار می پرداختند لکن خشم و تقید رئیس دین پناہ ما باآنہا ازیں حرکت باز داشت۔ و الا بس دشوار بود یا الٰہی بخداوند ما کہ درخطہ کرناٹک حامی دین متین و مرجع مومنین است بایں توفیق خیر و عالم پروری و تشرع و دینداری بہ درازی عمر و عطاے ولد صالح بسلم مراد رسانی و ہمیشہ از صحبت اہل بدعت و فساد در ظل حمایت خود داری آمین ۔

از تحریر چند فقرات بعض ابنائے روزگار ازیں خاکسار از غبارہ نفاق در دل کدورت منزل خواہند داشت و ہمت بر عداوت خواہند گماشت زیراکہ دیوانہ را ہوے بس است مہذا اکثر اشقیا خذ لہم اللہ تعالیٰ بے وجہ ازیں غلام محبوب کبریا عناد می دارند و بہ اصناف بدی لب کشائی می سازند لہذا باں جماعہ روسیاہ بر منتقم حقیقی سپردہ ام۔ ہر آئنہ وسیلہ اعظم ما بحول و قوت قادر مطلق بحمایت ناظر خود خواہد پرداخت و تدارک ایں عاجز درماندہ از ہمہ حاسدین و اعدا بواقعی خواہد ساخت رحمہ اللہ علی قائلہ

با صاف دل مجادلہ از خویش دشمنی است
ہر کس کشد بر آئنہ خنجر بخود کشد

کلکٹر سوم ضلع مذبور لبسبب اتمام سر خود دریںجا رخصت یافت و تودہ چہار خواں عنایت شد۔

گلدستۂ شانزدہم

روز شنبہ ۶ جمادی الاخری ۱۲۳۸ھ / ۱۸ فروری ۱۸۲۳ء

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ ششم بوقت ہفت ساعت پنج دقیقہ بعزم منزل شیالی[1] کہ فاصلہ سیزدہ میل دارد لبسواری سکھساون سمت جنوب تشریف فرما کردند و بہ ہنگام بر آمدن یازدہ ساعت مع الخیر بمقام مذکور رسید، در اثنائے راہ بسوے مغرب یک چہتر و پس ازاں رود کولرم[2] بمیان آمد دیہاتے کہ گذر سواری ازانجا بوقوع آمد بقلم می آید۔ تیرو اگرٹی رود مذکور دریں جا ہم لاحق گشت آبی کارم و کتیرہ ازیں منزل تا سنگاپٹری

عمل مسٹر گاٹن کلکٹر تجاور است کتور[1] پر کورہ آرچوپرم[2] چند نگاہ پایان آزمی پکیہ جہیزہ ۔

گلدستۂ ہفدہم

روز چہارشنبہ ۲ جمادی الاولیٰ ۱۲۳۸ھ و ۹ فروری ۱۸۲۳ء

بفضلہ تعالےٰ بتاریخ ہفتم بعد بسر آمدن ہفت ساعت روز خود بدولت و اقبال بر سکھساون شیر دمان جلوس فرمودہ در اندک زمان تا کنار کہاری تیتہ نزول اجلال نمود، بر خنک پدرام سوار شدہ تا بر آمدن دہ ساعت ہمانجا قیام فرمود، بمقتضائے ترحم بر بندگان الٰہی لشکریاں بلکہ عامۂ مسافراں را مع احمال و اثقال سوار کشتی ہا کنانیدہ عنانش منعطف کرد و از آب مذکور با ہمراہیان رکاب سعادت کہ عبارت از فیل نشان و نقارہ و اسپان نوبت و شتر سوار و سواران ترپ و جوانان بار و غلامان حبشی و اہل احشام و شاگرد پیشہ وغیرہم اہل متفرقات است کہ بہ ہیئت مجموعی ہمگی از سہ صد نفر متجاوز خواہند بود وہمیں قدر جلو بیشتر اوقات ہمراہ سواری خاص می باشد، بتر کتور کہ مسافتِ چہار دہ میل دارد و قریب نصف النہار رونق افروز گردید و بوقت جلوہ پیرائی سواری خاص از انجا براقم سطور حکم شد کہ مردمان باقی را با اسباب پس آئندہ از زورقہا عبور کنانیدہ بسر منزل فایز شود موافق ایما چناں بامتثال امر پرداختم کہ احدے من الناس را بفرصت قلیل ہمکنار کنار نہر ندیدم، معہذا حسب الحکم احتیاطاً بمحمد احسن اللہ خان[3] داروغہ مودی خانہ کہ شخص ذی عزت و سلیقہ شعار است با چند

۱؎ Kuttur　۲؎ Arichchapuram　۳؎ وفات ۲۴ شوال ۱۲۴۴ھ

جوانان رسالہ جیش و دو پہرہ ترپ سواران رجمٹ درانجا گذاشت کہ آنچہ
سامان پس ماندہ درانجا رسد ہمچو امر جلیل القدر بر زور قہا عبور کنانند
دریں اشتغال آفتاب جہانتاب از خط معدل النہار درگذشت راقم عازم
منزل گردید۔ دیہاتے کہ بزیر قدم لشکر ظفر اثر در آمد بقید قلم می آرد،
تِمّبارڑی دیہے است شرقی کہ چشمہ آب و باغ و نود و پنج خانہ و چہار
دوکان و اکرار یعنی محلۂ برہمنان دارد، تشّاورم ہم مثل اوست و در
طول ازاں زاید لکن باغ و دوکان نمی دارد و راستہ وسیع و مصفا است
و رود پَلوار از پائین آں می گذرد و ملحق شدہ است باکہاری مرقوم
کارَا مُوڑ[۱] دیہے است غربی کہ سہ چہار خانہ و چاوڑی دارد، تِلنگری[۲] نیز
دیہے است غربی مانند آں و یک چشمۂ آب دارد، کَری گُڑی[۳] دیہ شرقی
است کہ چند خانہ و درختان سایہ دار دارد و نہر صغیرے میان ہر دو دیہ
می گذرد و جدولے ہم ازانجا جاری است۔ بعدہ کرلوہُ رسیدہ کہ بہر دو
جانب چہار دیہ مختصر دارد۔ پاشالی ٹینیاگُڑی غربی است، کِیلاشالی
مِیلاشالی شمالی است کاتیر پور دیہے است کہ قریب بست خانہ و دو
دوکان و دو چشمہ دارد چِمّبی نرپُو جنوبی است دہ خانہ و یک چشمۂ آب
دارد ٹیلانانگوڑ شرقی است چند خانہ دارد گَلّی وِلاؤن ہم دیہے شرقی
است کہ درانجا جدولے از نہر کاویری می گذرد و چشمۂ آب و چاوڑی است
مسمی بکرنک چاوڑی و دہ خانہ میدارد۔ رنرایَلی چاوڑی سمت جنوب واقع است

Karaikudi ۳ Tirunagari ۲ Karaimodu ۱

جدولے از نہر کاویری ازاں جاری است چند خانہ و دوکان و یک چشمہ آب دارد و گرداگرد آں درختان نارجیل است، کُرُوناوَرَم دہ خانہ و چشمۂ آب دارد، نَن چِنگاڈ دیہے است شرقی قریب بست خانہ و سرچشمہ دارد۔ پوُنڈالن چاوڑی نیز بآں سواست یک چشمۂ آب و چہار خانہ و باغ مختصر می دارد۔ آگُور نود و پنج خانہ و سہ چشمہ دارد، آنَیا پُوتی چہار خانہ و چشمہ و چاوڑی دارد، تِرتَگتُور نسبت بدیہات امروز آباد است یکصد و دہ خانہ و دہ دوکان و چہار چشمہ و فی الجملہ کثرت مردمان و وسعت مکان دارد و دریں سفر خیر اثر عادت حضور چنیں است کہ بعد فراغ نماز عصر برائے ملاحظہ آبادی منزل بسواری نالکی یا اسپ بکمال آہستگی و سنجیدگی جلوہ فرما می شود۔ عالمے از گرد و پیش آں نواح جمع شدہ بمنتہائے آرزو بدیدن ماہ منور ما برنگی چشم وا میکنند کہ گویا بقول جنت مکانی نورالدین محمد ابوالمظفر جہانگیر بادشاہ غازی ؎

ہلال عید بر اوج فلک ہویدا شد

گلدستہ ہشتم

روز پنجشنبہ [illegible] ۱۳۰۹ھ ۲۰ فروری ۱۸۹۲ء

بفضل قادر مطلق و معین برحق ہشتم شہر مرقوم روز پنجشنبہ بعد فراغ نماز صبح در اول وقت بارادۂ منزل مقصود کہ عبارت از ناگور فیض معمور است و مسافت ہشدہ میل دارد بسواری شبدیز نسیم آسا با ملازمین معتبر کہ زیادہ از پنجاہ شخص پالکی نشین و اسپ سوار خواہند بود و سواران ترپ و جوانان بار و احشام و شاگرد پیشہ و تحصیلدار مع رعایائے آں

سرزمین و دیگر ہمراہیان سواری و اہل تماشا متجاوز باشند از پانصد نفر
بنا رایں نگری چہتر کہ جانب جنوب واقع است و چند خانہ و دو سہ دوکان
و یک چشمہ آب دارد فائز شدہ در عرصہ ستہ پہار گہڑی بآبادی پریاز کہ
بندرے است آباد در حکومت نصاریٰ ڈینمار ملحق ہنز گم باڑی کہ بالسنہ
از تلنگم باڑی مشتہر است فائز گردید. بمجرد داخل شدن سواری مبارک
در شروع سرحد موافق معمول اتواب عزت سر شد و چیف سکریٹری آنجا کہ
موسوم است بمسٹر کُف با یک سردار فوج بجلوداری تا آخر حد خود ہمراہ بود
بر قلعہ نشان تعظیم برپا ساخت و ہم توبہا سر یافت برائے ملاحظہ سواری
بآں مرتبہ ازدحام خلایق گشت کہ عرصہ تنگ آمد. غرض آبادی خوب است
کہ شمار خانہا مع دوکان بمرتبۂ الوف رسیدہ. عمارات و باغات کثیر دارد
و مسجد و دو مقبرہ سفالی با مجر چوبی ازاں اتصال دارد. میگویند کہ ہر دو
قبر اہل دل است یکے ازاں میاں خال و دیگر خواہر زادہ است. معہذا
اندرون قلعہ تربتے است کہ مدفون آں شیخ اسمٰعیل صاحب است
احوال آں مرد خدا چناں مفہوم شد کہ پیش از یکصد و پنجاہ سال
در حکومت قوم مذکور صندوقے باموا ج دریا شناوری میکرد آنہا قریب
شدہ خواستند کہ بیروں آرند معًا از مخالفت جنس بعید گردید پس ازاں
اہل اسلام بکمال ادب بقرأت و درود و مولود مستقبل شدند ازیشاں
نزدیک شد بر دوش کشیدہ آوردند و بخاک سپردند کسانیکہ بخدمت آں مرد
راہ حق بجاں کوشیدند در عالم رویا بمشاہدۂ جمال باکمال و تعارف اسم مشرف
شدند، ہرآئنہ ایں امر اشتہار یافت. واللہ اعلم بحقیقۃ الحال.

ڈینمار [1] Denmark

ازانجا تا فرودگاہ از دیہاتے کہ سواری خاص جلوہ افروز گردید بقید خامہ می آید۔ گیتو سیتی چاوڑی دیہے است بر کنار کہاری تینڈلاژ جانب جنوب کہ چند خانہ سفالی و کلبہ خس پوش و سہ چہار دوکان و یک چشمہ آب و چھتر دارد ۔ ورنچ کڑی دیہے است ملحق با چاوڑی مذکور کہ یک دوکان و چاوڑی و چند کلبہ و باغ و سہ چہار چشمہ دارد و فقیرے از فقرائے شاہ جلال حسینی درآنجا آسودہ است، گوٹ چیری دیہے است مائل بجنوب خانہ و کلبہ دراں قریب صد باشد و یک دوکان و دو چشمہ آب دارد و چند درختِ انبہ و مہوا فراہم است، کات کڑی جنوبی است باغ و چشمہ و چاہ و چند کلبہ و دوکان دارد، کلکٹر ہم دیہے است بآں طرف چند خانہ و دوکان و یک باغ و دو چشمہ و دو رستہ درختِ بڑ می دارد، کوئی پتو نیز جنوبی است قریب صد کلبہ و خانہ سفالی و یک چاوڑی و سہ دوکان و سہ باغ و سہ چشمہ دارد و راہش وسیع و بہ ہر دو جانب سایہ درختان است۔

کاریکال[1] بندریست از علاقہ نصارائے فراسیس کہ قریب آبادی ثلث بندر مرقوم باشد دو رستہ عمارات و مکانات و چند باغ و دوکان اند و چشمہ ایست کلاں کہ بر کنارہ آں کارفرمائی آنجا با چند جواں بار اقامت دارد و مجذوبے ہم دراں مقام از مدت ممتدہ طرح سکونت انداختہ و باسم امام شاہ مستان مشہور شدہ، مردے است معمر و خمیدہ پشت ژولیدہ موے و پست قامت حضور مع ہمراہیاں بملاقات آں شخص مقدس

[1] Karikal (R. S.) لے

از سواری فرود آمده تا اندک زمان اقامت فرمود و حسبۃً للہ از اشرفی و روپیہ تواضع او نمود چوں خود بدولت رخصت یافت کلمہ نیک بر زبان آں مجذوب سر زد حاصلش اینکہ بخدائے تعالیٰ اعتقاد باید داشت بعد یک گھڑی راقم ہم درانجا رسیده بملاقاتش مستفید گردید بمقتضائے کرم عاجز نواز بلحاظ نسبت غلامی ایں خاکسار سراپا نیاز کہ با جناب سلطان الاولیا علیٰ جده و علیہ التحیۃ والثنا متحقق است بے درخواست لیموے تر و تازه عطا فرمود و برسم سلام دست بسر گذاشت شرف دستوری یافتہ سوار شدم دیدم کہ از چہرۂ آں مرد راه خدا آثار بزرگی ہویدا است، و اکثرے از کافر و دیندار بمضمون ؎

کہ در ہوائے شکر مور پر برآورده است

آنقدر ہجوم کرده بودند کہ گذر دشوار افتاده اگرچہ خاکساراں در نظر حقیر اند امّا عنداللہ با توقیر، رحمۃ اللہ علیٰ قایلہ ؎

خاکساران جہاں را بحقارت منگر

تو چہ دانی کہ دریں گرد سوارے باشد

کشون چاوڑی نیز جنوبی است کہ پانزده کلبہ و یک دوکان و چشمہ دارد. اگری وٹم مابین جنوب و مشرق است بر کنار نہر شیریں، ترمّا تایم پٹن بعض کس ترماج پٹن ہم میگویند فی الواقع ترمل رایں پٹن است کہ بمرور ایام تبدل یافتہ و آں برجانب دویم نہر مذکور واقع شده در آغاز آبادی زیارتگاہے است کہ صاحب آں سید عبد القادر یمنی است بر مرقد او مکان سفال پوش چہار دری است۔ پٹن مسطور بندرے است در علاقۂ نصارائے مزبور کہ

ہم پہلوے کاریکال بایہ گفت چند عمارت و حویلی و دوکان دارد درین معمور آنقدر
چشمہ آب است کہ در منازل گذشتہ ہیچ جا بنظر نیامدہ، ناظم آنجا با چند جوان
یار دراں دیار مقیم است ۔ وانچی[1] اُور ہم جنوبی است قریب صد کلبہ و خانۂ
سفالی و شش دوکان و یک چشمۂ آب دارد، تنگچی منڈوا[2] کہ آنرا تنگچی منڈم
نیز می گویند در ابتدا ویرانہ بود کہ خواہر راجۂ تنجاور[3] براے زیارت پادشاہ ناگور
قدس سرہ وارد شدہ معمور نمود یعنی یک سرا بنا کرد و یک دوکان حلوائی
و دو سہ دوکان دیگر قریب دہ خانہ ترتیب داد وجہ تسمیہ اش اینکہ خواہر را
بزبان اروی تنگچی میگویند چوں اخت راجہ باحداث آں پرداخت بایں اسم
شہرت پذیرفت، بعد اندک فاصلہ کہاری ناگور شریف رسید احوالش چہ نویسم
کہ بعرض وطول و عمق بحر، دریاے است خطرناک و بے کشتیہا عبور محال،
معائنہ آں زہرہ خورشید سواراں آب می نماید از انجا کہ ورود خدیو عالم پرور
ما گردید ۔ ازیں کنار تا کنار دیگر بہ تختہ بندی مثل صراط المستقیم شد ہر یکے
از اعلیٰ و ادنیٰ بلا مشقت چنانکہ بصحن خانہ خرام میکنند باآسانی تمام بساحل
رسید الحمد للہ علی ذلک ۔ جناب خداوندی باوجود ریاست آنقدر عجز و
فروتنی و پاس ادب ملحوظ می دارد کہ دیگرے دریں امر مقابل او نتواند شد نمودا ے

فروتنی است دلیل رسیدگان خدا
کہ چوں سوار بمنزل رسد پیادہ شود

بہ تعظیم آں بارگاہ گردوں پایگاہ از سواری فرود آمدہ زیادہ از یک کروہ تا

---

[1] Vanchiur [2] Tangachchi Mandwa [3] تنجاور

خیمہ پیادہ پا رسید، و بحسب تمنائے دیریں برہنمونی با توفیق فائز منزلِ مقصود گردید، خداوندا بآں نو بادہ دولت و جاہ از خزان حوادث در امان داری و بمقتضائے فضل عظیم خود سرسبز و بارور فرمائی۔

اکنوں سطرے چند از احوال آں معمورہ ارجمند بہ تحریر می آید تا بر دل مشتاقان زیارت آں مزار فیض بار بمضمون بیت جناب مولانا نورالدین عبدالرحمٰن جامی قدس سرہ السامی کہ ؎

نہ تنہا عشق از دیدار خیزد

بسا کیں دولت از گفتار خیزد

ولولہ شوق مستولی شود، عجب شہر خوش اسلوب است و استحکام عمارات و طرح چشمہائے آب و باغات بس مرغوب، فاصۃً احاطہ درگاہ عالی و جایگاہ و مسجد و چاہ کہ بسکندر باوڑا مشتہر است و قطعہ باغچہ خاص کہ بانواع ریاحین مرتب گشتہ تازگی بخش دماغ و نضارت دہ بصر، قبہ گردوں شکوہ و کلس ملمع طلائی براں چناں ماند کہ بشب چہاردہم بدر منور طلوع شدہ، و امکنہ و کارخانجات آں بارگاہ خوقین سجدہ گاہ و چہار مکان کہ معروف است بچہار چوک و نشیمن چہار گروہ فقرا و گنبد مختصر شاہ یوسف کہ فرزند لطفے آں جناب بود و مساجد متعدد دراں احاطہ مع حوض بکمال درستی انتظام پذیرفتہ۔ چہار منارش بچہار سوے آفاق در ارتفاع و خوش قطعگی مشتہر، و نظارۂ دوکان جوہریاں و شامۂ خوشبوئیہا و عطریات طبلہ عطاراں باعث تقویت مشام و افزائش نور نظر، علی الخصوص کہ مینار پنجم کہ خارج احاطہ است در رفعت با فلک ہفتم سرساقی نمودہ، و روشنائی چراغانش بلا تصنع کہ آسمان خود را

بکواکب آراسته تا کجا بوصف آں پردازم که زبان عجز زبان در تقریرش قاصر و خامه خام به تحریرش عاجز القصه اگر بلحاظ برکت آنرا نمونه بغداد گویم بجا است، و باعتبار آبادی ایام عرس شریف مقابله بجهان آباد دهم هم زیبا، بروز دویم ورود که نهم ماه بود محمد صبغة الله[1] پسر عموی شرف الملک شرف الدوله مولوی محمد غوث خاں بهادر غالب جنگ مرحوم نور الله تعالی مرقده که مخاطب بمعتمد جنگ است بخدمت صدر الصدوری و خلعت کارچوبی از پیشگاه مراحم خداوندی سرفراز و مفتخر شد و همان روز محمد علی مرکای که انتظام امور درگاه و مصارف آنجا و تقسیم حصه‌هائے مجاورین متعلق ازوست از ملازمت حضور مشرف شده بعنایت فرد شال گلناری عزت و اعتبار حاصل نمود و بعد فراغ نماز عصر از جانب محلات حضور یعنی حضور عالیه[2] که عبارت از محل اول است و مختار النسا[3] بیگم که عبارت از محل دوم است نشان گوم سرخ زردوزی که شوخی رنگش سبقت بر اطلس شفق می ربود و کار زرتار آں بشعاع خورشید شرمنده می نمود، درهها ڈول نور افروز گذاشته و پالکی جهالردار با جلو شائسته باهتمام تام و تجمل تمام بدرگاه عالی جاه بوقفه اندک روانه کردند و بر ستون علم مینار کلاں افراشتند، حضور هم از جانب محل نو برسم ادائے نیت مثل نشان مذکور ببارگاه بلند پایگاه روانه کرد و همان شب

روز جمعه ۹ جمادی الاخری سنه ۱۲۳۸ھ
۲۱ فروری ۱۸۲۳ء

---

[1] پسر دوم مولوی محمد غوث شرف الملک بهادر المعروف بقاضی بدرالدوله ولادت ۵ محرم سنه ۱۲۱۱ھ وفات ۲۵ محرم سنه ۱۲۸۰ھ [2] والدهٔ نواب غلام غوث خاں بهادر. بتاریخ ۲۸ جمادی الاولی سنه ۱۲۶۵ھ وفات یافت [3] بتاریخ دوم ربیع الثانی سنه ۱۲۹۴ھ روز شنبه وفات یافت.

بعد نصف اللیل بکمال خضوع و خشوع سبوچۂ نقرئی کہ از صندل مملو بود بر سر خود گذاشتہ با جماعۂ ملازمین اعلی و ادنے و تمامی اسباب جلو بروشنائی کثیر و جم غفیر بقبۂ نور بار آں محرم اسرار قادر مطلق در رسید و بوقت صندل کہ ہنگام طلوع صبح صادق بر مزار رحمت بار می مالند باریاب گردید و بعد الفراغ ازاں بخلوص دل و اعتقاد کامل مبلغ کثیر بحضور فیض معمور آں جگر گوشۂ حضرت غوث الوریٰ مظہر قدرت قادر بے ہمتا علی جدّہ وعلیہ التحیۃ والثنا حسبۃً للہ گذرانید و بخوش نصیبی از نتیجۂ نیک طینتی خود و حسن نیت والد ماجد علیہ الرحمۃ والغفران چنانکہ باید و شاید مردانہ وار زاد دنیا و عقبیٰ حاصل نمود و در ظہور ایں حسنات و امور خیرات نام نامی پدر بزرگوار زندہ فرمود الحق

س زندہ است کسے کہ در دیارش
ماند خلفے بیادگارش

بادائے نماز صبح در مسجد احاطۂ آں روضۂ مقدس کہ بنا کردۂ جد امجد خود است پرداخت، بعد فراغ نماز تا حاضر شدن بدرگاہ معلی عالمے آنجناب را ہمشابۂ مرشد کامل خود دانستہ بہزار تمنا برائے پائے بوس چوں پروانہ بشمع بر قدم حضور می افتاد، ہر واحد می خواست کہ پیشدستی کند و بایں رتبۂ اعظم فائز گردد، غرض تا وصول رئیس ما مرۃ بعد اولی بزیارت مرقد مبارک و بعد مراجعت ازانجا تا بیرون احاطہ قریب دہ ہزار کس از اہل اسلام و ہنود بکمال فخر و مباہات بدرجۂ مصافحہ و قدمبوس رسیدہ باشد، ازانجا کہ احدے بجز محرمان بحضور روسا دخل نمی یابد نسقچیان مطابق قانون دربار باہتمام و دور باش پرداختند۔ از ملاحظہ ایں معنی شعلۂ غضب جناب خداوندی مشتعل

شد و قریب بود کہ خرمن جمعیت آنہا پاک سوزد، زیراکہ دراں مقام تقدس التیام
اہتمام علاقہ داران خود منافی ادب پنداشت۔ غرض از خوف حضور ترساں و لرزاں
کنارہ گیر شدند۔ از وقوع ایں امر مضمون ؎

برین خوان یغما چہ دشمن چہ دوست

ہر کس و ناکس ہمیں جا با دوش بدوش شدہ دولت جبہہ سائی و دست بوس
حاصل می ساخت و ہزاراں دست بے خواستہ بدعا برخاست، بیرون احاطہ
سواریہائے متعدد ہمچو چہاڈول و نالکی لاجوردی عنایت سلطانی و پالکی سبز
زردوزی و سکھاسن شیر دہان و سکھاسن طلائی و اسپان حاضر بود بپاس ادب
برکوب اقدام نفرمود و تا بلند شدن آفتاب بقدر یک نیزہ نیر اعظم ما با ذرہ ہا
کہ وابستہ دامن ضیا فشانش بودند بخرام آمدہ توجہ بمشرقستان کہ عبارت از
خیمہ گاہ است نمود۔ جہانے بتماشائے مہر منور ما برنگ گل خورشید چشم وا
کردہ و بآداب تسلیم مشغول شدہ خود بدولت و اقبال بفرط اخلاق بفحوائے
تخلقوا باخلاق اللہ بر ہر یکے نور التفات می افشاند یعنی دست بر سر
گذاشتہ عزتے می بخشید۔ قریب یکپاس روز داخل خیمہ گردوں شکوہ گردید۔
و بمقصود دلی کہ از دیر باز ادائے نیت مرکوز بود رسید۔ ہماں روز کہ تاریخ
دہم بود بعد فراغ نماز ظہر با جماعۂ متوسلان احرام بند آں بارگاہ با رتبہ و
جاہ گشتند بیرون احاطہ از سواری شیر دہاں فرود آمد تماشائیان مانند کرستہ
ہنار ہجوم آوردند۔ دریں ازدحام خود بدولت را با ہمراہیان قدم برداشتن دشوار
افتاد الغرض بعد زیارت ضریح مقدس بہ تہیۂ نماز عصر قصد مسجد موصوف
فرمود باز مضمون شعر نواب آصف جاہ غفران پناہ کہ ؎

روز شنبہ ۱۰ جمادی الاخری ۱۲۳۸ھ
۲۴ فروری ۱۸۲۳ع

نیم ساغر نبرد تشنگی مستاں را

صادق آمد یعنی از مجمع آرزومنداں. دراں جا چنداں ضیق شد کہ بر مصلیاں قافیہ تنگ گردید۔ و دراں حالت ماجرائے عجیب روداد کہ بلا تشبیہ اشارہ بر قصہ حضرت یوسف صدیق علیٰ نبینا و علیہ الصلوٰۃ والسلام کہ پیر زنے بعوض چند تار رشتہ مستعد خریدی شدہ بود نمود وآں اینست کہ دراں جماعۂ کثیر مردان تنومند را رسائی مشکل گشت کہ عورتے نود سالہ احوالش مخبر کلام حکیم افضل الدین خاقانی شروانی علیہ الرحمہ ؎

بود مرگے بصورت زندگانی

بود یعنی اضمحلالش بکمال رسیدہ و قوت باصرہ اش یعقوب وار مبدل بہ نابینائی شدہ بہزاراں مشقت ہمچو روباہ ناتواں بمعرکہ ہزبراں دخل یافت ولی لغت ما بعطاے انعام فرمود و خود متوجہ نماز عصر گردید۔ پیر زال در خود می گفت کہ مقصود من دیدار اوست نہ انعام انتہی کلامہا۔

اے ہم نفساں بگوش دل بشنوید کہ ظہور چنیں امور فضل جناب سبحانی است و نتیجہ ترحم و وارسی بر حال غربا و حق شناسی و حق رسانی نہ جاہ و شوکت دنیائے فانی زیرا کہ روساے سلف ایں قلمرو تسلط و اقتدارے می داشتند و ہرگز بایں منصب مقبول دلہا نشدند. جناب باباے عاشقاں افاض اللہ لنا برکات انفاسہ بر ہمیں مضمون بطرز خوش زمزمہ سرائی می فرماید ؎

چندیں کمال شیخ نیرزد بہ نیم خس

راحت بدل رساں کہ ہمیں مشرب است و بس

حاصل اینکہ راحت دلہا دولتے است عظمیٰ کہ حضرت حق جل و علا بکسے ازاں

محروم نساندؔ دریں باب نقلے می نویسم کہ جناب استادی و قبلہ گاہی[1]
روح اللہ روحہ الزکی کہ دیدۂ جہاں و دیدہ آفاق چنیں فرد مستثنے و
جامع الکمال و متصف بحسن خصال نخواہد دید یعنی اوقات برکت آیاتش
بعد ادائے امور مفروضہ بمضمون ؎

تا توانی نکنی در حق کس تقصیرے
بدرمے یا درمے یا قدمے یا قلمے

بخدمتگذاری بندگان و انجاح مرام محتاجان آں قدر مصروف بود کہ
بہ تحریرش دفترے باید، روزے ہنگام خورد سالی راقم سطور کان اللہ لہ فی کل الاحو
در کلمات نصیحت آمیز ارشاد فرمودہ بود کہ بزرگے از اولاد حضرت شاہ محبوب عالم
گجراتی قدس سرہ بعد وفات نظیری نیشاپوری کہ شاعر بلند مرتبہ بود در عالم
رویا معائنہ نمود کہ خوش آمدہ است و علامات بخشایش یافتہ میشود، پرسید
کہ کدام چیز واسطہ مغفرت تو گردید. بلسان فصیح گفت کہ ایں شعر من بجناب
کریم بے نیاز قبول افتاد و بخلعت مغفرت زینتے داد۔ ؎

ز خود ہرگز نرنجانم دلے را
کہ ترسم اندرو جائے تو باشد

الٰہی بطفیل مقبولان بارگاہ نواز جانب ایں خاکسار بر ہیچ دل غبار رنج
نرسد و بقہر و غضب تو کہ آں عذابے ہو العذاب الالیم واقع شدہ،
بذلت و اذیت رساناں خانزادمن محبوب کبریا خسران دنیا و عقبیٰ نصیب
شود، بعد ادائے صلوٰت رئیس ما باز بفاتحہ شرف اندوز شدہ قریب شام

---

[1] مراد از والد خود مولوی غلام محی الدین معجز است .

بسرا چہ خاص معاودت فرمود و بیازدہم شریف قریب یکپاس روز مجلس فاتحۂ معلی بعمل آمد و ہمہ اہل امتیاز شریک دعوت بودند بلفقیر محمد عالم و پیر محمد مجاور کلاں درگاہ تورۂ دو خوان و بہ محمد علی مرکا ی تورۂ پنج خوان عنایت شد، از شب دہم تا شب یازدہم حفاظ و درودیان و مولود خوانان برائے شب بیداری حاضر بودند، ہماں روز بعد نماز ظہر خود بدولت مع جماعۂ ملازمین عمدہ و جلو بسواری سکھپال طلائی با برادر والا اختر بزیارت مضجع نور بار آں ولی اللہ بہرہ اندوز گردید و سرآمد مجاورین درگاہ دستار سفید برسم تبرک برسر سردار ما و برادر ممدوح پیچید۔ چوں ازیں کار فراغت یافت بجلوس پالکی سبز مع میرزا الٰہی بخش بہادر[1] شاہزادہ کہ از نبسہ زادگان امیر تیمور گورگان صاحبقران است بکنار دریا کہ چلہ گاہ جناب تقدس انتساب باشد برائے ملاحظہ فقیر پیری نشیں کہ درانجا بمرورودش نمونۂ عرس نمایاں می شود جلوہ فرما شد، قصہ اش اینکہ فقیرے را از فقرائے ملنگ کہ بالفعل موسوم بخدمت علی شاہ است در ایام عرس شریف بمقام تحلیل روح جناب معلے بہ چار بالش مربع می نشانند و طفلے نابالغ برو مورچل جنبانی میکند از روز نشست تا روز برخاست مطلق غذا و آب موقوف می نمایند اما برائے بقائے نفس گاہے یک دو موز دو جرعہ شیر می رسانند قدرت خالق مطلق است کہ ازانجا بر نمی خیزد و چوں

روز سہ شنبہ ۱۱ جمادی الاخری سنہ ۱۲۳۸ھ ۲۲ فروری سنہ ۱۸۲۳ء

[1] او بتاریخ ۲ ذی قعدہ سنہ ۱۲۳۶ ہجری از لکھنو بمدراس رسید و تا پنج سال درینجا اقامت ورزید باز بتاریخ ۱۲ ذی قعدہ سنہ ۱۲۴۱ھ از نواب عظیم جاہ بہادر و مادر و نواب بیگم رخصت گرفتہ از مدراس روانہ شد۔ نواب عظیم جاہ یک دوشالہ و یک خلعت مع کمخواب و دو ہزار روپیہ و یک تورہ اورا مرحمت کردند و از طرف نواب بیگم نیز خلعتے عنایت شد و باز برائے ملازمت بمدراس آمد و بتاریخ ۱۳ شوال سنہ ۱۲۵۲ھ وفات یافت۔

آئینہ نقش دیوار می باشد و بول و براز موقوف میکرد، بروز مذکور بوقت عصر دست بدست گرفتہ سبک روحانہ چوں لوٹے گل می برند، احوالش از سستی و ناتوانی چنان مشاہدہ می شود کہ طایر روح از پنجرہ جسمانی پرواز کند و در دیگ گگی شیر برنج می آرند، سرگروہ آنجا کہ میرن شاہ نام می دارد بضرب خنک آنرا می شکند اندکے ازاں بفقیر مرقوم می رسانند و باقی ہمہ کہ بزمین می افتد عالمے از ہمہ تبرکات آنرا افضل دانستہ نحوے جست و خیز میکنند کہ ہمچو مور بطبرزد و مگس برعسل می افتند کہ مجال مقاومت نمی ماند۔ اگرچہ ہر سال کثرت خلایق بمرتبہ صد ہزار می رسید۔ امسال بنزول خداوندی از مضاعف متجاوز گردید کہ چشم روزگار چنیں مجمع کثیر کم خواہد دید۔ او تعالےٰ جلوۂ مردانِ خدا تا ابد باقی داراد و برکس ما کہ بذریعہ او بے خواستہ بایں دولت عظیم رسیدیم بمقاصد دلخواہ رساناد، چوں از چلہ گاہ فارغ شد باز بتقریب زیارت بدرگاہ معلےٰ حاضر شد و بعد ادائے نماز مغرب و فاتحہ چہار قطعہ پر تکلف مطلا متضمن مدح و استمداد و عرض حال کہ در دارالامارہ از دست خوش نویساں نویسانیدہ بود بر دیوارہائے اندرون گنبد شریف نصب کنانید و ابیاتش اینست در قطعۂ اول ؎

اے شاہ بدرگاہ تو شاہاں چو گدا
مقبول بود ہر آنچہ خواہی ز خدا
ایں بندۂ کمتر کہ منور نام است
امید عنایات تو دارد ہر جا

در قطعۂ دویم :-

ایں مشہد پر نور کہ عالی جاہ است
ہر دعوت خلق را اجابتگاہ است

نذر گلِ تسلیم گزار اے زایر
کیں بارگہ ابن رسول اللہ است

درقطعۂ سوم:-

نواب اعظم الجاہ چو کرد عزم ناگور
بہر ادائے نیت دولت دراز بادش
ایں زمزمہ جہانے برداشت از تہ دل
یارب دہی بحق قادر ولی مرادش

ایضاً :-

سرور اولیائے کرناٹک
افسر اصفیائے کرناٹک
ہست قادر ولی غوث انام
مہترِ اتقیائے کرناٹک

ایضاً :-

آمدہ ام بر درت کن نظرے از کرم
اے جگر مصطفےٰ حضرت قادر ولی

درقطعۂ چہارم:-

اے مظہر ولایت قادر ولی مدد کن
وے مصدر عنایت مخدوم اہل عالم
آمد بشان و شوکت سوے تو اعظم الجاہ
بہر ادائے نیت باجیش و خانماں ہم

تاریخ پر کرامت خوش یافتم ز ہاتف
از فیض ذات سبحاں در یاوری اعظم

راقم ہم بروز عرس شریف یازدہ بیت مشتمل بر مدح آنجناب و اظہار پریشانی خود کہ از وسایل ظاہری آزاد است و ہیچ فردے را وارس حال نمی داند و بمضمون

بہر وقت و بہر حالت پناہم شو
خداوندا کہ در ہر دو سرا دام امیداز تو

بلبہاے توقع اعانت ازاں جگر پارۂ وسیلۂ اعظم خود میدارد بر سر دروازۂ قبہ فلک شکوہ کہ بعون قادر مطلق و کارساز برحق باب کشایش مقصود است بطور قطعہ تیار کردہ نصب نمود چنانکہ ابیاتش زیب صفحہ میشود ے

اے کہ ہستی تو جگر گوشہ محبوب خدا
بر من دل شدہ فرما نظر لطف و عطا
خرق عادات و کرامات تو از حد بگذشت
چہ بظاہر چہ بباطن ز سمک تا بسما
مثل آئینہ بود فیض صفایت مشہور
کہ نگہباں شدۂ کشتی طوفانی را
دستگیرم بشو اے پادشہ کرناٹک
زورق مقصد من ہست بگرداب بلا
گشت بیمار مزاجم ز ہجوم افکار
از شفا خانہ فیض تو عطا ساز دوا

فکرشش شادی اطفال و برادر دارم
از عنایات خود ایں حاجت من سازروا
بار قرض است بدوشم کہ ز بارشں کاہم
کمکے ساز بحالم کہ شود زود ادا
زاید از سال شود یافتہ تخفیف معاش
زیں سبب لاحق حالست عجب رنج و عنا
من غلام ابن غلام شہ جیلاں ہستم
بہر آں روح مقدس نگہ رحم نما
دفع کن لشکر اعدا کہ بہر آن و زماں
می زند بر دل من ناوک صد ظلم و جفا
مستغاثی بدرت ناظر درماندہ رسید
بخدا حامی او باشں تو در ہر دو سرا

مجیب الدعوات بطفیل روح سراسر فتوح جناب ممدوح بایں ابیات رنگ تاثیر بخشد، و براقم درماندہ کہ بالنواع تفکر ہمچو پرکاہ زرد و ناتوان شدہ است بکمال سرسبزی و سرخروئی بحدیقۂ مدعا رساند۔ ؎

سرخرو کیجے مجھے سرسبز ہو میرا سخن
جا بجا محفل بمحفل یا حسین و یا حسن

بدوازدہم بہ عبدالباسط خاں بہادر خلعت ماتمی و شال سفید بہ تقریب انتقال اہلیۂ مشار الیہ کہ بدہم از وبازدگی بوقوع آمد درحمت گشت، قریب شام برسواری شیر دہاں جلوہ افروز شدہ از ادائے نماز بجماعت و زیارت درگاہ

سعادت اندوز گردیده . بوقت یکپاس شب معاودت فرمود، بسیزدهم همان وقت
بسواری سکهپاسون طلائی رونق افزا گردیده از نماز جماعت و ادائے فاتحه
مشرف گشته پیش فقیر پیری نشیں وغیرہ قدم رنجه فرموده چیزے باآنها تواضع
نمود، مجاورین بطریق شگون از مصارف درگاه خلعت مهتابی بوٹه دار هدیه
داده دستار بر سر حضور و کمربند بمیان بستند بعد یکپاس شب باجماع ملازمین
ختم فرقان مجید درانجا کنانید و حفاظ وغیرہ جماعه کثیر از جانب سرکار بشب
بیداری پرداختند و بنصف اللیل بدولت سرا نهضت کرد، بچهاردهم بخت
طعام بافراط و تقسیم خیرات و روشنی وغیرہ لوازم عرس از طرف سرکار درهمان
حریم بظهور آمد و پیاده پا برائے ادائے نیت . بوقت نماز ظهر بدرگاه تشریف
فرما شد و بر سر سرور ما که جعدینت در ایام صاحبزادگی گذاشته بودند بشب
تراشیدند و بمو تراش یکدست خلعت کارچوبی . بوٹه دار با چیزے نقد انعام عنایت
شد و بعد نیم شب مراجعت فرمود . بپانزدهم بعد نماز عصر ادائے فاتحه متعلی
برسواری سمند جلد رفتار با جلو مختصر معه میجر میکڈنل صاحب گورنمنٹ ایجنٹ
سرکار کلکٹر تنجاور به بندر ناگاپٹن[له] به تقریب سیر جلو فرما شده بعد یکپاس
شب بسراچهٔ خاص . بقدوم میمنت لزوم منور فرمود، بشانزدهم هنگام طلوع صبح
صادق که احدے دران مقام حاضر نبود الاراقم سطور برسم دربانی که نمونه
بارگاه عرش پایگاه جناب جلال مشکل کشا حاجت روائی اعلی و ادنی مظهر
قدرت قادر بے همتا معین و ظهیر این بے سر و پا محبوب کبریا انیس غربا
غوث الوری سلطان الاولیاء علی جده و علیه التحیة والثنا، دانسته همه شب

روز شنبه ۱۳ جمادی الاخری ۱۲۳۸ھ ۲۵ فروری ۱۸۲۳ء

روز یکشنبه ۱۴ جمادی الاخری ۱۲۳۸ھ ۲۶ فروری ۱۸۲۳ء

روز دوشنبه ۱۵ جمادی الاخری ۱۲۳۸ھ ۲۷ فروری ۱۸۲۳ء

روز سه‌شنبه ۱۶ جمادی الاخری ۱۲۳۸ھ ۲۸ فروری ۱۸۲۳ء

Nagapatam (R. S.) [له]

جبہ سائی میداشت، جناب خداوندی وارد شدہ بادائے فاتحہ پرداخت و بادائے نماز قصد مسجد ساخت و بوقت نماز جمعہ ہم فائز گردید و بعد نماز مغرب نیز مع محلات حاضر آں آستان فیض نشان شد، سوائے روز دخول و خروج کہ اتفاق ہشت مقام افتاد بعد ادائے امور مفروضہ خدمت درگاہ و زیارت بر ذمت ہمت خود لازم میداشت و ہر وقت کہ بزیارت مستفیض می شد چیزے از مبلغ میگذرانید و منجملہ تحصیل باغات نتھر نگر برائے مصارف آنجا و تقسیم لنگر ماہوار معین کنانید، ہماں تاریخ بمحمد علی مرکای کہ سابق یک فرد شال گلناری مرحمت شدہ بود باز یک فرد ہماں قسم مع یکدست خلعت ۳ پارچہ ہتابی کارچوبے بوٹہ دار و یک فرد شال لاکہی بمحمد قاسم کہ از مجاورین درگاہ معلی است و یک فرد شال سفید بہ تحصیلدار آنجا و دستار ہتابی بوٹہ دار بہ کوتوال عنایت شد۔

چمن دوم در بیان جلوہ افروزی ازاں مقام برکت اثر بطرف صوبہ دار النصر نتھر نگر

و آں منقسم بر ہشت گلدستہ است:۔

گلدستہ اول

بفضل قادر ذوالجلال و معین متعال بتاریخ ہفدہم شہر مرقوم روز شنبہ جناب خداوندی بوقت برآمدن شش گھڑی روز بزیارت درگاہ معلی رسید، و تا نماز ظہر دراں مقام برکت انتظام حاضر بودہ بعد ادائے صلوۃ

بر سکہاسن طلائی سوار شدہ با جماعہ معمولی بمنزل کیوالور[1] کہ دیہ غربی است و از ناگور فیض معمور مسافت ہشت میل وارد فائز گردید، خود بدولت از راہ محاذی درگاہ فلک جاہ قصد منزل فرمود، لشکر از راہ ناگاپٹن کہ نسبت باں راہ دور و دراز دارد از احتمال سواری خاص کہ از کدام طرف رونق افزا میشود جادہ پیمائی می نمود ۔ اولا تفصیل دیہات کہ عبور عسکر ازاں بعمل آمد بقید قلم می آرد و بعدہ مقامے کہ سواری حضور و راہ لشکریاں دراں باہم شد می نگارد ۔ پاپن چری دیہے است قریب پنجاہ خانہ و شش دوکان و دو باغ و پنج چشمۂ آب دارد و مقبرہ ایست کہ بنام اسمٰعیل صاحب شہرت پذیرفتہ دراں جا چند قبور است ۔ کارم باڑی دیہ شرقی است شمار خانہا تا چہل رسیدہ و ہشت چشمۂ آب و چہار دوکان و یک چھتر و بست و پنج قطعۂ باغ کلاہ پوشان است و دو مقبرہ دارد یکے مقبرہ عرب صاحب دوم مقبرہ مبتلا شاہ بفاصلۂ اندک ازاں وقوع یافتہ، میگویند کہ ہر دو کس از ہمراہیان ولی معلے بودند و کچہری کلکٹر تجاور کہ مسٹر کاٹن نام دارد باخر آں دیہ واقع است، وتی پالیم کہ امکنہ آں بسمت شرق و غرب مرتب شدہ بپانصد رسیدہ و سی دوکان و چہار چشمہ و سہ باغ علاقہ انگریز و دہ باغ متعلقہ بتخانہ و چلندری است کہ بفارسی آبدار خانہ باشد و باخر دیہ دو رستہ درختان است و بت خانہ ایست بلند کہ اکثر جا شکست پذیرفتہ و بیڈپولی گوپرم تشہیر یافتہ ۔ بتکدہ ہا دریں دیہات آنقدر کثیر اللہ کہ بہ بیان نمی آید، ازانجا کہ اعادۂ چنیں جاہا موجب ملال خاطر

---

[1] Kivalur

است قلم انداز نمودہ شد۔ مگر در مواضع کہ بتخانہ ہاے مشہور براہگذر می آید
از بس شہرت بقید رقم می آید۔ ناگاپٹن بندریست بنامی از نصارٰی ولندیز
کہ بالفعل در تصرف انگریز است اگرچہ در قدیم الایام نہایت آباد بود و بعد ازاں
رو بخرابی نہادہ زیراکہ فراسیس ہنگام تسلط خویش دراںجا کاربند جفا شدند
و از ہندی صندل ولی مبلے کہ از قرون متطاولہ ازاںجا بر می آمد باساءت
ادب پرداختند و بکیفر تابش تیغ آں جگر پارہ جناب سیف اللہ المسلول
چناں مستاصل شدند کہ نام آنہا ازیں جا چوں نقش بر آب شد آرے ؎

جو کہ ظالم ہے وہ ہرگز پھولتا پھلتا نہیں
سبز ہوتے کھیت دیکھا ہے کہیں شمشیر کا

بعد سالہاے دراز کہ دریولا بواسطہ مصالحت با انگریز گورنر قوم مذکور کہ بہ
پھلچری رسید بکمال اعتقاد در احاطۂ بیرون درگاہ گردوں جاہ حاضر شدہ
خواست کہ بدروازہ قدم گزارد، خدام آں مقام بدور باش ادب پرداختند کہ
موزہ از پا برکش و بسرنگونی داخل شو جواب داد کہ ازیں مراتب کمال آگہی
دارم ہرگز چنیں جرأت و بے ادبی ننمایم بہ یقین می دانم کہ جناب او اعلی و
با جلال است و سبب دفع قوم ما ازیں بلاد جسارت ادب بود کہ بسنادانی
شائع گشت، الحاصل بہ نہایت عجز و فروتنی مبلغ دہ ہون نذر درگاہ رسانید
و برگردید۔ بالفعل قریب پنج ہزار خانہ و شصت دوکان و سیزدہ چشمۂ آب
می دارد، اکثر ازاں اہل اسلام بقلت و خانہاے اقسام کفار بکثرت است، و
قلعہ ایست بساحل کہ انہدام گرفتہ و اثر اندک باقی است، میگویند کہ اندرونش
گنبدے است صغیر کہ سید مبارک حسینی دراں آسودگی یافتہ و چند کلیسا ہم

متصل قلعہ موجود دروازہ آنجا متین و مستحکم است و بیرون آں پل مضبوط و بکھاری کشتیہا بسیار۔ پیتور شمالی است قریب صد کلبہ و خانہ سفالی و دو دوکان و سہ قطعہ باغ و دو چشمہ آب و کوہہ نمک دارد و دو راستہ درختان است، متنجاکلی ہم شمالی است یک مسجد و دو تکیہ فقیر دارد و اکنہ مثل دیہ گزشتہ و شش قطعہ باغ و سہ چشمہ آب و پنج دوکان ہست پیروایچیری دیہے است کہ شمار خانہاش بپانصد رسیدہ و بچہار طرف واقع شد پانزدہ دوکان و پنج چشمہ دارد۔ سکّل کہ آغاز راستہ اش کج مج است و بعدہ وسیع و درخت نارجیل بسیار است چھتر و ہفت صد کلبہ و خانہ و پنج دوکان و دو قطعہ باغ و پنج چشمہ دارد۔ چکیوطم دیہ جنوبی است کہ درخت انبہ و جہاکیتہر دارد و بست و پنج خانہ و یک دوکان و سہ چشمہ و یک منڈف و دو رستہ درخت پارس پیپل است، الیور دیہ غربی است مسجد و دو مقبرہ یکے مقبرہ سید عنایت اللہ درویش کہ از ہمراہیان جناب معلے بود دوم مقبرۂ کہ دو قبر مجاذیب دران است یکے محمد مستان و دیگرے میراں حسین، دیہ مذکور منجملہ شانزدہ دیہ است کہ پرتاپ سنگھ راجہ تجاور نیاز درگاہ معلے کردہ بود قریب صد کلبہ و خانہ و دہ دوکان و دہ چشمہ و پلی کدم[۵۲] کہ بزبان اردی مکتب ہندو بچگان است کڈمنور شمالی است خانہ و کلبہ آں بچہل رسیدہ و چہار چشمہ و دوکان دارد۔ کیوالور[۵۳] غربی است دو صد و پنجاہ خانہ و دوازدہ دوکان و دو چشمہ آب و یک چھتر و دو قطعہ باغ

Kivalur ۵۳ Pallikudam ۵۲ Sikkil ۵۱

میدارد حضور از سمتے کہ جلوہ فرما شد تفصیل دیہاتش اینکہ وڈکڑی[۱] دہ خانہ و یک دوکان و بتخانہ کلاں دارد کہ دراحاطہ آں باغ کلاں و چہار چشمہ است و ینرب دیہے است کہ چند کلبہ سینڈی فروشاں دارد - پرم کڑی منور قریب تی منگلم[۲] دوازدہ خانہ و دو دوکان و شصت خانہ و دو دوکان و پنج چشمہ دارد - پلیور[۳] سی و پنج خانہ دارد و از چکیولم کہ قریہ ہم است از راستہ چشمہ دارد پلیور سی و پنج خانہ دارد و از چکیولم کہ قریہ ہم است از راستہ ناگاپٹن ملحق میگردد -

گلدستۂ دوم

بفضلہ تعالیٰ بشب ہشدھم بکمال جاذبہ عقیدت و ولولۂ محبت بمضمون "المرء مع من احب" از فرودگاہ برسبیل یلغار بعد نصف اللیل بجمالہ قلیل سواری سکھاسن باداے فاتحہ آں تربت سراسر برکت راہی گردید - و بعد فراغ نماز صبح باسترداد حصول رخصت نمودہ بخیمہ گاہ رسید و ازانجا بوقت بلند شدن چہار گھڑی روز بر سواری شیر دہاں با توزک مقررے متوجہ منزل آمیاپن کہ سیزدہ میل بعید است گردیدہ بنصف النہار داخل سراچہ خاص شد زیارتگاہ مردان خدا و دیہات کہ آں روز از نظر الانور گزشت بحیز عبارت می آید اورچیری[۴] مابین مغرب و جنوب بود و بآغاز آں مکانے است خس پوش کہ دو اہل اللہ آسودہ اند یکے پیر قطب الدین و دیگر سید محمد شریف خلیفہ او - دراں پنجاہ کلبہ و یک چشمہ و دو باغ و شش دوکان است - کرکتی[۵] عزبی است متعلق

---

[۳] Palaiyur [۲] Temangalam [۱] Vadakudi

از دیہ کوٹور[۱] کہ بشروع آں گنبد حضرت سید حسن قادری المعروف بہ پیر غیب صاحب است، احوال خیر اشتمالش چناں بدریافت رسید کہ نواب ذوالفقار خاں بہادر نصرت جنگ عالمگیری صوبہ دار ملک کرناٹک برائے نصب راجہ تجاور بایں سمت ورود یافتہ حکم کرد کہ بآں صحرا از خس و خار و تراکم اشجار خالی کنند و خارین از بیخ و بن برکنند، حسب الامر او بتقدیم ایں امر پرداختند بوقت ہموار کردن زمین تیشہ بپابوس آں مرد خدا بچناں بے ادبی و جرأت در رسید کہ فوارہ خون جاری گردانید، کارکن بہ بیحواسی تمام ایں ماجرا بکار فرما برد استماعش رنگ اورا پرواز داد دریں تشویش روز گزشت و شب رسید وہمیں اضطراب خوابید می بیند کہ شخصے ظاہر شدہ می فرماید من کہ موسوم بسید حسن قادری و از چند صد سال بایں مقام مقیم چرا پائے مارا مجروح کردی، بعدہ از آغاز و انجام مدفن خود آگہی دادہ چند گل براں گذاشت. بہادر ممدوح ہنگام گریباں چاکی صبح صادق تا دامان صحرائے مسطور بے اختیار دوید و بجائے حلوم گل شب ماندہ یافت بکمال اعتقاد بہ تیاری قبر و بنائے گنبد پرداخت و راجۂ مذکور بست و پنج کانی زمین نذر درگاہ نمود، ہرگاہ نواب جنت آرامگاہ بہ تسخیر تجاور کمر ہمت بست بزیارت آں مرد غیب سرمایہ جمعیت اندوخت و ترمیم آں ساخت و ارادۂ تیاری مسجد عقب آں داشت، و بعد تسخیر ملک مزبور سید عاصم خاں بہادر مبارز جنگ و محمد نجیب خاں بہادر سالار جنگ کہ ارکان دولت و مشیر ریاست بودند و کریم الدین خاں استاد نواب جنت آرامگاہ و مرد خیر و دخیل ہر کار بود و رحمان علی خاں کہ نیابت صوبہ دار النصر داشت بہ بنائے مسجد واگذاشت زمین مرقوم حکم محکم فرمود ہنوز ظہور ایں

---

[۱] Kuttur

امر شدہ کہ بانقلاب روزگار باعانت لارڈ بکٹ خطۂ مذکور از قبضہ جنت آرامگاہ درگذشت و بدست راجۂ مذکور در رسید و بمودائے

فرصت کم است خیمہ نشین حباب را

در عرصہ چند فوت شد و دیگرے بجائے او نشست دریں تغیر و تبدل تمام و کمال زمین انعام گذاشت نشد بالفعل پنج کانی زمین بحوالی گنبد و کانی زمین زراعت کہ باندک فاصلہ ازان است برائے مصارف درگاہ بعلاقہ خادمان آنجا است و محاذی آں مقبرہ الیست کہ مدفون آں سید محمد شہید باشد میگویند کہ او بحکم جنت آرامگاہ از نہر نگر بنا گا پٹن در رسید و بمقابلہ فرانسیس پرداختہ شربت شہادت چشید و سر خود را بمضمون ؎

جدا اس راہ میں جو سر نہ ہو سو بارِ گردن ہے

درہماں جا میرد و حاصل ایں شعر بر احوال مغفرت اشتمال صادق آورد ؎

سر در سر راہِ تو فدا شد چہ بجا شد
ایں بارِ گراں بود ادا شد چہ بجا شد

ازانجا کہ درحق سربازان معرکہ شہادت نص قطعی "لاتحسبن الذین قتلوا فی سبیل اللہ امواتا بل احیاء" ورود یافتہ است باثبات حق خود بہ تن بے سر کہ سیل خون می افشاند بر سواری اسپ تا گنبد موصوف فائز گردید۔ خدام آنجا بجوار ممدوح بمنزل خاک رسانیدند، حین روانگی از نگر مذکور برائے مقاتلۂ کفار مزبور بعلاقہ دران گنبد موصوف اعلام کردہ بود کہ بیک ہفتہ از دست اعدائے دین مقتول خواہم آمد دریں ہمسایہ دفن باید کرد انتہی۔ القصہ بروز سوم شہادت سر آں شہید بمدفن رسید و پیوند تن گردید رحمہ اللہ تعالے رحمۃ کاملۃ،

خداوندا بطفیل خاصان درگاہ تو کہ ہیچ سائل ازاں محروم نیست براقم پُرجرم و خطا جام محبت خود عطا فرمائے و از زنگ مکروہات زمانہ آئینہ دل را مصفا نمودہ بر حال سراپا اختلال او بمضمون این شعر جناب والد ماجد مغفور طاب اللہ قبرہ بالنور صادق آرے ؎

از الفت اغیار تہی ساز ضمیرم
بر صدر حرم جائے مفرمائے صنم را

تنّیلا پاڑی[1] ہم سمت مذکور دارد چہاردہ خانہ و شش دوکان و سہ چشمہ و یک چبوترہ مع باغ است و مقبرہ ایست کہ دو فقیر ملنگ یکے موسوم بچمن شاہ و دیگرے داول شاہ از ہمراہیان جناب ولی معلے کہ بخدمت دربانی مامور بودند بخواب عدم رفتہ از ہیچ دخل مقرر برائے صرف آنجا نیست و می گزرد کہ ؎

خدا خود میر سامانست اسباب توکل را

ینّلم ہم غربی است قطعہ باغ و پانزدہ کلبہ و دو دوکان و سہ کوٹھہ نمک میدارد۔ آرپیگا منگلم بآں طرف است ہفت صد خانہ و کلبہ و سی دوکان و شش چاوڑی دارد، و در امکنۂ مسطور زیادہ از دو صد مکان لباین است و جماعہ مذکور برائے تعظیم حضور بر شارع عام دار بند یعنی منڈوہ بستہ بمقدم فیض لوام از محبت اسلام بمضمون ؎

کرو نقارہ شادمانی کا

طبل سرور می نواختند، بعد مفارقت از ناگور فیض معمور کہ نمونہ بارگاہ عرش

[1] Tannilapadi

اشتباہ جناب قدوتنا وسیدنا غوث الوری علی جدہ وعلیہ التحیۃ
والثنا داشت نہایت رنج و ملال راہ یاب خاطر فاتر بود علاوہ آں در ہر
دیہ کہ اتفاق گذر می افتاد صورت اہل اسلام بنظر نمی آمد و بتکدہ بکثرت
معائنہ می شد وصوت ناقوس و درا بگوش می رسید بداہتہ ایں بیت بخاطر
خطور نمود ؎ تباہ باد صنم خانہا ز قہر الٰہ

بحق اشہد ان لا الہ الا اللہ

الحمدللہ ہرگاہ جادہ پیمائے ایں منزل گردیدم تا حالت تحریر کثرت اسلام یافتم
و مضمون ایں شعر میرزا رفیع سودا بیاد آوردم ؎

پڑھیئے درود حسن صبیح و ملیح دیکھ

جلوہ ہر ایک پر ہے محمد کے نور کا

کِدّاراکُندن غربی است و متعلق ترِوالُور[1] تحصیلدار ہمانجا اقامت میدارد
ہفتاد خانہ و سہ دوکان و دو کوٹھہ نمک و چاوڑی و سہ چشمہ و دو قطعہ
باغ است و جانب شمال رودے میگذرد موسوم است بکرٗنگال تحصیلدار ہر دو
ضلع برائے تہیہ اسباب لشکر حاضر گردیدند و بجلدوے خدمت گذاری موافق معمول
بانعام سرفراز شدند در ہر منزل بہ تحصیلداران وغیرہم کہ برسم استقبال از آغاز
سرحد تا منزل جلو داری میکنند موافق رتبہ آنہا مرحمت میشود، چوں دریں تحریر
طول کلام است ازاں اغماض نمودم - وِجَی پُرم[2] مابین شمال ومغرب است
و نہر مذکور تا ایں راہ می گذرد بست و پنج خانہ و ہمانقدر دوکان و دو باغ و
یک چشمہ دارد و جانب جنوب خارج از شاہراہ گنبدے است کہ بزرگے از

---

[1] Tiruvalur [2] Vijavapuram

اولاد حضرت سلطان حسن سنجری خواجہ معین الدین چشتی ہند الولی قدس سرہ الزکی مسمیٰ بہ سید سلطان مخدوم علیہ الرحمہ دراں دفن یافتہ و بہ بازوے او قبرے دیگر ہست - معہذا بفاصلہ اندک مقبرہ ایست بنام سید فقیر محمد اشتہار پذیرفتہ و جانب شمال خارج از شارع عام آبادی ترِوالور است کہ نسبت بدیگر دیہات کثرت خلایق و قریب سہ ہزار خانہ وصد دوکان و چند چشمہ آب و دو تالاب و باغات و بتخانہائے بسیار دارد و شکلِ اہلِ اسلام بصورت کیمیا کمیاب، دراں موضع دو دیہ صغیر است یکے گوشال پالیم کہ دو مقبرہ دارد اول مقبرہ حضرت تاج فراق کہ از گروہ بڈن شاہی بود و بر ہماں چبوترہ بر ہر دو بازوے او دو کس از رجال اللہ خواب راحت یافتہ اند یکے موسوم بہ ہدایت شاہ کہ از گروہ ارزاں شاہی بود و دیگرے مسمی بیار شاہ کہ از گروہ حسین شاہی بود، غرض ہر سہ گروہ فیض یاب سلسلہ علیہ جناب سلطان الاولیا علی جدہ وعلیہ التحیتہ والثنا است، تاج فراق نام جدید است و وجہ تسمیہ مشتہر نگردید و بفہم ایں ناچیز چنیں میگذرد کہ آنجناب بفراق دنیا و ترک ماسوی تاج محبت مولٰے بر سر گذاشت و بایں اسم شہرت یافت۔ بیرون احاطہ نیز قبریست دوازدہ گز طولانی در قولش بسلطان رومی دوازدہ گزی زبان زد عالم گردیدہ۔ چوں پیمایش آں نمودند بدرازی بست و پنج دست یافتند واللہ اعلم بحقیقۃ الحال۔ ثانی مقبرہ شاہ عبدالرزاق و شاہ عبدالفتاح - دیہ دوم کرُماکیاں پالیم دراں مقبرہ سید مخدوم حاجی و سید مخدوم جہاں شاہ مع مسجد است کہ ہر دو از اولاد حضرت مخدوم جہانیاں جہاں گشت قدس سرہٗ بودند از ہمہ زیارات خود بدولت بہرہ یاب شد، بفضلہ تعالےٰ در ہر دو دیہ اکثر مومنین اللّٰھم انصرھم الی

یوم الدین بکثرت واقع شدہ وِیلّی کُل[1] دیہے است مایل بشمال و مغرب
کہ از دو سہ منزل آیندہ رودِ کاویری استقبال میکند دریں مقام بروئی
اُوڑ پنی مشہور شدہ ' پل کلان دارد و از سواد تروالور[2] ملحق میشود و قریب
پنجاہ خانہ و یک چشمہ دراں ہست، تنڈل[3] ہم بر طریق مذکور واقع شدہ
پانزدہ خانہ و سہ دوکان و یک چشمہ و باغ و آبدار خانہ دارد، راہِ ایں قریہ
و چند دیہ گذشتہ مثل دیہات سابق وسعت نمی دارد زیادہ از دو پالکی ازانجا
نخواہد گذشت' فیمابین دیہ مزبور و دیہ آیندہ کہ فرودگاہ لشکر ظفر اثر است'
چھتر کلان و چشمہ رام سامی مدلیار پٹا میراث دار واقع شدہ کہ براے راحت
خلق احداث نمودہ و او مالک شصت قلبہ است، آمیاپن کہ آنرا آمّی پتّن
و آنا بچکبڑا نیز گویند مابین مغرب و شمال است، درابتداے آں چھتر و چشمہ
ایست کہ مشروع باقی از بہر آرام مسافراں بنا کردہ و بعد اندک فاصلہ باز
چھتریست کہ رام ساکن چیناپٹن ترتیب دادہ، دریں دیہ دو صد کلبہ و خانہ و
سی دوکان و چہار قطعہ باغ و پنج چشمہ است۔

بفضلہ تعالےٰ بنوزدہم ہنگام طلوع آفتاب حضور بر سواری سکھاسن
سیاہ جلوس فرمودہ بمنزل نیدا منگلم[4] کہ سیزدہ میل است از منزل گذشتہ
نہضت فرمود و بوقت یکپاس روز داخل خیمہ خاص شدہ زیب و عزت افزود

---

[1] Kavari [2] Tiruvalur [3] Tandalai

[4] Nidamangalam (R. S.)

دیہاتے کہ بنظر منور گذشت تو کریز قلم می شود مونڈا نور بست خانہ ہنود و محلۂ برہمناں دارد کہ چہل خانہ باشد و قلعۂ باغے است کلاں مع چھتر و چشمہ۔ پنڈا پر پو بست خانہ و دو دوکان و یک چشمہ و چاوڑی دارد کرکہ واشل چھتر کلاں مع چشمہ و سی خانہ دارد۔ اورا اوڑی سی خانہ و سہ چشمہ می دارد۔ ترمو اسل پنجاہ خانہ و سہ چشمہ و چھتر دارد۔ کرڈاچیری قریب پنجاہ خانہ دو دوکان و چہار چشمہ و منڈف دارد۔ کنیٹریم منڈف عالیشان و چشمہ و چھتر و سی خانہ و دو دوکان و یک باغ دارد و رود وینار در آخر آں از سمت مغرب میگذرد، ازیں جا حد ترو الور منتہی شد و از دیہ آئندہ سرحد تعلقہ منیار گڈی است۔ نیڈامنگلم نہایت آباد است، ہزار خانہ و صد دوکان و یک چھتر راجۂ تنجاور کہ بہ محتاجان تازہ وارد روزمرہ می رساند و ہشت چشمہ و چند قطعہ باغ و یک چاوڑی و منڈف دارد و رودے از انجا جاری است از دو سہ روز جادہ پیمایاں بشدت تابش آفتاب آب و تاب خود در باختہ بودند و خلاصہ ایں رباعی حضرت خواجہ ابوسعید ابوالخیر قدس سرہ ورد خود ساختہ

یارب سبب حیات حیواں بفرست
وز خوان کرم نعمت الواں بفرست
از بہر لب تشنہ طفلان نبات
وز دایۂ ابر شیر باراں بفرست

چونکہ رحمت عام الٰہی شامل حال بندگان عاصی است و بہ سقائے ابر حکم

Mannargudi (R.S.) کے Vennar کے Koradacheri کے

Nidamangalam کے

آبپاشی و بموکل باد حکم مروحہ جنبانی شد تا اہلِ غربت کہ از خانمان خود چوں عندلیب گم کردۂ آشیاں جدا افتادہ اند مبتلائے کربت حرارت نشوند۔ بفرمانِ واجب الاذعان از شب ترشح پیدا گردید و ہوائے سرد می وزید۔ درچندیں منازل منزل امروز بمنتہائے خوبی و لطافت بنظر آمدہ کہ جانب راست جویبار و بکنارش و جانب چپ سبزہ زار جلوہ دادہ، بسبب توفیر زراعت تنگی راہ بود علاوہ اینکہ در زمان واحد آمد حضور مع محلات و لشکر و احمال و اثقال و اسباب بازار عجب کیفیتے پیدا کرد کہ بہ بیان نمی آید و چنیں اتفاق بندرت دست می دہد، خیابان بند ازل کشت عمر و دولت خداوندی بہ سرسبزی جاوید رساند و بواسطہ آنجناب عالمے را کامیاب فرماید آری۔ ؎

کشت امید غریبوں کی جو کوئی سبز رکھے
اس کے اقبال کی کھیتی بھی ہری رہتی ہے

بعدِ ورود در منزل حضور بترتیب میز پرداختہ مع برادر والا اختر و ہمراہیان مفصلۂ ذیل و چند سردار انگریز ذائقہ آشنا شد، شرف الامراء بہادر خال کلاں حضور و نجم الملک بہادر و میرزا محمد امین الدین بہادر از نبسہ زادگان عرش آرامگاہ معز الدین بادشاہ ہندوستان و اعتضاد الملک پسر منکوحۂ جنت آرامگاہ و خورشید الملک نبسۂ نواب ممدوح و امیر الدولہ حال نبیرۂ خواہر نواب موصوف و سہراب جنگ پسر حیدر جنگ مرحوم و اعظم الملک و صفدر جنگ و حافظ یار جنگ

---

[۱] این جا جملہ ذکر کردہ و بعد ازاں قلمزد کردہ و آں این است

"اگرچہ این بیت از نواب عمدۃ الامرا بہادر مرحوم ممتاز تخلص است کہ بیان واقع فرمودہ و خود برخلاف آں عمل نمودہ تجاوز اللہ عنہ"

و این خاکسار ہم کہ چوں مدحسابی است شریک بود از فریق دیگر گورنمنٹ ایجنٹ میجر میکڈنل و کرنل منرو و کپتان حفرس و آفیسر ڈکس بیل و شش سردار علاقہ بٹالین اجتماع داشتند و باینہا دعوت میز روز دوم نیز شد، رقاصگان ہنود کہ از منزل مذکور و تعلقہ منیارگڑی برائے مجرا ہمراہ رکاب بودند باداے رسم پاکوبی بانعام معقول سرفراز شدند، و بعد نصف النہار برخاست مجلس گردید و خود بدولت بمحل سرا رسید۔ و بمستر گاٹن کلکٹر تورہ ہفت خواں مرحمت گشت، بعد فراغ تمامی امور نہضت و تیاری میز و اختتام محفل طرب شدت باد و باران لمہانداری خداوند نعمت ما مع تمامی لشکر برداخت ازانجاکہ کریم صفتاں دعوت را بجان منت قبول می کنند، بمقتضائے نیک طینتی و حسن اخلاق بسرور خاطر اجابتش فرمود چوں بامعان نظر دیدند مہمانے بود کہ بہ تمثال مہماندار نزول یافتہ۔ جناب خداوندی آنرا بجائے مہمان عزیز دانستہ در خدمتگزاریش چنداں تگاپو و جستجو نمود کہ شمۂ ازاں بمعرض تبیان نمی آید۔ یقین می دہم کہ در مدت العمر خود کہ اکنوں سال سی ام است و حق تعالی بترقی روزافزوں بسن طبعی رساناد ایں قدر مشقت گوارائے مزاج مبارک نفرمودہ باشد غرض لمہمانی آں قسمے متوجہ گشت کہ بمتنائے مہمانی و مہمانداری بخاطرش نگذاشت و محنت اعظم برخود برداشت، مہمان مذکور آنقدر بے مروتی ازیں عاجز ناتواں بعمل آورد کہ از شش جہت بر خیمہ محیط شد و حواس خمسہ منتشر کرد۔ بہر چہار طرف کہ ناظر می شدم تسلطش می یافتم ازانجاکہ از غربائے بے مقدور تقدیم خدمت ذی قدرتاں محال است تا مقدور حاضر بودہ بمضمون ؎

طاقت مہماں نداشت خانہ بمہماں گذاشت

سلہ Mannargudi

بجائے دیگر قریب رود آنجا فرود آمدم، از سہ پاس آں روز تا سہ پہر روز دوم کہ جہان تازہ وارد حاضر حضور بودہ رخصت یافت، احتیاطاً مہر عالم افروز ما باحتمال باقی ماندن اثرش، از روز نزول تا روز سوم کہ بست و یکم شہر مسطور بود لشکر را چوں ہالہ بگرد ماہ منور فراہم داشت، ہرگاہ تیقن کلی شد کہ جہان آفاقی بضیافت معقول بآب و تاب بمقام اصلی در رسید خود بدولت قصد سواری فرمود از نزول جہان کہ بے ہنگام بود بر ہر فردے از لشکریان زحمت تمام راہیاب گشت و ایں شعر آزاد بلگرامی مناسب وقت افتاد سے

وارد بے وقت در محفل قباحت می کند

ابر در مہتاب با مستاں عداوت می کند

گلدستہ چہارم

بفضلہ تعالےٰ بتاریخ بست و دوم بوقت باقی ماندن دو گھڑی روز بسواری سمند سبک رو بمنزلی پونڈی[۱] کہ از منزل گذشتہ مسافت دوازدہ میل میدارد التفات فرمود و بعد یکپاس و دو گھڑی شب بشکوہ و تجمل بسراچۂ خاص عز و شرف افزود۔ دیہاتے کہ بزیر سم بادپایاں درآمد برقم می آید۔ اَدَنُور[۲] عزنی است کہ چند کلبہ بفاصلہ قلیل از راہگذر و یک چشمہ و منذف دارد فیمابین نیدامنگلم[۳] و دیہ مرقوم دو رود عارض میشود یکے کوریار و دیگرے پامنیار،

کوڈی کوئل مابین شمال و مغرب است چند کلبہ و محلہ برہمناں دارد آما پیٹھ شمالی است مسجد و مقبرہ و آبدارخانہ و پانصد خانہ و پنجاہ دوکان و ہفت قطعہ باغ دارد اہل اسلام آں را پنروآسل میگویند، ایں مقام آباد کردہ دیپا بائی زن راجہ پرتاب سنگھ است، بیرون آبادی مذکور دو مزار واقع شدہ یکے قبر سید منیرالدین حسین قادری است کہ پیش از صد سال از بلدہ فرخندہ بنیاد حیدرآباد وارد ایں سرزمین شدہ بمحلہ خموشاں رفت، دوم شاہ جعفر کہ بعلاقہ قبرش چند کانی زمین با درختان انبہ وغیرہ است و یک چشمہ آب ہم دارد، وڈیار گڈی دیہ مختصر غربی است و بآغاز آں مقبرہ سیدے است کہ باوا صاحب نام داشت و زیادہ از شصت سال است کہ در سن ہشدہ سال مردانہ وار بمقابلہ و مقاتلہ کفار شدید کہ از قوم گلر بودند زخم شہادت خورد. شالی منگلم نیز بطرف مذکور است دو تالاب و صد کلبہ و خانہ و دو دوکان و سہ چشمہ دارد. پونڈی نیز ہماں سو است کہ بکنارش جدولے از جوئبار میگذرد بست خانہ و دو سہ چشمہ دارد

گلدستہ پنجم

روز پنجم بتاریخ ۲۳ ربیع الاول ۱۲۳۸ [illegible]

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ بست و سوم بوقت ماندن چہار گھڑی روز حضور بر سواری سکہپال طلائی بجلو داران مقررے بلکہ چند پالکی نشین افزودی

Kudikoil ے۱ Ammapet (R. S.) ے۲ Punavasal ے۳

Depa bai ے۴ Gollar ے۵ Saliyamangalam (R. S.) ے۶

بسرحد نواب چھپتر کہ دہ میل است و بہ پہلوے آبادی شہر تنجاور واقع رونق افزا شد و بسر راہ از سواری مذکور فرود آمدہ بر اشہب تیز قدم سوار گشت دیہاتے کہ بمراکب فوج ظفر موج درآمد بشرح می آید۔ تینل نا ئہانکم شمالی است بست خانہ و پنج چشمہ دارد۔ ترگ پلیری جنوبی است شصت خانہ و دہ چشمہ و دو دوکان دارد۔ ماری امّن کویل[1] غربی است یک تکیہ فقیر و قریب ہزار خانہ و ہفتاد دوکان و دہ چشمہ و تالابے طویل و عمیق دارد کہ تا بشہر مزبور می رسد در نام شہر اختلاف است کہ تجاور و تنجاور و تنجاؤر و چنجاور میگویند در دفتر باسم اول قلمی است، ہنگامیکہ نواب جنت آرامگاہ باہتمام فرزند ارجمند خود نواب امیر الامرا بہادر فردوس مکان بہ تسخیر آں پرداخت تیمنا بقادر نگر مسمی ساخت، الغرض جائے مذکور شہرے است آباد کہ راجۂ آنجا عمدۂ راجگان و منصبداران بادشاہی است و از جنوبیان یعنی قوم مرہٹہ مثل او در باجگزاران قلمرو کرناٹک مقابلہ ندارد کہ محاصل آنجا کروڑ روپیہ است و بقبضہ اقتدار کمپنی درآمدہ و ہمچو دیگر حکام براجۂ حال کہ شرفوجی[2] نام دارد حصۂ پنجم می رسد اگرچہ زبان زد ہر لفیر و قطمیر بود کہ راجہ مرقوم بہ نیل سعادت محرم آستان فیض نشان خداوندی می شود لکن بوجوہ چند کہ اصل الاصول آں ناساعدت طالع بود ازیں رتبۂ اعظم محروم ماند، با وصف آں قصور در آداب ریاست ننمود کہ بمجرد داخل شدن سواری مبارک دراں سرحد بر قلعہ توپہاے تعظیم سر شد و نشان برپا گردید فوج کمپنی با فوج او سر راہ براے سلام بہر دو جانب صف آراستہ طنبور نواخت

---

[1] Mariammankoil (R. S.)
[2] Sharfuji

و تحصیلدار وغیرہ بطریق معمول تا منزل ہمراہ رکاب حاضر شد، حضور بوقت مغرب ازاں سواری فرود آمدہ باداے نماز پرداخت و بعد فراغ ازاں بخانہ ازیں بنحوے نمایاں شد کہ گویا در شب تاریک ماہ روشن طالع می شود و بسمت مغرب درخشانی برق بابر سیاہ طرفہ کیفیتے می نمود کہ بلا تصنع مصرعہ افضل خاں لذتی کہ شاعر خوش فکر و از قوم نواوایط بود بزبان آمد ؎

برق پرمیترد و از دور تماشا میکرد

بشکوہ و تجمل بطور سواری شب گشت بکمال آہستگی از مشعل افروزی تا خیمہ بوقت پنج گھڑی شب جلوہ آرا شد، کثرت خلایق براے نظارۂ رئیس مابایں درجہ بود کہ مضمون ضرب المثل برگ درختان شمردن و ریگ بیابان پیمودن بر آنہا صادق می آمد، چونکہ اتفاق گذر سواری خاص درون شہر نشد بلکہ از کنار قلعہ گذر کرد لہذا احوالش بطریق اجمال قلمی گردید، گذرگاہ فضاے دلکشا بود بغایت وسعت کہ اگر دراں سرزمین لشکر پنجاہ ہزار بلکہ مضاعف آں نزول یابد گنجائش دارد۔ توآب پہتر ایں لفظے است کہ شہرہ یافت فی الحقیقت سراپا چاوڑی بنا کردہ پیچ حاکم از حکام گذشتہ درانجا نیست نامش لچھہ توپ بود چہ توپ در زبان اروی بمعنی درختان است و بسایۂ آں لچھہ بائی کہ از علاقہ دران راجہ بود فرود آمدہ بایں اسم اشتہار پذیرفت و آں متعلق است از دیہ مائن پیٹھ کہ زا اوس محض باشد چند کلبہ و منزف راجہ و یک چشمہ و چاہ عمیق و تاریک کہ مشابہ از گور عاصیان است میدارد۔ و کلبہا خارج از شاہراہ وقوع یافتہ دریں منزل خیمہ ہاے لشکر باہتمام مولوی میر محمد صالح بخاری

مغنی لشکر ظفر پیکر کہ مرد دانا و سلیقہ شعار است بدرستی و راستی نسبت از منازل گذشتہ برپا شدہ علی الخصوص نصب خیمہ خاص منقش باناتی با فرش بہرنگش تازہ لطافتے داشت کہ گویا آسمان و زمین بہ گلکاری گوناگوں و بہار بوقلموں بنظر آمدہ و چسپیدگی قنادیل بر ستون خیمہ و درمیان آویزش درختان بلورین طرفہ نظارہ می نمود کہ شب تار فلک را بچراغان انجم آراستہ آرائش مسند زردوزی مخمل سرخ کاشانی باشامیانہ آں قسم و ستون و صدور مہرہ طلائی لطف بر لطف می افزود و تماشاے ایں مقام دل آرام معنی سے

عیاں شد معنی نور علے نور

رحل نمود ازانجا کہ جناب قدسیہ مع محل عالیہ و صاحبزادی از منزل نیرامنگلم کہ بجوش اعتقاد بزیارت درگاہ معلی تشریف فرما شدہ بود خود بدولت واقبال در انتظار مقدم تا یک روز و بعد ورود جناب ممدوحہ بسبب عذر بارش تا سہ روز محل اقامت آراست و بتاریخ بست و چہارم بہ تحصیلدار آنجا بعنایت فرد شال سرخ و چیرۂ مہتابی بوٹہ دار سرفراز ساخت و بصبح بست و پنجم بہ تیاری مینر پرداخت و بشب بست و ششم مجلس عرس شریف جناب امیرالمومنین ابی بکر صدیق رضی اللہ تعالیٰ عنہ وارضاہ ولاحرمنا من برکاتہ کہ خیر البشر است بعد حضرات انبیا علیہم الصلوۃ والسلام در صحن خیمہ خاص بترتیب دوسر خیمہ عالی شان مرتب شد و ہمہ اہل امتیاز چہ موافق مذہب و چہ مخالف مشرب کہ ہمراہ رکاب بودند فراہم آمدند جماعہ موافقین نصرہم اللہ تعالیٰ نصراً عزیزاً بزائرانش سعادت سرمدی حاصل نمودند و مخالفین ھداھم اللہ تعالیٰ

بہ تسلط وخوف حضور کہ فرزند دلبند حضرت فاروق اعظم یعنی الناطق بالعدل والصواب امیر المومنین عمر ابن الخطاب رضوان اللہ تعالیٰ علیہ است چار ناچار شکم سیر کردند، اہل حرفہ آنجا تا اقامت حضور انواع تحایف بر دولت سرای خداوندی می آوردند، و موافق مرتبہ خود انعام می یافتند، خصوصا عطاران باظہار سبز درختاں وگلدستہ ہاے اقسام گل مثل موتیا و سمن وگل تکمہ و صد برگ وگلنار و گل خورشید وگل گڑہل وگل داودی سفید و زرد وگل شبو و ریحان و مرزنجوش و امثال آنہا بترتیب و تہذیب پرداختہ بر در بارگاہ رئیس ذی ہمت ما منتظر می ایستادند، چونکہ جناب خداوندی حق شناس و قدردان است ومحنت احدے برباد نمی دہد و کف زر پاش او رشک ابر نیساں و دریاے او قایل این بیان کہ؎

تہی کن کیسۂ کان غارت سامان دریا کن
بمن دہ آنچہ داری لے خدا ہمت تماشا کن

نذر ہر کس قبول نمودہ بعطاے انعام سرفراز می فرمود بفضل الٰہی بر احوال آنجناب مضمون؎ جوان بخت و جوان دولت جوان سال
صادق می آید، براے تفریح مزاج و انبساط خاطر یک دو شب گلدستہا وغیرہ با افزایش فواکہ تحویل باغبانی کہ از قوم مغلیہ است و از ایران زمین تازہ وارد است و در گلکاری و ترتیب باغ مہارتے دارد نمودہ حکم فرمود کہ بصحن بارگاہ بترکیب چمن و خیابان بندی پردازد و خانہ باغ مرتب سازد، نامبردہ باہم جنس خود کہ ہر دو بعہدہ یساولی ملازم سرکار اند بسلیقہ خوش و روش دلکش بخیابان بندی و میوہ فشانی و آرائش چمن پرداخت کہ نمونہ گلزار کشمیر ساخت واز نظارہ اش نظر ناظر نضارت وافر می اندوخت، و آتش باز براے ملاحظہ حضور انواع آتشبازی

می سوخت ہوائے بر چرخ از ستارہ فشانی باجرام کواکب بے رونق و نور می نمود و افروختگی نلہ و انار بر فرش زمین گلہائے ماہتابی می افزود، دریں حال ایں بیت دعائیہ بیاد آمد ؎

پھولے دولت کا ترے باغ سدا چوں گلریز
رہے خنداں ترے اقبال کا منہ مثل انار

در ایام اقامت دریں مقام رسیڈنٹ[1] یعنی وکیل از کمپنی کہ متعین راجہ است مع ڈاکٹر او از ملازمت حضور سرفراز شد و عطر و پاندان عنایت گشت ۔

گلدستہ ششم

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ بست و ہشتم قریب برآمدن دو گھڑی روز خود بدولت و اقبال مع برادر والا اختر بجلوس نالکی سبز با جلو معمولی متوجہ منزل سنگا پٹی[2] کہ از مقام گذشتہ بعد سیزدہ میل دارد گردید و ہنگام بلند شدن دہ گھڑی روز زیب و زینت بخشید، راجہ مذکور ہنگام سواری بفرودگاہ توپہائے تعظیم موافق معمول سہ بار سر کنانید و گولنداز بر طبق قاعدۂ فوج بسلام شمشیر برداختند، در راہگذر دو قریہ درآمد، پلیار پٹی[3] میانِ مغرب و جنوب است، خانہ سفالی و کلبہ خس پوش قریب صد و سہ دوکانِ مختصر و یک چشمہ آب دارد، بلم[4] باصل وَلَم است مابین شمال و مغرب قبل از تسخیر تجاور درانجا قلعۂ بود کہ انہدام کلی یافتہ مگر از علامتش خندقے

---

[1] Resident　[2] Sengipatti　[3] Pillaiyarpetti

[4] Vallam

باقی است و متصل آں مقبرہ ایست قدیم کہ اکثر قبور آنجا چوں نام اموات محو گردیدہ درانجا قبرے است بر چبوترہ بلند کہ شخصے توکل شاہ اسم باسمی در حالت حیات بمضمون موتوا قبل ان تموتوا قبر تیار کنانیدہ داخل گردید و حکم بندش آں نمود ؎

کس را وقوف نیست کہ انجام کار چیست

اگرچہ ایں امر خلاف شریعت غرا است احدے را متابعتش لازم نیست لکن چنیں معاملات در مشرب اہل فنا عین کمال است طعن نباید نمود ، حضرت خواجہ میر محمد درد دہلوی قدس سرہ الزکی کہ طریقۂ نقشبندیۂ ابوالعلائی داشت و صاحب کمال بود مخمس او بر محل بیاد راقم آمد ؎

ہم وحشیوں کے دل میں کچھ اور ہی امنگ ہے
وحشت بھری ہے دل میں کچھ اور ہی تو رنگ ہے
ان گردوں کے آگے عنقا بھی دنگ ہے
اہل فنا کو نام سے ہستی کے ننگ ہے
لوح مزار بھی مری چھاتی پہ تنگ ہے

شعر جناب اوستاذی و قبلہ گاہی روح اللہ روحہ الزکی بریں حال ربط تام می پذیرد ؎

گر شوق ہے بقا کا تجھکو اے یار جاتی
ہستی کا حرف لوح خاطر سے تو مٹادے

در آخر سرحد مذکور فیل سرکار کہ موسوم بہ تختہ رواں بود بہ تختۂ خاک لاش خود انداخت یعنی برائے دفع بلائے حضور نثار شد۔ سنگاپٹی[1] آنرا

---

[1] Sengipatti

چنچی پٹی و سنگ پٹی ہم گویند جانب جنوب واقع یک تکیہ فقیر و پنجاہ کلبہ و ده دوکان و دو تالاب و دو چشمہ آب دارد، دریں ضلع اکثر گلر[1] اقامت میدارند و قوم مذکور کافر سخت و راہزن اند، چنانکہ خود بدولت بعد نزول بلشکر حکم منادی فرمود و بخیمہا خدمتگزاران حضور فرستاد کہ دریں مقام فتنۂ دزدان است ہر یکے بہوشیاری و خبرداری در وقت شب بمحافظت اسباب پرداز۔

گلدستہ ہفتم

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ بست و نہم روز پنجشنبہ ہنگام بر آمدن دو گھڑی روز بر نالکی عنایت سلطانی رکوب فرمودہ با توزوک مقرری بمنزل تاواکوڈی کہ بتواگڑی مشہور است و فاصلۂ دوازدہ میل میدارد. بوقت یکپاس و دو گھڑی روز رونق افزا شد، از منزل دیروز تا منزل امروز زمین کشت و کار است و آبادی دیہات ندارد مگر دیہے است موسوم بہ شانارپٹی[2] کہ از منزل گذشتہ اتصال دارد دراں بست و پنج خانہ و یک دوکان و تالاب و چشمۂ آب است تا فرودگاہ ہیچ مکان و سرا بنظر نیامد و تالاب رائے ونام پٹی و تالاب ترولاپٹی بفاصلہ تیز پرتاپ از شاہراہ می ماند و دو چشمۂ آب بتفاوت یک کروہ است و تالاب والا ونڈان گوڈی متصل منزل تاواکوڈی دیہے است عربی کہ دو صد کلبہ و خانہ و چہار دوکان و ہشدہ تالاب و دو چشمۂ آب میدارد. مسٹر لشنگٹن[3] کلکٹر نتھر نگر ازینجا تا منزل تلور سرحداو

---

[1] نام قومی از کفار در مدراس Gollar

[2] Sanarapattai [3] Lushington

است بملازمت حضور درینجا بہرہ اندوز شد، جناب خداوندی موافق عادت عطر و پان وغیرہ مدارات فرمود و از بکاولی خانہ ہفت تورۂ طعام بفرودگاہ او روانہ نمود، ہر کلکٹر کہ دریں منازل حاضر دولت سرا میشود ایں قسم تواضع ازو در آغاز و انجام سرحد ہم بعمل می آید .

گلدستہ ہشتم

روز جمعہ ۲۸ جمادی الاولیٰ ۱۲۳۸ھ
۱۲ مارچ ۱۸۲۳ء

بفضلہ تعالےٰ بسلخ ماہ مرقوم بوقت باقی ماندن دو گھڑی شب روز عید المومنین رئیس دین پناہ ما بجلوس سکھپاسن طلائی با تمامی پالکی نشینان و سواران مرد آدمی و جلو کثیر ہمچو سواری جلوہ آرائے از مدراس بارادۂ دار الامارۂ قدیم کہ عبارت از صوبۂ دار النصر نتھر نگر است و از منزل گذشتہ مسافت دوازدہ میل دارد سرگرم جلوہ فرمائی شد، امروز در گذرگاہ قریہ واقع گشت کہ موسوم بشولامادیوی[۱] بود شصت، خانہ و دو دوکان و دو چشمہ آب و دو تالاب و یک جدول دارد کہ از جوئبار تالاب می گذرد تا مثل کونا گڑی[۲] است، معہذا چند دیہ مثل نول پیٹ[۳] و کتہ پٹ[۴] و ورہیری[۵] و امثال آں بچپ و راست ماند چونکہ نیر گیتی افروز یک نیزہ بالا شد خود بدولت از سواری مذکور متصل کوہ ٹین ملہ[۶] کہ بزبان اہل امتیاز از بٹنگار گنڈہ مشہور است فرود آمدہ بخلعت فاخرۂ زر دوزی و زیور مرصع برنگی خود را

---

[۱] Solamanderi [۲] Kuvalagudi [۳] Navalpattu

[۴] Kottapattu [۵] Varaganeri [۶] Golden Rock (R. S.)

آراست کہ آفتاب جہانتاب از تابش مہر منور ما بآتش حسرت درسوخت و از تار شعاعی چادر حجاب بردوخت، از دستار زرتار بافزایش سرپیچ جواہر و جیغہ پر کیسرے لطف تمام نمایاں گردید و دل الفت منزل بے افتیاک این شعر برجستہ بزبان رسانید ؎

دستار زری ہے مرے خورشید لقا کا
جوں سورۂ یوسف پہ ہو سرلوح طلا کا

بعد ازاں بمضمون ؎

بحمد اللہ آں سرور شیر زور
زسکہساون آمد سوے پشت بور

بتمکین تمام وتجمل تمام بر مرکب سبک خرام کہ بشکل تخت رواں بود رواں شد، و بعد اندک رفتار بر عماری سبز والا جاہی کہ اگر چرخ اخضر براں نثار شود زیبا است زیب افروز گردید، و برادر والا اختر نیز بسرپیچ وجیغۂ مرصع زیباورشدہ در خواصی بہ دو زانوئے ادب نشستہ مورچل می جنبانید بمجرد ورود سواری خاص بسرحد صوبہ مرقوم بر قلعہ ۱۹ بار توپہائے تعظیم بلند آوازہ گشت و نشان عزت بر پا ازانجا تا قلعہ بلکہ تا در دارالامارۂ آنقدر ہجوم تماشائیان بود کہ ساخت آں سرزمین بر راہ نوردان تنگ آمدہ علاوہ آنکہ از عروس کالوہ تا دروازہ حصن کہ قریب مسافت یک میل باشد کرنل مکلیر کہ اکٹنگ جنرل است با یک رجمٹ ترپ سواراں شمشیر کشیدہ و دو بٹالین جوانان بار و یک رجمٹ سولجر بنادیق بر دوش گرفتہ با جماعۂ سرداران فوج از قوم انگریز زیادہ از صد کس باشند با نشانہائے رنگارنگ

علاقہ سپاہ برائے مجرائے حضور برطبق قواعد دو راستہ صف آرا بودند،
نواختن سازہاے ولایتی مانند تُتے و شَنابہ و بلبان و دَف و الغوزہ و
طنبور و رن ڈھول وغیرہم در نہایت دلفریبی بود کہ جان ناتواں را آرام و
دل رنج کشیدہ را راحت تمام می بخشید، الغرض بشوکتے کہ لایق طرز ریاست
و شایان شان امارت بود. بوقت برآمدن یکپاس و دو گہڑی روز از راہ دروازہ
ؤ کہ بفرنگی دروازہ مشہور است آں نیر اعظم بہ بیت الشرف جا فرمود الحمد للہ
علی ذٰلک ؎ اٹھ گیا بہمن و دی کا چمنستاں سے عمل
تیغ اردی نے کیا ملک خزاں مستاصل

ایں خاکسار و چند اشخاص دیگر از حضار مجلس بفرط دولتخواہی بآداب تہنیت
و اداے نذر پرداختند کہ رئیس ماجد سہ پشت بارث آبائی داخل دارالامارہ گردید
و بخزانہ عامرۂ وجود باجود خود بایں مقام کہ گمنام شدہ بود زیب و رونق
بخشید اللّٰھم متع المسلمین بطول حیاتہ و ادم بلطنک الاعظم
ایام دولتہ آمین اندکے احوال آنجا آشناے قلم میگردد کہ صوبۂ مذکور در
قدیم الایام مشہور از تِرِسِرپور بود، لسبب مرور ایام بلسان خاص و عام از
ترچناپلی اشتہار پذیرفتہ، میگویند کہ سابق بریں ملک ترچلا کہ دیو رجیم بود
و صاحب سہ سر و برادر دساسر راون قبض و تصرف می داشت و احدے از
بنی نوع انسان براں دست نمی یافت چونکہ ارشاد صدق بنیاد جناب مخبر صادق
علیہ الصلوٰۃ والسلام است کہ الاسلام یعلو ولایعلی اینجا دین متین
بدستیاری حضرت نہتر ولی قدس سرہ الزکی لوٗے تقویت یافت کہ سرادر شیاطین
مقتول شدہ بدارالبوار شتافت، حتی کہ نشان او یعنی بت لنگ کہ کفار

بپرستش آں می پرداختند سرش از تن جدا شده بجاے افتاد و اندک جسم بسر زمین فرو رفت. بالائے آں چراغ مزار ممدوح تا ایں دم روشن است اگرچہ ایں قصہ از ہنگام خرد سالی زبانی سال خوردان بگوش ایں حق نیوش می رسید الحمد للہ اکنوں بطفیل ہمراہی آقاے خود براے العین معائنہ نمودم، و سر کفر بچراغ اسلام منور دیدم، قصہ ایں معنی طولانی است و بتحریرش طومارے باید، القصہ در قلمرو کرناٹک پایانگھاٹ بعد آبادی مدراس شہریست آباد و بلدے است برکت بنیاد کہ بسا اہل دل از اولیا و علما و صلحا و مشایخ و فقراے آزاد گنج ہستی را دریں کنج ویران نہاں کردہ اند و بر دولت دنیاے فانی کہ سرور دو عالم صلی اللہ علیہ و آلہ و صحبہ وسلم در حق آں فرمودہ "الدنیا ساعة لیس فیها راحة" پشت پا زدہ مثل نو عروسان فلوتگاہ قدم بفحواے "نم کنومة العروس" بخواب راحت رفتہ، تفصیل ایں اجمال بعد اتمام احوال شہر بقید قلم آوردہ خواہد شد ہرگاہ ملک مذکور در سنہ یکہزار و دو صد و شانزدہ ہجری بعد ارتحال نواب عمدة الامرا بہادر مرحوم تحویل اہل کمپنی شد کلکٹر شہر مسطور بخانہ شماری قلعہ مع دیہات متصل آں پرداخت نوبت بیک لک و چند ہزار رہبید و دوکان ہمہ قسم بیک ہزار منتہی گردید. قلعہ اش تا ایں مرتبہ وسعت دارد کہ زیادہ از ربع آبادی دراں گنجائش پذیرفتہ حتی کہ کوہ بلند کہ موسوم بکوہ تایرمان و باں سو بعض کرشمہ ولی متلی نمایان است محیط شده و استحکام دارد و بقول نواب آصفجاہ ثانی یعنے نظام الملک نظام الدولہ سید احمد خاں بہادر ناصر جنگ شہید علیہ رحمة اللہ الوحید ناظم ملک دکن لسد سکندری خطاب یافت، قصہ اش اینکہ در عہد تسلط نواب شمس الدولہ حسین دوست خاں بہادر غضنفر جنگ عرف چندا صاحب مرحوم

بر نواب جنت آرامگاه که دراں ایام مخاطب بسراج الدوله بهادر منصور جنگ بود عرصه مقاومت تنگ آمده بحضور نواب معلی عرض کرد و اعانت خواست ازانجا عنایت نامه درجواب صدور یافت و برجبینش بدست خاص بدیں عنوان زیب تحریر شده که مثلا قلعه از موم باشد و قلعدار از صنف اناث و حربه اش از سوزن میتواند شش ماه قلعه را بحفاظت باید داشت چه جائے آنکه مثل شما بهادر و بهادر زاده و قلعه ترچناپلی که دم سد سکندری می زند بدست باشد و فوج فیروزی درصدد اعانت می تواند سالهاے سال محفوظ باشد انتهی کلامه".

آبادی خوب است و طرح باغات و عمارات مرغوب فقط باغات سرکار هشده قطعه، مثل مرتضی باغ و حیدرباغ و حسن باغ و نهر باغ و منور باغ و انور باغ و امیر باغ و باغ نجیب الله خاں و باغ معتبر خاں و سنگار باغ و امثال آنها درنهایت خوبی و سرسبزی است و عمارات قدیم و جدید هم قریب منزل باشد هیچو جهاں نما که بکمال ارتفاع است و تمنای سرسائی تا گنبد خضرا میدارد و خلیفه محل و روشن بنگله و محل فرش بانانی و چکه شش ولاسم که بناے قدیم راجگان بود باوجود امتداد ایام درغایت استحکام است و عمارات زمانا هرگز بدرستی آں نخواهد رسید، مساجد درون و برون قلعه هم قریب بست منزل خواهند بود علی الخصوص مسجد محمدی سنگ بست بنا کرده نواب جنت آرامگاه باهتمام قطب الدوله حسن علیخاں جاگیر دار بندر مچھلی پٹن که دراں ایام درحضور نواب معلی علاقه میداشت بمنتهاے صفوت

و مضبوطی و خوش قطعگی است کہ معمار عقل بتوصیفش تر زبان و بعض آں حوض عریض و طویل است کہ افزوں از مضاعف دہ دردہ باشد و فوارہ دراں جوش می زند و ہجوم ماہیان عجب جلوہ میدہد مدرسہائے دو منزل گرداگرد آں بلطفے مرتب گشتہ کہ مشرف است بسیر و تماشائے در دارالامارہ و چوک و شارع عام بحسن اتفاق فرودگاہ راقم بمدرسہ گردید و کیفیتے بہم رسید کہ بعونہ تعالیٰ بیک جانب بیت اللہ و بجانب دیگر دارالامارۂ رئیس دین پناہ کہ ہم نفع دین یعنی ادائے نماز پنجگانہ بجماعت و ہم فائدہ دنیا یعنی اتصال از دولت سرائے ولی نعمت کہ ذریعہ رفاہ حال و مآل است و ضمنا بسبب قرب شاہراہ وغیرہ بمضمون ؎

ہوتا ہے ڈھلے دن سے تماشا گجری کا

سیر و تماشائے ہر قسم موجود' او تعالیٰ درجلدوے ایں سلوک کہ بے خواہش راقم اتفاق ہمراہی افتاد و ہیچ امر لب کشائی نمی کند، برکات دارین بمرئیس ما نصیب فرماید و بشجر وجود با جود او از ہمیں ثمر نورس دولت بارور نماید ؎

ایں دعا ازمن و از جملہ جہاں آمین باد

بیرون قلعہ دو رود عظیم الشان است یکے موسوم بکاویری [1] و دیگرے بکولرم و میان دو آبہ دو شہر مختصر است اولا مسمی بسریرنگ [2] و ثانیا بجمکیسر کہ معبد عام ہنود است و دریں ملک آں را بجائے سومنات و بنارس میدانند۔ تعریف بتکدہ ہائے مذکور آنقدر زبانی ہر فردے از ہنود شنیدہ ام کہ خارج از بیان است ازانجا کہ محبت اسلام بواقعی بممانعت ایں معنی می پردازد قلم انداز نمودم کہ بجز

---

[1] Kaveri [2] Srirangam

محنت حصولے نیست، معہذا بہ تحریر احوال مفصلش ابناے روزگار کہ بدگمانی و افترا جزو ایمان آنہا شدہ است بایں معنی متہم خواہند کرد کہ راقم نیز بتماشاے آں پرداختہ باشد عیاذاً باللہ بفضل ہادی برحق و موفق مطلق ایں خاکسار از ایام طفلی گاہے بایں سیر و تماشا قدم بر نداشت بلکہ از اکثر منہیات اعراض کلی دارد او سبحانہ تعالے بایں خاکسار و جمیع مومنین توفیق خیر عطا فرماید و از امور مخالف شریعت غرا تجنب دہد۔

الحال شرح آسودگان نامور اینجا و شطرے از احوال برکت مآل آنہا برقم می آرم و عمر گرانمایہ دراں صرف می کنم تا بموداے عند ذکر الصالحین تنزل الرحمۃ" کسب رحمت نمایم و از دل رنج کشیدۂ خود دفع زحمت نمودہ یادگار عظیم بجہان فانی باقی دارم چنانکہ باباے عاشقاں علیہ الرحمہ والرضوان میفرمائد

بماند سالہا ایں نظم و ترتیب
زما ہر ذرہ خاک افتد بجائے
غرض نقشے است کز ما یاد ماند
کہ ہستی را نمی بینم بقائے
مگر صاحبدلے روزے برحمت
کند در کار ایں مسکیں دعائے

سرآمد اولیاے ایں بلاد حضرت نہتر ولی قدس سرہ الزکی کہ نام نامیش سید بابا مطہر الدین سرمست طبل عالم است ساکن استنبول دار الخلافت روم و از حکام آنجا بود، القابش بمتابعت اسماے حسنی نبود و نہ رسیدہ ہنگام ورود ہفتصد مرد پالکی نشین بجلو داری ہمراہ رکاب فیض انتساب می داشت حسب ولا بیچ

بود کہ نسبش بدرجۂ ہشتم منتہی میشود بجناب ہدایت مآب امام چارمین سرور ارباب تمکین سید الساجدین حضرت امام زین العابدین علی جدہ و علیہ التحیۃ والثنا کہ بقوت دین متین بکفر این ملک بشکست فاحش پرداخت و غلغلۂ کرامات و بزرگی ورششش جہت بلند آوازہ ساخت خرقۂ ارادت از ... مرید حضرت شیخ شہاب الدین سہروردی قدس سرہ الزکی پوشید و بوقت باز یابی بحضور احکم الحاکمین بپانزدہم رمضان المبارک ۶۷۳ھ ششصد و ہفتاد و سہ ہجری بعمر مقدس جناب وسیلہ و حامی ما در ہر دو سرا اعنی رئیس المحبوبین علی جدہ و علیہ التحیۃ والثنا در رسید، چنانکہ تاریخ وفاتش اینست ؎

ظہور مظہر حق نور سید الثقلین
شہ مطہر دین طبل عالم کونین
سوال سال وفاتش نمودم از ہاتف
جواب آمد از عرش نور نور التین
۶۷۳ھ

اگرچہ از ادنیٰ تا اعلیٰ بزبان او قایل نہ صد سال اند۔ و بعض مجاورین باثبات این معنی از چندکس بمناظرہ بلکہ بمجادلہ پرداختند حالانکہ تکرار آنہا خلاف واقع است و غلط محض، القصہ اگر بتفصیل کراماتش پردازم دفترے باید تا درین پرکالۂ کاغذ چہ رسد، گنبدش بیرون قلعہ از دروازہ[۱] نوکہ اتصال دارد و باطراف تا مد نظر شالی زار جلوہ میدہد کہ نظارہ اش انظار را نضارتے می بخشد و عروس کالوہ[۲] کہ جدولے است از نہر کاویری بپایین

---

[۱] "کہ بفرنگی دروازہ مشہور است" این فقرہ در نسخہ قلمزدہ شدہ است

[۲] کالوہ سنسکرت Kalva لفظ تامل است کہ بمعنی جدول است و در اصل بیانیت۔

دروازہ بیروں جاری است، احاطہ درگاہ آں مرد خدا وسعتے دارد کہ قبہ شریف و چہار نشیمن فقرا و سرا و در عقب مسجد و چشمہ و گرد و پیش کثرت قبور و صحن پہن و بر در دو نقار خانہ یکے ازاں میاں خاص و دیگرے بعلاقۂ نواب جنت آرامگاہ گنجایش پذیرفتہ، اندرون گنبد چہار قبراست اول تربت آنجناب و ثانی مرقد حضرت شمس گویاں کہ خواجہ تاش یعنی مرید یک پیر و از ہمراہیان بود کہ گرد ہر دو مضجع محجر برنجی است کہ براں از کار نقرئی مزین شدہ و بپائیں مزار عبدالرحمٰن بھنڈاری یعنی تقسیم کنندۂ بخشش فقرا و گور ماما جگنی کہ دختر راجہ بود بخلوص اعتقاد بخدمت آں ولی اللہ شرف اسلام پذیرفت، و بہ پہلویش طوطی دفن یافتہ کہ آنحضرت یا دختر مرقوم پرورش می فرمود.

حضرت سید فتح اللہ نوری علیہ رحمۃ اللہ الباری بالائے خندق

بپایہ دیوار قلعہ مدفون است و برائے نمایش بقدر یک و نیم دست قبر او اندرون برج بطاقچۂ ترتیب دادہ اند و گذرگاہ در آب مذکور یا بر دیوار کہ بقدر یک دست عریض است واقع شدہ و برسائی تا آنجا ہنگام برشگال کہ خندق از آب لبریز می باشد مشقت و دشواری است، قصہ آں سید بزرگوار چناں مستفاد گردید کہ زمانش طویل است، بعضے گویند کہ معاصر ولی ممدوح است و بعضے متاخر ازاں در ہر صورت پیش از بنائے قلعہ درانجا مدفون شد، بسبب بعد زمانہ نشان قبر او چناں محو گردید کہ مضمون آیہ کریمہ کان لم یکن شیئاً مذکورا صادق آمدہ ہرگاہ برائے تیاری قلعہ کہ بار سیوم پایہ دیوار کندہ شد بسبب صدمۂ بیل بجائے گل گل آں خویش پیرہن گل کرد، کفرۂ فجرہ بشدت قساوت قلبی از کار کن تا کار فرما بایں کار نمایاں ہیچ محض دانستہ دیوار برپا کردند و آں خفاش طینتاں

از انجا بعادت معہود چوں اہل شام بشام رفتند۔ وقتیکہ طلوع صبح شد پایہ
منہدم دیدند و برپا کردند و تا سہ روز بمضمون ؎

ہے شام کفر کو اسلام کے سحر پہ ہجوم

ہموں آتش درکاسہ موجود بود یعنی بغلبہ کفر علی الرغم تا سہ روز در استحکام پایہ
خون جگر می خوردند و دیوار مقصود را بانہدام کلی معائنہ می نمودند بریں حال شعر
آزاد مناسب افتاد ؎

مپندار از ضعیفاں کار سنگیں بر نمی آید
کہ کوہے میشود صورت پذیر از خامۂ موے

ناچار راجۂ آں وقت کہ از قوم راجپوار موسوم بوجی رنگ چنگہ ناتھہ نایک بود بعجز
تمام حاضر شدہ نیت کرد کہ اگر دیوار برپا شود بنائے قبر آنجناب سازم و زمین
برائے مصارف آنجا گذاشت نمایم، چونکہ عجز مقبول دلہا بلکہ پسندیدۂ جناب
کبریا تعالیٰ شانہ است از ہماں شب افتادن دیوار بموقوفی درآمد و باداے ہردو
شرط پرداخت، درعالم رویا از سلسلۂ فقر و نام و تاریخ رحلت اطلاع بخشید،
بدوازدہم شہر رجب المرجب عرس اوست چنانکہ امسال راقم سطور شریک فاتحہ
بود، میگویند کہ سید ممدوح قلندرے بود از طریقۂ سہروردیہ و خدمتگذاران
مقبرۂ او فقرائے سلسلۂ جلالیہ ہستند، اظہار آنہا چنین است کہ ہم مشرب خود بود
واللہ اعلم، بہرحال رجوع ہمہ سلاسل بوساطت جناب شاہ ولایت شیر بیشہ
کرامت سیدنا امیرالمومنین علی مرتضےٰ کرم اللہ وجہہ اللسنے بجانب جناب
سید العرب والعجم صلی اللہ علیہ و آلہ وصحبہ وسلم است و مقصود از بیعت
بہر طریق حق کہ باشد وصول الی اللہ است و بس کہ الطرق الی اللہ بعدد

انفاس الخلایق" جناب ولی کامل مرزا عبد القادر بیدل علیہ الرحمۃ کہ بدو واسطہ اوستاد جناب اوستادی و قبلہ گاہی روح اللہ روحہ الزکی است می فرماید ؎
سیل ہر رہ کہ رود روے بدریا دارد
غرض سید سلاسل و طرق طریقۂ علیہ قادریہ است کہ سلسلۂ خداوند ما سلطان الاولیا بود علی جدہ و علیہ التحیۃ والثناء و ہمہ اولیا و اہل سلاسل فیض یاب مایدۂ نعمت آنجناب اند تا روز جزا اگر کسے دریں شک آرد و در حق آنجناب حرف سبک بر زبان گذارد بیقین باید دانست کہ آں بے سر و پا از جادۂ ہدایت ہزاراں مرحلہ دور است و بدست ضلالت رنجور" اللّٰھم نبہنا عن نومۃ الغافلین" او تعالے بحسب تمنائے قدیم و آرزوے صمیم ایں خاکسار کہ بظاہر نیز طالب سلسلۂ بیعت سراسر برکت اوست بزودی رساناد اگرچہ نقش غلامی راقم سطور کان اللہ لہ فی کل الامور با جناب تقدس انتساب بوقتیکہ چہار ماہہ بشکم مادر بود بثبوت رسید و متحقق گردید یعنی حضرت والد ماجد مغفور ملاء اللہ قبرہ بالنور از بزرگے درباب ولادت استخارہ کنانید بفضل قادر حقیقی در عالم رویا چناں معائنہ شد کہ شخصے می فرماید خلاق مطلق فرزند عطا میکند باید کہ در غلامی جناب عبد القادر سپارد و بایں اسم مسمی سازد، آئندہ فرزند مذکور احتیاط ایں معنی دارد کہ با احدے از لفظ غلام خود را مخاطب نماید۔ بحول اللہ تعالے و قوتہ ایں خاکسار کہ اکنوں قریب چہل سال رسیدہ و از بد و شعور بصدق دل در زمرہ غلامی جناب شاہنشاہ اولیاء علی جدہ و علیہ التحیۃ والثنا کہ ہمہ وجود توسل و اعتقاد کلی دارد ثابت قدم است و خلاف حکم بعمل نیاورد، آئندہ ہم بعون اللہ تعالے و حسن توفیقہ عزم بالجزم دارد کہ از بادشاہ ہفت اقلیم ازیں لفظ مخاطب نشود ؎

ز ہول این و آں متحیر چہ می ترسی قوی دل شو
کہ داری در دو عالم محی دیں مشکل کشا پیرے

حضرت شمس پراں علیہ الرحمۃ والغفران ہم مشرب و از ہمراہیان
حضرت نتھر ولی بود، اندرون قلعہ بجانب کوجر گنٹہ یہ بست و ہفتم رمضان المبارک
در انجمن خاک شمع ہستی خود را افروخت وجہ تسمیہ آنجناب بدیں منوال زباں زد
خلایق است کہ بزور کرامت قوت پرواز تا خورشید می داشت لہذا بایں اسم
شہرۂ آفاق شد و میتواند شد کہ حق سبحانہ تعالےٰ بخاصان درگاہ خود ایں قدرت
عطا فرمودہ است، چنانکہ خواجہ میر محمد درد کہ احوالش بالا گذشت می فرماید ؎

مَلک میں ہے نہ یہ قدرت نہ وحش و طیر میں ہے
مرا یہ دل ہے کہ دونوں جہاں کے سیر میں ہے

شخصے سست اعتقاد کہ قول او معتبر نیست می گفت کہ بسبب برہنگی نامش برہنہ
بود و بزبان عالم بشمس پراں مشہور شدہ انتہی گفتار او محض افترا است زیراکہ
آں بزرگوار سالک بود و بتکلیف شرعی مقید چگونہ مثل مجاذیب بحت و مجانین
صرف عریاں باشد فافہم گنبدش مختصر با مسجد بنا کردہ نواب شمس الدولہ بہادر
مرحوم است و روبروے آں چشمۂ آبی است کہ بعض جہال سراپا ضلال بزعم باطل
چناں قرار دادہ اند کہ ہر کس دراں غسل نماید سید میشود چنانکہ چند اشخاص اینجا
ازیں حرکت پُر جرم و خطا خود را در زمرۂ سادات شمار می کنند و منبع فسادات
گشتہ از روے حدیث شریف ہدف لعنت می شوند نعوذ باللہ من ذٰلک، حضرت
ملا جامی قدس سرہ السامی می فرماید ؎

من ندانم کہ با نبی و علی ایں چہ گستاخی است و بے ادبی

حضرت سید عبدالوہاب علیہ الرحمہ عالم باعمل و مرد اکمل بود مدفون
است بر عروس کالوہ در افواہ عالم نام گرامی او بتقدس و کمال جاری است
اعلیٰ کرامتش تا حالت تحریر این قدر باقی است کہ اگر کودن طبع تا چہل پنجشنبہ
خاک پاکش را آشنائے زبان کند، بلادتش مبدل بزکاوت میشود و از علم بہرہ
می یابد چنانکہ اکثر بتجربہ کاراں بکرات و مرات پیش این طالب علم باظہار آں پرداختہ
اند، حضرت ممدوح از اولاد صحیح وسیلتنا غوث الوری علی جدہ وعلیہ التحیۃ والثنا
بود و اوستاد شاہ فیض اللہ و شاہ نصیر الدین علیہما الرحمہ کہ احوال آں ہر دو
مقدس بہ تحریر خواہد آمد بشتم ماہ شوال المکرم جاں بجاں بخش سپرد۔

حضرت شاہ فیض اللہ قادری علیہ رحمۃ اللہ الباری ساکن شہر لکھنو
بسمت راہ پتور[1] در تینور[2] کہ دیہے است میان شالی زار آسودہ، و گنبدے
دارد کہ مدفنش بقبر یک مینار مشتہر شدہ حالانکہ بر قبہ اش مینار نیست بلکہ
مسجد آں احاطہ منارہ بلند دارد، صفائی صحن و سایہ درختان و چشمۂ آب
و قطعۂ باغ در نہایت خوبی و لطافت است کہ نظارہ اش دل را راحتے می بخشد
بیقین می دانم کہ در مقابلہ این آبادی ہیچ مکان چنیں دلکشا نیست، میگویند کہ
شاہ موصوف اہل دل و صاحب اعمال و دعوت بود کہ ہرگاہ بر سفال آب نارسیدہ
نقشے مرتب کردہ اندک گردش می دارد، معاً کارفرمائے آنجا چوں گردباد سرگرداں شدہ
بہولے آں حاکم باطن ہیچو غبار شوریدہ حال می رسید و از سرگزشت سرگردانی
آگاہ می گردانید، درہماں حالت برآمد امور حاجتمنداں می فرمود، این ہم مشہور است
کہ بمجرد ورود دریں جا داخل گنبد حضرت ولی معلی گردید و در عرصۂ قلیل بنہایت

---
[2] Tayanur [1] Puttur

فیض باطن رسید از مدفنش آثار زیارتگاہ مردان خدا معلوم میشود و دل را کششے
می کند، آخر کار ہفدہم رمضان المبارک صایم دیدار معشوق حقیقی بودہ راہ دار نعیم
بپیمود و بشربت لذت اصلی افطار نمود۔

شاہ نصیر الدین علیہ الرحمہ از سلسلۂ خلفائے نامی حضرت ولی معلی
بود و صاحب شغل و عبادت بہ بستم شہر ربیع الآخر از کالبد جسمانی آزاد گردید و
بیرون احاطہ گنبد شریف بخلوت سرائے خاک آرمید۔

سید فرید الدین شہید علیہ رحمۃ اللہ المجید جانب جنوب از قلعہ
بفاصلہ سہ میل از مدہرا[۱] دروازہ در کاکا توپ[۲] از جلوت کثرت در خلوت وحدت
در رسید احوال برکت مآلش بریں نوع بر کرسی شہود جلوہ گر می کنند کہ مرد عمدہ
بود و روزگار پیشہ در عین دنیا بمضمون ؎

دل تیرہ اپنے کو روشنی بفروغ شعلہ عشق دے
کہ یہ جانتا ہے پس از فنا کہ لحد پہ تیری چراغ ہو

کلبہ تار خود بشمع معرفت روشن میداشت، آخر الامر بحمایت دین متین از دست
کفار لعین بمظلومی قتیل شد تا ایں مرتبہ کہ تنش را از تیغ جفا پارہ پارہ کردند۔
و اعضا از ہم جدا نمودند ازانجا کہ الا ان اولیاء اللہ لایموتون واقع است
باندک زمان تنش بر حالت اصلی در آمد، با فاقہ قلیل بدوازدہم شہر ذی قعدہ آں شہسوار
معرکہ شہادت بحریم وحدت بہ سرخروئی ابدی فایز گردید و غلغلہ بزرگی خود را بچار
سوئے آفاق بلند آوازہ گردانیدہ، جناب بابائے عاشقاں افاض اللہ علینا برکات
انفاسہ خوش گفت

---

[۱] Madurai (R. S.)   [۲] Kakatope

در عمل کوش و ہر چہ خواہی پوش
تاج بر سر نہ و علم بر دوش

منجملہ کرشمہ شہید ممدوح اینکہ کوشچہ از گنبد او اتصال دارد، و آب شیریں ازاں تراوش کردہ ند قدحہائے سنگین کہ درانجا کندہ اند جمع میشود، بمقامیکہ گذر آب است اکثر اہل حاجات خصوصًا عورات برائے حصول مراد بتوسل ایں مرد شہید درانجا می روند و بکمال طہارت دست خود دراں می گذارند، شالی تر وتازہ یا گل تر وتازہ یا برگ سبز یا ماہی زندہ و امثال آنہا ازانجا بحسب مقصود بر می آید۔ و آں را شگون و موجب برآمد مدعا میدانند و بفضل کارساز حقیقی مطلب حاصل می گردد۔ دریں ولا مقام مذکور زندان خانہ سولجراں مقرر یافتہ آناں از جہالت و ضلالت ازلی بر جائے صدر بے طوریہا شروع کردند، و دستہائے نجاست آلود دراں گذاشتند، و بعض کساں امتحان کرشمہ آغاز نہادند، ازاں زماں آمد آب بہ نہایت قلت رسیدہ و گل وغیرہ کہ بحاجتمنداں ہم دست می شد موقوفی درآمدہ چوں رئیس ما باعتقاد درست فائز آنجا شد تا اقامت ہر روز آب خاصہ ازانجا موافق خواہش می رسید و ازہماں زلال کہ رنگ و مزہ شیر وشکر داشت سیراب می گردید۔

حضرت چاند مستان علیہ الرحمہ والغفران از گروہ طیفوریاں در وقت خود صاحب مقام بود کہ باقتباس کرامتش اگر ماہ تمام ہلال آسا گشتہ دریوزہ گری کند سزا است، بسلخ ذی حجہ از دار فنا رخت اقامت برداشت و مستانہ وار بجاذبہ محبت مولے بوطن اصلی شتافت گنبدش قریب گنبد ولی محلے است، احوال چند بزرگاں کہ بہ تحریر آوردہ ام بزبان آنہا زیادہ از یک صد و پنجاہ سال نگذشتہ باشد

سید زین العابدین علیہ الرحمہ در تیمور مدفون است از زمانِ

رحلتش باحدے اطلاع نیست، قصہ ظہور آں مرد خدا اینکہ قیدیاں کہ در مواخذہ دزدی و خونریزی بزنجیر آہنی زیور پوش اند و از حکم انگریز بر تیاری راستہا مامور، چنانکہ پیش از ہفدہ سال بجائے کہ اکنوں مرقد نور بارش نمایاں است بآراستگی راہ می پرداختند کہ ناگاہ از بے ادبی تمام گل صفا بپا بوس آں فرزند شہید کربلا علیہ التحیۃ والثنا رسیدہ بجاے عرق فوارہ خون برآورد چوں خاک ازانجا برداشتند شخصے را یافتند کہ بلباس سفید بخواب راحت است و بعض جابخون تازہ آلودہ شدہ، خلقے از کمال تعجب بتماشاے او چوں مگس بر شہد ہجوم آوروند دراں میاں صفدارے یعنی صوبدارے بود از علاقہ پیشین انگریز بخلوص عقیدت بہ بناے مقبرہ پرداخت و بعالم رویا ازنام وے اطلاع یافت الحق مدفنش مقام دلکشا است و رواں آسا، جناب حافظ شیرازی قدس سرہ الزکی می فرماید ؎

رقیب درگزر از عاشقاں مکن نفرت
کہ ساکنان دیہ دوست خاکسارانند

روز وفاتش متحقق نشدہ ہرکس بزیارت او مستفید شود بباداے فاتحہ می پردازد

سید کریم محمد قادری عرف حضرت صاحب علیہ الرحمہ از اولاد حضرت شاہ صبغۃ اللہ[1] نایب رسول اللہ قدس سرہ بود کہ بسا اوقات جنت آرامگاہ ازاں سید عالی درجات اعانتے می خواست و بہ جبہۂ او پناہ می گرفت، سیما در ہنگام تسلط نواب شمس الدولہ از تائید آں بزرگوار کہ کمک بزرگاں نمونۂ فضل فاعل حقیقی است نواب موصوف فتح و ظفر یافت، بتاریخ ہفدہم

---

[1] در مدینہ منورہ درسال یکہزار و پانزدہ ہجری وفات یافت۔

شوال المکرم وداع دنیا نمود و اندرون قلعہ متصل مسجد نواب فردوس مکاں بخاک آسود۔

علیم اللہ شاہ قادری ملقب بیرہنہ شمشیر در عنفوان شباب حالت جذب داشت ورثہ اش بملاحظۂ پریشان حالی و سرگردانی اورا بحجرہ مقفل میکردند، باوجود بندش دروازہ غائب می شد و بگنبد حضرت نہرولی حاضر، بعض اوقات مار بوقت خواب بر سرش سایہ فگن می بود و زخم شمشیر برو کار نمی کرد۔ و ہنگام پیرانہ سری باوجود ناتوانی بقوت باطنی بر پہلوان قوی حملہ آوردہ بقفا خوابانید وچوں سنگ از کوہ غلطانید، بہ بست و ہشتم شہر مبارک ربیع الاول سنہ یکہزار و دو صد وسہ ہجری از جہاں رفت، گنبد مثمن مختصر او قریب عروس کالوہ واقع است۔

شاہ امام الدین قادری سید عالی خاندان و از مشائخ خوش اطوار بود بششم ماہ رجب سنہ مذکور از دنیا رخت ہستی بربست و اندرون قلعہ متصل مسجد مسطور مدفون گشت۔

شاہ رحمت اللہ قادری از جملہ سادات و مشائخ نامور بود بتاریخ بستم ماہ گزشتہ برحمت حق رسید و مقابل مقبرہ مسافرشاہ بسراے ثری آرمید

سید شاہ عبدالرحیم قادری کہ خاکساری پیشۂ او بود بمصداق اطلبوا المعالی بالھمم العالی ہمت او بلند اندیشہ او با وصف قلت معاش بمضمون ؎ ہرچہ داری صرف کن در راہ او

لن تنالوا البر حتی تنفقوا

نقش صفحۂ دل میداشت، شب زندہ دار و دمے بے عبادت نمی گذاشت پیش از

نوزدہ سال بطریق سیاحت فایز مدراس شدہ چندے اقامت نمودہ بود ازانجا
کہ خداوند طفلی راقم بفحوائے کلام برکت انتظام جناب باباے عاشقاں علیہ الرحمہ
والرضواں ؎ خورشش دہ بہ کنجشک و کبک و حمام
کہ یک روزت افتد ہمائے بدام
خدمت وہا موجب زاد آخرت میدانست بوساطت اوستاد قدیم خود یعنی جناب
والد ماجد مغفور ملاؐ اللہ قبرہ بالنور دریں اوان محبت فقرا و خدمتگذاری آنہا بر
جناب مغفور ختم بود، بجوشش خاطر بہ تعظیم و توقیر ملاقات فرمود و ضیافت فرستاد
و مبلغ دو صد روپیہ بے خواہش شاہ ممدوح تواضع نمود چونکہ بمضمون ؎
ہمت بہ ہیچ مرتبہ راضی نمی شود
یک جا قرار نیست سپہر بلند را
متحقق است، در عرصہ چہار روز زر مذکور بہ تقسیم محتاجین پرداختہ بے زاد و راحلہ
بجادہ مقصود پیمود، و بعد یک سال در ماہ جمادی الاولیٰ برفیق اعلےٰ پیوست
و متصل مسجد محمدی بمحاذی سکونت گاہ خود مدفون گشت۔

خاکی شاہ۔ از مریدان سلسلۂ حضرت صبغۃ اللّٰہی مشتہر بکمال تقدس
بود تا ایں مرتبہ کہ جماعہ حیواں ازاں انسان انست میداشت، و ہنگام تناول طعام
زاغاں شریک خوان او می شدند، الغرض درویش بے نفس بود و مخمر بخاکساری،
بہ ہشدہم [۱۸] صفر سفرگزین عالم باقی گردید، و طایر روح را بہوائے محبوب حقیقی پرواز کنانید۔

خواجہ امین الدین چشتی سید گرامی خاندان واز قدماے مشایخ
ایں شہر بود نواب جنت آرامگاہ وغیرہ با او الفت می داشتند و بسلوک و
مراعات می پرداختند بدوازدہم ذی حجہ ازیں عالم محمل سفر بربست و در دہم تاک پالہ

در جوار پدر خود خواجہ معروف کہ مرد بزرگ بود مدفون گشت۔

خواجہ احمد شاہ حسینی چشتی ساکن صوبہ محمد آباد بیدر کہ از نسل سلطان احمد بہمنی بود و سلسلۂ نسب مادری او بنوعے جانب حضرت سید محمد حسینی گیسو دراز الملقب بشاہباز بلند پرواز خواجہ بندہ نواز قدس اللہ سرہ العزیز می رسید، مرد عالی نسب و فقیر گرامی حسب بود قناعت و توکل وا از دارا بحدے رسانید کہ زبان در وصف او لال و خامہ سر بریدہ بشرح ثابت قدمی او پامال، زیادہ از عرصہ بست سال است کہ بر فتح پہاڑی سوار شد و تا دم واپسیں فرو نیامد، چونکہ خواجہ ممدوح بپاس خرقہ درویشی فدائے آل عبا بود و محو محبت ابنائے روزگار کہ تعصب و ناتواں بینی را شعار خود ساختہ اند ہیچ کس را در ہیچ حالت چہ در امور دنیا پابند عزت و خود داری باشد و چہ در کاروبار عقبی منزوی و ثابت قدم ماند ناگوار مزاج شقاوت امتزاج خود ہا میدانند، بایں وجہ در حق آں مقبول بارگاہ کبریا لب بہ تبرا می کشایند و متہم بہ رفض می سازند ہر آئینہ جزائے بہتان خواہند یافت، کسانیکہ در کمال محبت و اعتقاد از آل با تطہیر نسبت ایں امر شنیع می کنند جزائے آنہا روسیاہی است و بس جناب امام ہمام ما محمد بن ادریس شافعی مطلبی رضی اللہ تعالے عنہ وارضاہ ولاحرمنا من برکاتہ و نفعنا بعلومہ کہ در شان او حدیث منیف لاتسبوا قریشا فان عالمہا یملأ الارض علما ورود یافتہ در محبت حضرات اہل بیت کرام سلام اللہ تعالے علیہم اجمعین بمرتبہ محویت داشت کہ زبان بدگویاں در حق آں تقدس نشان باتہام رفض وا شد، چوں ایں معنی بسمع اشرف رسید معًا ایں بیت انشاد فرمود ؎

لو کان رفضا حب آل محمد

فلیشہد الثقلان انی رافضی

و بر وقتے دیگر بر ہمیں مضمون ایجاد نمود ؎

جریت الی المہیمن من اناث

یرون الرفض حب الفاطمیہ

او تعالےٰ براقم سطور و جمیع مومنین بر مذہب حق یعنی اہل سنت وجماعت ایدہم اللہ تعالیٰ الی یوم القیامہ و محبت و غلامی از آل باکرامت بمقتضائے بند مرثیہ جناب قبلہ گاہی و اوستادی روح اللہ روحہ الزکی ؎

ازل سے معجز عاجز ہے خانہ زاد اس کا

کیا ہے ورد زباں صبح وشام یاد اس کا

عقیدت اسکی ہے دونوں جہاں میں زاد اس کا

نصیب کر اُسے یارب سدا حضور حسین

ولائے عترت اطہر انیس جانش کن

غم حسین قرین دل و زبانش کن

تادم واپسیں قائم دارد و از امور مخالف شریعت غرا و صحبت اہل عناد و نفاق و مخالف مذہب دوری نصیب کناد. چوں سال گذشتہ خبر ورود رئیس ما مشتہر آفاق گشت خواجۂ مغفور باستماع آں فرمود کہ امسال ہرگز اتفاق آمدن نواب صورت نخواہد بست شاید سال آئندہ خواہد شد، ہرگاہ دریں ولا خبر سفر متحقق گردید۔ گفت کہ پیش از وصول نواب دریں جا از حکم حاکم مطلق حضور طلب خواہیم شد اتفاق ملاقات ما دست نخواہد داد، ہمچناں

بتاریخ بست و ہفتم شہر مقدس ربیع الآخر قبل از بست و پنج روز از خروج لشکر خیمۂ زندگی را بمضمون ؎

الا انما الدنیا کمنزل راکب
تراہ عشیا وھو فی الصبح راحل

از منزل دنیا بیروں نمود و بر ہماں کوہچۂ اقامت کہ از چندے بہ پہاڑی خواجہ اشتہار دارد درمکان بنا کردہ خود بمقام خاک آسود اللھم اغفرہ وارحمہ امیر خسرو دہلوی قدس سرہ الزکی می فرماید ؎

یاراں کہ بودہ اند ندانم کجا شدند
آیا چہ وقت بود کہ از ما جدا شدند

شاہ بھیکا الملقب توڑین جانوا، اوڑاوین ٹیکا فقیرے بود مسافر آزاد از گروہ بہلول شاہی کہ در ضمن خانوادہ علیہ قادریہ داخل است بحکومت رانی رانی میناچی کفار آنجا اقامتش ناگوار دانستہ باذیت می پرداختند روزے ملول و بتنگ شدہ گاو سنگ کہ مقابل بت خانہ بود و آنرا ہنود پرستش می کنند و بسوامی[1] حامند براں سوار گردیدہ بحول و قوت حی مطلق و قادر برحق مثل گاوان زندہ بسواری خود درآورد و علف چرانید و گشت شہر نمود، رانی وغیرہا باعتقاد از شاہ موصوف دست ظلم کشیدند و بتکدہ ازانجا برداشتہ آں زمین کہ بر عروس کالوہ واقع است نیاز او کردند، بدوازدہم ذی حجہ ازیں عالم رفت و بر جائے مذکور دفن گشت۔

شاہ جمال الدین حسین چشتی بیجاپوری از خلفاے حضرت

---

[1] Swami

امین الدین اعلی بریں سرزمین ورود یافتہ زیادہ از صد سال است مشرب رندانہ
می داشت و از تکلیف شرعی آزاد حتی کہ ریش را بقول عوام کہ ما صدق اولئك
کالانعام بل ھم اضل اند زراعتگاہ دانستہ بداس استرہ صاف میکرد اگر مریدانش
گاہے بہ تقریب نماز بمسجد می شدند قاضی آنجا زبان بطعن و تشنیع در حق آنہا
مع مقتدا می کشاد از روداد ایں حال سخت رنجیدہ خاطر گشتہ بحضورش عرض
کردند کہ از عدم پاس شریعت گرامی ہتک حرمت ما علیٰ رؤس الاشہاد میشود
باستماع ایں معنی ساکت ماند و بعد یک دو روز بقاضی طلبید اگرچہ مشارالیہ از نام
او ننگ می داشت و تنگدل بود، بارے بمجرد طلب حاضر شد می بیند کہ شاہ ممدوح
بکمال حسن و جمال با محاسن دراز نشستہ است از مشاہدہ ایں احوال فی الحال
قاضی برسم معذرت بر پایش افتاد و سررشتہ صبر و قرار از دست داد، باعتقاد جازم
بسلسلۂ بیعت او در رسید و مثل زنجیر حلقہ بگوش دروازہ اش گردید، شاہ موصوف
بوقت بیعت فرمود کہ اے قاضی امروز بر تو سلسلۂ مریدی ختم نمودم کہ افشائے راز
شد بعد چند روز بدوئم ماہ شوال المکرم راہ ملک عدم پیمود، و بر عروس کالوہ کالبد
جسمانی را بخاک پنہاں نمود، ازینجا است کہ خداشناساں در حق ہیچ کس بفحوائے

ع

چوں تو می دانی کہ در دلہا خدا است
پس ترا آداب ہر دلہا رواست

لب بہ بدی نمی کشایند و پاس دلہا منظور دارند زیراکہ دل آنہا ہمچو آئینہ مصفا
است و مشرف خاطرہا بخلاف زاہدان خشک ایں زماں خصوصًا بعض نوخیزان
کہ از معرفت الٰہی رنگ و بوئے آشنائی نمی دارند و ادعاے فضیلت می سازند و
امروز در پردہ باقسام عیوب کہ اصل آں بہتان و غیبت و عیب چینی است

متشف اند ناحق بشکوۂ دیگرے زباں درازی می کنند، ہر آئینہ انجام این آغاز بد است و فردا عنداللہ مواخذۂ ایں اشد۔ ہنرور خاں عاقل می فرماید ؎

نداردحاصلے غیر از ندامت حرف سازیہا
زبان شمع آخر خاک لیسد از درازیہا

وفقنا اللہ وایاھم بالخیر۔

قایم شاہ سرگروہ فقرائے ایں جا از گروہ ارزاں شاہی متعلق از خانوادہ طوسیہ کہ خانوادہ ہشتم است از سلسلۂ علیہ قادریہ و بواسطہ جناب مرشد زادۂ آفاق حضرت سید عبدالرزاق رضی اللہ تعالیٰ عنہ منتہی میشود وبجناب قدوتنا ووسیلتنا سلطان الاولیا علی جدہ وعلیہ التحیۃ والثنا درعین شباب از ملک ہندوستان وارد ایں سرزمین شدہ دروازہ بتکدہ تباہ نمود و شیخ فانی شدہ بہ ہفدہم ماہ صفر المظفر سنہ یکہزار و یکصد و نود و سہ ہجری سفر گزین عالم بالا گشتہ در مکان وُرُود بہ تحت الثریٰ جا فرمود۔

منصف شاہ سہروردی کہ در ہنگام حکومت منگارانی رتھہ بت را بقوت باطن چناں زمیں گیر نمود کہ بزور ہزاراں کس از جائے خود جنبش نمی یافت، ہرگاہ جماعۂ ہنود مع کارفرما بعجز و زاری بخدمت او ملتجی شدند یک تار رشتۂ خام براں بستہ از حرکت آلۂ تناسل ازانجا برکشید بدوازدہم ماہ مبارک ربیع الاول ازیں خاکدان درگذشت و بسمت کالوہ مذکور دفن گشت۔

اتفاق شاہ فقیر شاہ تاج فراق بفاصلہ دو کروہ از فتح پہاڑی مدفون است، نواب جنت آرامگاہ ازو اعتقاد میداشت و بسلوک می پرداخت، چنانکہ بر مکانش از جانب سرکار نواب ممدوح مسجدے تعمیر یافت۔

ولایت شاہ مرشد مسافر شاہ از فقرائے مشہور اینجا است به بست و ششم ماہ مقدس ربیع الآخر بہار زندگی او آخر شد و مقبرہ اش براہ وَرُوُر واقع ۔

مینڈا شاہ فقیر بے نفس بود از سلسلۂ چشتیہ، حشمت دنیا و مافیہا را ناچیز محض میدانست و بعض خرق عادات ہم ازو بوقوع آمد بہفدہم شوال المکرم دنیا را پدرود نمود و در قریہ وَرگَنلے آسود ۔

سید جلال کدری از فقرائے آزاد نامور قدیم ایں دیار بود از سلسلۂ چشتیہ نظامیہ نواب جنت آرامگاہ و نواب فردوس مکان اکثر بزیارتش می شدند بتاریخ بستم ذی حجہ داعی اجل را لبیک گفت و درراہ گنبد ولی معلی بتہ خانہ خاک خفت ۔

محی الدین سرمست از سلسلۂ مذکور فقرائے قدیم اینجا بود مکانش منجملہ ہفت مکان متعارف فقرائے آزاد است ۔

مہتاب شاہ شیرازی سہروردی از اولاد حضرت خواجہ شمس الدین حافظ شیرازی قدس سرہ الزکی صاحب باطن بود و در حالت سلوک نوعے جذب می داشت، نواب رحمت مآب بحالت زندگی آں مرد راہ خدا بر زمین علاقۂ او مکانے بنا کرد و چیزے بخدمتش ہدیہ فرستاد و استمداد نمود زبانی بسا اشخاص بزرگی شاہ معلے و استغنا و توکل و توصیف گوشہ گیری شنیدہ ام ۔ بپانزدہم صفر المظفر ۱۲۲۲ھ یکہزار و دو صد و بست و دو ہجری از سرائے فانی بعشرتکدۂ جاودانی نہضت نمود و بر زمین علاقہ خویشتن کہ پتّور[1] است آسود، مسجد حاجی

---

[1] Puttur

ابراہیم کہ حضرت ولی معلی ہنگام ورود از وطن خود درہمیں جا نزول اجلال فرمودہ بود بیرون دروازہ نو در راہ وُرُود واقع و سبزگاہ است کہ بہر طرف چشم واکنند سبزہ زارے جلوہ میدہد، در صحن آں اکثر عرب مدفون شدہ اند، زبانی بیشتر اشخاص بگوش رسید کہ دریں قبور بسا اہل دل اند کہ بعض صلحا را بوقت شب درانجا رویت آنہا نصیب شدہ است، بیرون مدہرا دروازہ مقبرہ ایست کہ قبور از ہزاراں تجاوز نمودہ بدرجہ لک بلکہ زاید رسیدہ باشد، اگرچہ پآبادی بندر چیناپٹن یعنی مدراس و چہارس نگر یعنی بندر میلاپور مقابر کثیر اند لکن چنیں گورستان طویل بنظر نیامد، و میگویند کہ دریں مقام ہم بسے مردانِ خدا آسودہ اند و امکان دارد، چوں دریں مقامات اتفاق گذر افتد عبرتے دست میدہد و دل را رقتے پیدا میشود، آخرالامر بر اہل حیات راہمیں منزل درپیش و از نشتر اجل سایر ذی روح دل ریش، عارفے می فرماید ۔ رباعی

اے دل بیقیں داں کہ جہاں جائے فنا است
غم خوردن بیہودہ دریں عین خطا است
چندانکہ نظر کردم و دیدم چپ و راست
یاراں ہمہ رفتند کنوں نوبت ما است

چوں موج دست برہم زدن سودے ندارد و ہمچو شور دریا نالہ و فغاں برداشتن منفعتے نمی دہد، اولی آنست کہ از غفلت و محبت دنیا پہلو تہی کردہ از حسن اعمال توشۂ آخرت باید نمود و در تلاش گوہر مقصود کہ معرفت مولی است صرف نفس باید فرمود، چنانکہ خواجہ میر درد کہ ذائقہ چش نعمت الٰہی بود می فرماید ؎

بے فائدہ انفاس کو ضائع نہ کرائے دَرد ہر دم دم عیسیٰ ہے تجھے پاس نہیں ہے

از ملاحظہ کثرت مقابر مضمون ایں شعر متیقن شد ؎

در عالم مرگ بیم تنہائی نیست

یاران عزیز آں طرف بیشتر اند

معہذا یعنی سوائے بزرگان ممدوح اکثرے از اہل دل و صلحا دریں خطہ تابناک آرمیدہ اند کہ از نام و نشان شاں کسے آگاہی نمی دارد، دریں وقت شعر جناب قبلہ گاہی و اوستادی روح اللہ روحہ الزکی مناسب حال بیاد ایں عجز خصال آمد

؎ بزم ما در مژہ برہم زدنی وقف فنا است

تا بصد عمر ابد جلوہ جاناں باقیست

احوال شہر مع اوصاف گذشتگاں بتسطیر درآمد، اکنوں روداد حضور بطور روزنامچہ بہ حیز عبارت می آرم تا ہر کس از امور خیر و آئین ریاست جناب خداوندی مطلع شود، و بتہ دل در حق ماہ منور ما کہ سراج روشن دولت بل نیر اعظم فلک خاندان الوری است بدعائے تزاید عمر و دولت پردازد، بغرہ شہر رجب المرجب روز شنبہ بوقت بلند شدن یک پاس روز خود بدولت و اقبال مع برادر والا اختر بسواری نالکی سبز بزیارت مزار شریف حضرت تنہر ولی قدس سرہ الزکی از راہ دروازہ نوبشان و تجمل جلوہ افروز شدہ باداے فاتحہ پرداخت و غلاف گل و چند صد روپیہ بخلوص عقیدت نیاز آں مرقد مقدس ساخت، بعد فراغ ازاں بر تربت جد اعلاے خویش اعنی امیر الہند نواب والا جاہ عمدۃ الملک آصف الدولہ محمد انور الدین خاں بہادر ظفر جنگ سپہ سالار فرمانروائے قلمرو کرناٹک کہ بہ بست و نہم ماہ مبجل ربیع الاول سنہ یکہزار و دو صد و دہ ہجری بحکم حاکم حقیقی از حکومت دنیا عاری گردید۔ و بعد وفات ملقب بنواب جنت آرامگاہ شدہ، چشم روزگار

چنیں امیر با توفیق و منبع حسنات و والا ہمت کم دیدہ باشد بیرون دروازۂ گنبد شریف زیر سائبان سنگین آں مدفون است فارغ شدہ بقرأت فاتحہ و ادائے نیاز و چادر گل پرداخت، پس ازاں بمقبرۂ خاندان عالی شان والاجاہی کہ ہم دراں احاطہ ملحق و متصل است رسیدہ فراخور رتبۂ ہر واحد بادائے فاتحہ و نیاز چادر گل مشغول شد، کسانیکہ دراحاطہ از حکومت دنیا عاری شدہ بمحفل خموشاں رفتہ اند بقید رقم می آید۔

نواب عمدۃ الامرا معین الملک اسد الدولہ حسین علی خان بہادر ذوالفقار جنگ کہ مہین فرزند نواب جنت آرامگاہ و ولی عہد او بود بدوم ماہ موصوف سنہ یکہزار و دو صد و شانزدہ روز چہارشنبہ رخت ہستی بپیچید و بنواب مرحوم ملقب گردید

نواب امیر الامرا مدار الملک روشن الدولہ حافظ محمد منور خاں بہادر بہادر جنگ خلف رشید و مدار المہام والد ماجد خود و جد امجد حضور کہ امیر صائب تدبیر و صاحب جرأت و شمشیر، اسلام پرور کفر شکن دوست نواز دشمن گداز درصورت اہل دنیا مرد دیندار و حافظ کلام اللہ بود و منتخب اولاد نواب جنت آرامگاہ بتاریخ بست و چہارم شہر محرم محترم درسنہ یکہزار و دوصد و سہ درعین شباب بحضور احکم الحاکمین شتافت، و بنواب فردوس مکان تلقب یافت۔

سیف الملک انور الدولہ محمد انور خاں بہادر حسام جنگ کہ بپانزدہم ذی حجہ سنہ یکہزار و دو صد و ہشدہ روز مذکور رحلت فرمود

نصیر الملک انتظام الدولہ محمد صلابت خاں بہادر غضنفر جنگ کہ بشب ہشتم شعبان المعظم سنہ یکہزار و دو صد و نوزدہ شب چہارشنبہ انتقال کرد ایں ہرچہار برادر حقیقی اند از بطن نواب بیگم محل خاص نواب جنت آرامگاہ

و از بیگمات بیگم صاحبہ مرحومہ ممدوحہ کہ بپانزدہم جمادی الاولی سنہ یکہزار و یکصد و ہشتاد و شش وفات فرمود.

و محل محترمہ نواب فردوس مکان بنت شکوہ الملک نصیر الدولہ عبدالوہاب خاں بہادر نصرت جنگ برادر خورد نواب جنت آرامگاہ کہ بسوم ذی حجہ سنہ یکہزار و یکصد و نوذ رحلت نمود.

و خواہر نواب معلے مسماۃ بہ بی بی بیگم کہ محل عبدالرحیم خاں خسر پورہ محمد محفوظ خاں بہادر شہامت جنگ مرحوم برادر کلان نواب ممدوح بود مع دو دختر و دو دختر از محل خاص نواب معلے الیہ یکے موسومہ بملکۃ النساء بیگم عرف دریا بیگم کہ بہ بست و ہفتم شہر صفر سنہ یکہزار و دو صد و سی و شش شب آخریں چہارشنبہ بسیر باغ عدم شتافت.

دوم عمدۃ النساء بیگم کہ فتح النساء بیگم عرف داشت بشب یازدہم ماہ مقدس ربیع الآخر سنہ یکہزار و دو صد و بست و ہفت شب پنجشنبہ از دنیا رخصت یافت.

و محل سیف الملک مسماۃ بہ بدر النساء بیگم اخت علاتی محل نواب فردوس مکان کہ بچہاردہم شعبان المعظم سال وفات نواب جنت آرامگاہ برات حیات او چاک شد ہماں حیطہ گوشہ راحت یافتہ اند

وفات اہل خاندان ممدوح بآبادی مدراس بوقوع آمدہ، و نعش آنہا بجوار ولی معلے نقل یافتہ شاید خواہر نواب جنت آرامگاہ مع دختران در ایام اقامت نواب معلے الیہ دریں جا وفات یافتہ باشد، ہرگاہ راقم سطور بمعائنہ قبور رؤساء ممدوح و صاحب زادگان پرداخت مضمون فاعتبروا یا اولی الابصار بنظر آورد کہ بچشم خود تسلط و اقتدار ہر واحد تماشا نمودہ بود و یکبارگی ہمہ را

ازاں حالت دید کہ حکومت آں کوہ وقاراں بر پر کاہ نماندہ ، و از امیر تا فقیر فرقے یافتہ نشدہ چنانکہ غنی کشمیری میگوید ؎

عزت شاہ و گدا زیر زمیں یکسان است
میکند خاک برائے ہمہ کس جا خالی

وا اسفا و واحسرتا مشاہدۂ ایں احوال معنی آیہ کریمہ کل شیئ ھالک الا وجہہ حل ساخت و بملاحظہ کاروبار و شوکت و شان ایں عبرت سرا کہ ہمچو آب در زیر کاہ است دل عجز منزل بضبط ایں مدعا پرداخت ؎

حضوری گر ہمی خواہی ازو غایب مشو حافظ
متی ما تلق من تھوی دع الدنیا و امہلہا

از نظارۂ مجلس آں چشم پوشیدگان خواب عدم چوں نقش تصویر بحیرت رفتم و ایں غزل شاہ قدرت اللہ کہ در سواد ہندوستان مردے عارف بود بے اختیار بیاد آوردم ؎

کسکی نیرنگی یہ برق خاطر مایوس ہے
جو شرر دل سے اٹھے سو جلوۂ طاؤس ہے

حسن کو اپنے ہوا داروں سے کاوش ہے مدام
شمع کی ہر یک تپش برقِ دل فانوس ہے

صبر اور طاقت کبھی کے کوچ یہاں سے کر گئی
اب وداع ننگ ہے اور رخصت ناموس ہے

کل ہوس اس طرح سے ترغیب دیتی تھی مجھے
کیا ہے ملک شام اور کیا سرزمین روس ہے

گر میسر ہو تو ٹک عشرت سے کیجے زندگی
اس طرف آواز طبل اودھر صدائے کوس ہے

صبح کو ہوتا ہے محفل میں مئے گلگوں کا دور
شب ہوی تو ماہ رویوں سے کنار و بوس ہے
سنتے ہی عبرت نے بولی یک تماشا ہیں تجھے
چل دکھاؤں تو جو قیدِ آز کا محبوس ہے
لے گئی یکبارگی گورِ غریباں کی طرف
جس جگہ جانِ تمنّا سو طرح مایوس ہے
مرقدیں دو تین دکھلا کر لگی کہنے مجھے
یہ سکندر ہے یہ دارا ہے یہ کیکاوس ہے
پوچھ تو ان سے کہ جاہ و تمکنت دنیا سے آج
کچھ بھی ان کے ساتھ غیر از حسرت و افسوس ہے
کل جو قدرت پائے خم رکھتے تھے تسبیح ریا
آج رہن جام مئے یہ خرقۂ سالوس ہے

این دو رباعی نظر باعتبار دنیا و تعلیم وارستگی ازاں کمال مناسبت دارد

رباعی

دنیا خوابیست کش عدم تعبیر است
صید اجل است گر جواں گر پیر است
ہم زیر زمیں پر است و ہم بالایش
ایں قطعۂ خاک ہر دو رُو تصویر است

رباعی دیگر

مرغے دیدم نشستہ بر بارۂ طوس
در پیش نہادہ کلۂ کیکاؤس

با کلہ ہمی گفت کہ افسوس افسوس
کو بانگ جرس آہ کجا کیکاوس

او تعالے بایں خاکسار و جمیع مومنین مضمون حدیث شریف اکثروا ذکر هاذم اللذات نقش دلنشیں نمودہ از غفلت و حب دنیا کہ جناب مخبر صادق در مذمت آں حب الدنیا راس کل خطیئۃ فرمودہ است محفوظ و از نعیم عقبی محظوظ داراد، و از دیدار خود کہ اجل نعما است و بفحوائے حدیث قدسی انکم سترون ربکم یوم القیامۃ کما ترون القمر لیلۃ البدر و بزیارت روضۂ مبارک حبیب خویش صلی اللہ علیہ وسلم کہ در حدیث صحیح بشارت فرخندہ اشارت من زار قبری وجبت لہ شفاعتی ورود یافتہ است، حرماں نصیب نکناد ربنا تقبل منا انک انت السمیع العلیم بعد ادائے زیارت مرقومہ بمقبرۂ شاہ نصیر الدین رسیدہ بادائے فاتحہ وغیرہ پرداخت، و از جانشین او بہماں نام مشہور است ملاقات ساخت، مشار الیہ کہ مرد صالح و منزوی است یک دستار سفید بطریق تبرک درگاہ بر سر خود بدولت ویکے بر سر نواب عظیم جاہ بہادر پیچید و برسم شگون پاندان بمضمون ؎

برگ سبز است تحفۂ درویش
چہ کند بے نوا ہمیں دارد

با انگشتری نقرئی کہ براں اللھم انصر من نصر دین محمد کندہ بود بحضور ہدیہ رسانید، جناب خداوندی از انجا بہ گنبد حضرت چاند مستان حاضر شدہ بادائے فاتحہ و نیاز کسب نور سعادت نمود، و از جانب مدہرا

دروازہ التفات بدارالامارہ فرمود، سوم شہر صدر بوقت بلند شدن چہار گھڑی روز در عین ترشح بر سواری بہل اسپان بزیارت مزار رحمت بار حضرت سید عبدالوہاب و حضرت سید فریدالدین شہید و حضرت شاہ فیض اللہ و سید زین العابدین روح اللہ روحہم و اعاد الینا فتوحہم فیض یاب شدہ قریب دو پاس روز زیب افروز دارالامارہ گردید، بعد مراجعت از انجا مستر فرانسیس گرانٹ[1] جرج کلان یعنی فیصلہ دہندۂ قضا یا موافق قانون عیسوی و جرج دوم و سوم و ہر دو کرنل حاضر حضور شدہ مستفید ملازمت گشتند، موافق معمول عطر و پان و گل و گلاب بہر واحد مرحمت شد و بمستر مذکور و کرنل کلاں نہ خوان لورۂ ضیافت و بسہ شخص باقی یعنی بہر یک ازاں لورۂ ہفت خوان از باورچی خانہ خاص بارسال درآمد، بشب چہارم در شکریہ مقدم حضور رقاصگان اینجا بادلے پاکوبی پرداختند، بشب پنجم علاقہ داران مسجد محمدی و داروغہا وغیرہم کہ متعلق از باغات سرکار اند برائے مجرا بہ تمنائے دلی باریاب شدہ بگذرانیدن نذر سر مباہات بفلک افتخار رساندند۔ و مطران کوہ تائیمان میوہ وغیرہ برسم نذرایان تحفہ آورد و بعطائے انعام از جناب خداوندی اعتبار نمایاں و عزت بے پایاں حاصل کرد ۔ پنجم شہر بعد سہ پاس روز ضیافت میز بسرداران فوج کہ ہمراہ لشکر ظفر اثر بودند مع سرداران اینجا فرمود، و بعد انصرام آں بزیارت حضرت سید فتح اللہ نوری بسواری بہل اسپاں نور افزا شدہ فتوح سعادت حاصل نمود، بتاریخ ششم بعد ادائے نماز ظہر با محلات بر کوہ مذکور جلوہ فرما گشتہ از صبح تا استوا بندوبست زنانہ بایستادگی سراچہا و بندش قناتہا

---

[1] Grant Supreme Judge

دراںجا بعمل آمده و صدہا کس مشغول اہتمام بودند چہ بندوبست آں مقام بلند
مشقتہا دارد و بے التفات رئیس نظم و نسق چنیں محل از جملہ محال باشد'
بہشتم مجلس فاتحہ حضرت سید جلال بخاری' و سالار مسعود غازی قدس سرہما
در محل دوم بعمل آمده و ہمہ ملازمین سرکار و اہل عزت ایں دیار حسب الامر
حضور بر خوان دعوت حاضر شدند' بیازدہم شریف مع محلات بہ سنگار باغ بعد
نماز ظہر رونق افزا شده پس از سیر و تماشا بشب معاودت فرمود' بدوازدہم بمقتضائے
عزت بخشی حسب التجائے جرج مرقوم بہ تقریب دعوت میز خود بدولت و اقبال
مع برادر والا اختر و شرف الامرا بہادر و نجم الملک بہادر و گورنمنٹ ایجنٹ بر
بہل اسپان جلوس فرموده و باشخاص مفصلۂ ذیل مثل راقم و میرزا الٰہی بخش بہادر
شاہزاده و اعتضاد الملک و خورشید الملک و امیر الدولہ و انوار الدولہ و اعظم الملک
و صفدر جنگ و شرف الملک و قادر حسین خاں بہادر معتمد جنگ و حکیم باقر حسین
خاں بہادر مرشد[1] و وجیہ اللہ خاں[2] و حافظ یار جنگ[3] و محمود علی منشی انگریزی و
قریب دو صد سوار بجلو داری ہمراه سواری خاص داشتہ بباغ مشار الیہ کہ قریب
کاکا توپ است بوقت نہ ساعت زیب افزا شد' در عمارت موسیٰ الیہ نورد و سردار
کورٹ و اہل شمشیر و اہل قلم و سیزده عورات آنہا بتعظیم رئیس ما جمع بودند' بکمال
ادب تا سواری حضور میزباں برسم استقبال رسید' و بہ نہایت عزو توقیر بکرسی
نشانید' جناب خداوندی و تمامی حضار ذالقہ آشنا شدند صاحب بعد اتمام محفل
میز آنجناب را بہمہ اطراف و جوانب کاشانہ خود تکلیف قدم رنجگی داد تا از
گلگشت چنیں سرور اعظم اقامت گاه خود رشک گلستاں شود حضرت بپاس خاطر

---

[1] نام یک خانواده از قوم نوایط است [2] وفات ۲۲ محرم ۱۲۵۷ھ [3] وفات ۱۹ جمادی الاول ۱۲۶۶ھ

بہر چہار طرف سیر و تماشا فرمود و بوقت نصف النہار بدولت سرا زیب و رونق افزود
از قرائن آنجا چنیں معلوم می شد کہ آں باغ مع حویلی بخریدی سرکار درآید ازانجا کہ
باغات کثیر و عمارات عالی شان مملوک سرکار اند حضور بشرائے آں ملتفت نگردید،
بشب سیزدہم خود بدولت بہ تکلف تمام از انواع اطعمۂ طریق اہل اسلام کہ ہم شیرین
و ہم نمکین بود و خوردنیہائے قوم انگریز سوائے کباب حرام بہ تیاری میز و سلع پرداختہ
بحرج مسطور و چہل و یک کس از اہل کورٹ و سرداران فوج و کلکٹران وغیرہم
دعوت فرمود، مشار الیہم بجان منت از سر شام حاضر شدہ بنوالہ و پیالہ پرداختند
و اقسام حرکات و صدائے سرور ساختند، ایں خاکسار از ہنگام ریاست خداوند طفلی
تا ایں دم گاہے بقوم مذکور در مجلس حضور بانبساط خاطر ایں قدر مطلق العنان
ندید اگرچہ چنیں حرکات بمحفل ہم مشربان خود بعمل می آرند چنانکہ در اوایل ریاست
جناب رحمت مآب دی رٹیٹ ہانربل ایڈورڈ لارڈ کلیو کہ محب صادق آنجناب بود
بمنتہائے تشین و تزئین دوبار کنسٹ[1] نمودہ بجناب معلی استدعا کردہ بود و راقم
ہم حسب الحکم ہمراہی داشت دراں وقت ہمچنیں صورت معائنہ کردہ غرض جوش
سرور آنہا درینجا دلیل بر خلوص محبت از حضور باشد کہ اخلاق خداوندی باخویش
و بیگانہ در عالم آشکار است وبس، بعد فراغ اکل و شرب انجمن طرب تا دیر
ہنگامہ آرا بود کہ دراں مجمع رقاصگان مسلمان و پاکوبان ہندو نژاد اظہار ہنر خود
می نمودند و از حرکات نازک ادا نشأ عیش قوم مرقوم دوبالا می کردند، بعد نیم شب
یک یک ازاں بفرودگاہ خود رسید، نیوس پیپر[2] کہ از جانب گورنمنٹ در باب ورود
حضور دریں جا و ضیافت فرمودن سرداران انگریز کہ بدہم ماہ اپریل سنہ یکہزار

---

[2] Newspaper   [1] Consort

وہشتصد وسی و دو عیسویہ چھاپہ شدہ بود ترجمہ آں کہ مرقوم شدہ است
بعینہ لفظ بلفظ بقلم می آید" بندگان نواب کرناٹک بچہارد ہم ماہ گزشتہ تشریف
آوردہ در دارالامارہ کہ در قلعہ واقع است داخل شدند و بترچناپلی عزت
افزودند' از تشریف آوری نواب کرناٹک بمایاں عزت وافر و خوشی کمال حاصل
گشت' بہ بست و ششم ماہ گذشتہ بندگان نواب کرناٹک ضیافت عمدہ لائق
سرداران و بیبیان علاقہ انگریز بہادر ساکن قلعہ ترچناپلی نمودند' بعد فراغ
از ضیافت تمامی سرداران و بیبیان مرقوم الصدر مسٹر فرانسیس گرانٹ جرج کلان
سمت جنوب روبہ آرکاٹ از اجازت باہل مجلس گفتند کہ ہمہ می باید برائے
صحت و عافیت و ترقی عمر واقبال و دولت نواب کرناٹک دعا باید کرد' اے
صاحبان من ہمہ ہا بطرف ایں جانب متوجہ شوند یقین کلی میدارم بکمال ادب
متوجہ خواہند شد چراکہ دعا کردن بحق ہمچو رئیس نامدار فرض است اے صاحبان
من حالا مایان در دارالامارہ بندگان نواب فراہم شدہ ایم یعنی در سایہ
مہمان نواز اولاد سلسلۂ عمدہ دوستان قدیم صادق و باوفائے قوم انگریز بہادر
ہستیم' بندگان نواب کرناٹک عمدہ مہمان و نعمت غیر مترقب مایان را از تہ دل
بجوشش و محبت بسیار بدستور بزرگان عمدہ خود رفیق صادق قوم انگریز بہادر
امشب بکمال توجہ دلی و مہربانی و اخلاق گرد پیش خود جمع کردند و از
جوشش قلبی در تواضع کمال مروت و اہلیت و حسن خلق و فیض رسانی و
موالفت و لطف خود بطور ورثائے عمدہ ظاہر فرمودند' صاحبان من دعائے مایان
نواب کرناٹک بکمال خوشی قبول خواہند فرمود' چراکہ مایان دریں مجلس عزت و
و ناموری از توجہ و تشریف آوری و جوشش و محبت و حسن و اخلاق بندگان

سنہ تاریخ ۱۸۴۲
تاریخ ۲۶ ۱۸۴۲

نواب کرناٹک حاصل کردہ ایم دعا از تہ دل خواہیم کرد، من می خواہم نظر بر
عزت افزائی و مہمان نوازی بندگان نواب کرناٹک ادب خود روانہ نمود؛ بیانزدہم
روز شنبہ بوقت باقی ماندن چہار گھڑی روز در ساعت شمس بجناب خداوندی
دختر سعادت اختر از محل نو تولد یافت، خالق جسم و جاں باں کوکب عفت
نشان در سایۂ نیر اعظم ما نورفشاں دارد و عنقریب بکمال لطف و عنایت
حسب تمنائے من دولتخواہ قدیم کہ از عمر دو سال ملازم رحمت مآب است و آنجناب
دراں زماں سن یازدہ سال داشت، سیارۂ دولت کہ ہم چشم مہر منور باشد
ضیا بخش عالم نماید۔ بمحمد و آلہ الامجاد و بظہور ایں ولادت با میمنت
کمال مسرت راہیاب خاطر حضور شد و بمنتہائے بہجت نذر تہنیت ہم گرفت اگرچہ
در خاندان والا جاہی بتولد دختر رسم نذر و تہنیت نیست لکن رئیس ما بمصداق
لئن شکرتم لازیدنکم پیدایش صبیہ را کہ آنہم عطیہ الٰہی است بجائے
ظہور فرزند دانستہ شکر و سپاس بجا آورد و رسوم آں در دعائے ترقی عمر و اقبال
و دولت آں بندگان نواب کرناٹک از نوشیدن جام سہ سہ لبریز سہ بارا دا
و ظاہر نمائیم و نیز بدرگاہ الٰہی دعا نمائیم کہ ایں سلطنت و تاج شاہی بندگان
نواب کرناٹک روز بروز باوج و تا قیام ماہ و خورشید بر فلک قائم و دایم باد انتہی"

بچہاردہم در محل حضور قدسیہ دعوت فاتحہ موصوف بہمہ ملازمین و
اہل امتیاز اینجا بعمل آمد بر مایدہ ہمہ قسم نعما موجود بود، ہر واحد دریں سفر ایں
سفرہ را نعمت غیر مترقب دانستہ بسیری تناول نمود، دریں عرصہ قریب دو پاس
روز جنرل دفٹین کہ سردار فوج اینجا است و برائے بندوبست امور کمپنی بپالم کوٹہ[1]

Palayamkottai (R. S.) [1]

راہی شدہ بود بدریافت تشریف آوری حضور بسرعت فایز شدہ از ملاقات خداوندی مستفید گردید، بر طبق عادت تواضع عطر و پان وغیرہ فرمود و یازدہ خوان تورۂ طعام ضیافت بفرودگاہ مشارالیہ اداکرد و امر مستحسن بعمل آمد، بہفدہم جنرل مرقوم بہ تمناے دلی کہ ذرہ را نور فشانی نیر اعظم تمنا است دعوت حضور نمود ازانجا کہ مہر جہانتاب ما روشنی دہ عالم است باقبال این معنی پرداختہ بعد بلند شدن یکپاس روز بپاس خاطر مشارالیہ مع برادر والا اختر بسواری بہل مذکور با چہاردہ شخص ذی عزت کہ بدعوت اول رفتہ بودند جز شرف الامرا و انوارالدولہ و صفدر جنگ کہ اینہا ہمراہ نبودند و جلو سواران مزبور بجانب باغ اقامتگاہ کہ مملوک سرکار است و بعاریت رفتہ جلوہ فرما گردید، جنرل مسطور بنہایت ادب و اخلاق برسم استقبال تا سواری حاضر شدہ بکمال خلق و الفت بر کرسی نشاند و خود ہم مثل سہابہ پہلوے آفتاب ماند تا یک ساعت بل زاید لولیان ہندو نژاد بصداے زنگولہ و تال مردنگ و آوازہ الغوزہ و خیرہین و حرکات دست و ابرو بقانون ہندو بچگان داد پاکوبی و دست زدن میدادند و بست و یک کس از سرداران انگریز کہ براے تعظیم خدیو خلایق نواز ما حاضر مجلس بودند بہ نظارۂ آنہا ہمچو نرگس چشم حیرت کشادند، القصہ محفل میز ترتیب یافت و اطعمہ طرز اہل اسلام با فواکہ و خوردنیہاے قوم مذکور بجز آب و کباب حرام آمادہ شد زیادہ از یک ساعت ذائقہ نمودند و مطربان ولایت انگلستان بصداے دلکش مزامیر و آلات طرب بہ تسکین خاطر سماع آشنایان کہ قوت روح و قوت جان است می پرداختند، بعد اختتام انجمن میز مشارالیہ عطر و گلاب و گلدستہ و ہار و پاندان بحضور پر نور بدست خود گذرانید، بعدہ بصاحبزادۂ بلند پایگاہ نواب عظیم جاہ بہادر

بہ ہمان اسلوب رسانید، پس ازاں بہ میجر جونس و کیپٹن ڈن کہ ہر دو سکریٹری
موصی الیہ اند ایماشد از کرسیہا برخاستہ بہ ہر یکے از ہم نشینان حضور بتواضع
اشیاے مذکور می پرداختند و بیش ہر فرد رسیدہ بسلیقۂ نمایان و اخلاق بے پایان
رسم مہمانداری ادا می ساختند، غرض آں سرداران را خلیق یافتم چنانکہ میجر گرم[1]
کہ از چہرہ اش عمدگی و آثار خلق ظاہر بود و کرسی راقم با کرسی مشار الیہ انصال
داشت از آغاز مجلس تا انجام آں از ہر قسم اشیاے ماکول کہ باہتمام بکاولان
اسلام طیار شدہ بود متواضع می شد و باکل مبالغہ بالغہ می نمود ازانجاکہ ایں خاکسار
را گاہے عادت ذائقہ نمودن اشیاے مطبوخ آں مطبخ نیست بلطائف الحیل
پرداختہ باندک میوہ بمضمون ؎

ہرچہ گیرید مختصر گیرید
کار دنیا کسے تمام نکرد

فائز شد بوقت آمد و رفت سواری خاص اتواب عزت سر شد و دو سہ کمپنی
جوانان بار بر قاعدۂ سلام ایستادہ طنبور نواختند رئیس مابعد دو پاس روز بدارالامارہ
نہضت فرمود، و ازگل وجود خود بفرودگاہ معطر نمود، بہشدہم شخصے خواجہ محمد نام
اہل دکن ملقب باڑوی خواہر زادۂ خواجہ امین الدین چشتی کہ ذکرش بالا گذشت و
ملازم قدیم سرکار نواب فردوس مکان بود چوں از انقلاب زمانہ تباہی لاحق حال او
گشت ترک دستار کرد و بعسرت بسر برد اوقات می ساخت بلاے بذریعہ ورود حضور
بلا دستار و کمربند بملازمت مشرف شد خود بدولت دریافت کہ شاید از جملہ مشائخ
روزگار است چوں ازو خطاب فرمود بر احوالش مطلع گردید، حضور در ہر امر کہ سایل

---

[1] Grimm

می گردید در ادای جواب نام نواب ممدوح می گرفت حتی کہ در آخر سوال کہ بعد وفات نواب معلی کدام جا علاقہ بود بدین منوال جواب داد کہ نزد امیر الامرا از سیاق کلامش چناں مفہوم می شد کہ چنانچہ مرید فنا فی الشیخ باشد ہم چناں ایں شخص بپاس نجابت و نمک خواری فنا فی امیر الامرا است جناب خداوندی بر کلمات سادگی او چنداں خنداں گردید کہ مزیدے براں متصور نبود از توشک خانہ دستار سفیدی عنایت کردہ بہ بستن آں حکم فرمود و بمقرر پانزدہ روپیہ ماہوار داخل زمرۂ ملازمین نمود۔

سید حضرت قادری از نبسہ زادگان حضرت شاہ صبغۃ اللہ نائب رسول اللہ قدس سرہٗ و سید فتح علی شاہ و شاہ قدر عالم و خواجہ برہان الدین چشتی و خواجہ قطب الدین چشتی کہ دریں ماہ بملاقات حضور آمدہ بودند تواضع عطر و پاندان فرمود و از باورچی خانہ تورہ ہائے ضیافت روز ملاقات بدفوات روانہ شد ضبط تاریخ نمی دارم و صدر الدین علی خان کہ در ہنگام ریاست نواب مرحوم صدر اینجا بود بملازمت جناب خداوندی سرفراز گردید او را ہم بعطائے تورہ عزتے بخشید بنوزدہم بعد نماز عصر بسواری بہل اسپاں بزیارت مقبرۂ خواجہ احمد شاہ حسینی چشتی تشریف فرما شدہ نماز مغرب بر ہمانجا ادا فرمود و بعد یکپاس شب بروشنائی مشعلہا از معاودت رونق و نور دار الامارہ افزود بہ بست و یکم روز جمعہ کہ در ساعت اخیر آں از روے حدیث شریف اجابت دعا متحقق شدہ و آں ساعت مشتری است مسمی بساعت سعد اکبر صاحبزادی نو تولد بمضمون الاسماء تتنزل من السماء باسم امۃ القادر قادریہ بیگم موسومہ گردید او تعالیٰ شانہ با بخت نیک و عفت در سایہ ہما پایہ جناب خداوندی بعمر طبیعی رساناد و مقدم سعادت توام آں رونق کاشانہ خوبی مقدمہ کثرت اولاد صالح خدیو خلایق پرور ما کناد بطفیل شہنشہ بغداد

روز پنجشنبہ ۱۹ رجب المرجب ۱۲۳۸ھ
۳ اپریل ۱۸۲۳ء

روز جمعہ ۲۱ رجب ۱۲۳۸ھ
۴ اپریل ۱۸۲۳ء

بتاریخ بست و پنجم حضور بعد فراغ نماز عصر بمرتضی باغ کہ بر کنار رود کاویری بفاصلہ اندک ازاں واقع است حسب الطلب جناب قدسیہ کہ ہماں روز دران جا تشریف فرما شدہ بود بر سواری بہل اسپاں کہ برنگ سبز زمردی بود و فرش و کا دی آں از پوست سرخ ولایتی کہ ہر دو رنگ دلالت بر سرسبزی و سرخروئی جناب خداوندی می نماید با پنج کس از ملازمان مثل مولوی میر محمد صالح بخاری مفتی عسکر ظفر پیکر و حکیم باقر حسین خان بہادر و حافظ یار جنگ و وجیہ اللہ خاں جلوس فرمودہ جلوہ فرما شد پنجم آں این خاکسار عجز نشان بود کہ بعد سالہائے دراز بر طریقۂ عزت بخشی پدر بزرگوار خود مہر منور ما بمنتہاے عنایات و عطا، عطارد وار بہ پہلوے نیر اعظم جا داد، ہرگاہ سواری خاص تا کنار جوئبار رسید ازاں نزول فرمودہ بر سکہساون سیاہ رنگ از میان آب عبور نمود، ہمراہیان بر سواریہاے خویشتن بجلو داری ہمراہ رکاب سعادت انتساب بودند، جناب خداوندی بوقت ماندن یک ساعت روز داخل باغ مذکور محل سرا شد و اشخاص ہمراہی بیرون سراچہا حاضر چوں خورشید جہانتاب چادر سیاہ بر رخ کشید مشارالیہم بنماز جماعت پرداختند و بعد پنج گھڑی شب سواری جناب قدسیہ وغیرہا لبسوے دارالامارہ روانہ گردید۔ حضور بطور تماشا مع خاص و عام و جلو داران و اہل اہتمام تا جوئبار پیادہ پا بروشنی مشعلہا در رسید، و بآں میدان کہ صحراے بود رونق شہر بخشید معجم کہ چگونہ ایں قدر کثرت مردم در فرصت قلیل دست بہم داد، ہرگاہ بر لب رود مستعد جلوہ افروزی شد طرفہ تماشاے و نادر نظارۂ جلوہ می داد کہ روشنائی مشعل در نہر و حرکت آب و کیفیت نیزہ ہاے سرخ رنگ با حلقہاے نقرئی و ناریخ طلمعی کہ براں خیام باناتی چسپیدہ بود و صداے پائے خلایق و آوازِ قدم

اسپان بشرح نمی آید که در شب دیجور بآب مذکور نمونه شب چهاردهم نمایاں بود چونکه ماه فلک که خدمت قاصدے میدارد در فرصت یک ماه باوصف کمال و زوال بر عرصه جہاں نورفشاں می باشد بفضله تعالے رئیس ما که روشن دولت ماه منور امارت و نیر اعظم ریاست است و ہر کمال او رو بترقی و بخلایق پروری و حق رسانی و ہمت بلند و تمیز حق و باطل و خلق کامل شهرهٔ آفاق گردیده چگونه بحر و بر و خشک و تر را آباد و روشن ننماید، از ملاحظه سواری در شب تار، و ضیا افروزی بر نہر و کنار، شعر برجسته جناب امیر خسرو دہلوی روح الله روحه الزکی بر زبان آمد.

شعر
ماه من بر لب جو جلوه فروش است امشب
آب از عکس رخش بادله پوش است امشب

الحاصل پاسے از شب گذشته که آں شمع خاندان انوری بدار الاماره منور فرمود، بتاریخ بست و ششم. بوقت باقی ماندن دو گھڑی روز بر نالکی سبز قدیم که اکنوں از مخمل زرد زرانداود شده است دریں ایام ازیں لون مناسبت تام دارد که آفتاب عالمتاب ببرج حمل در آمده و ایام شرف او است و رنگ زرد ازاں تعلق دارد، جناب رئیس ما ہم که نیر عالم افروز و داخل بیت الشرف است و دریں اوان طرب اقتران از ہمت علیا بنزرپاشی زبان زد خلق گردیده بجلوس میمنت مانوس سواری برنگ مسطور نہایت زیبا و مستحسن واقع شده مع برادر والا اختر بر پہاڑی خواجه بپاس روانه شدن سواری حضور قدسیه و محل عالیه رونق افزود و قریب یک پاس شب بدار الاماره معاودت فرمود، بتاریخ بست و ہشتم فاتحه فاتحه رجبی مبارک از طرف حضور بتکلف اعظم بعمل آمد، و چہار دسترخوان وسیع گسترده شده، عالمے از ہمراہیان و سکنهٔ اینجا ازاں مایدهٔ فیض یاب شدند و بعد

روز دوشنبه ۲۶ رجب ۱۲۳۸ھ ۸ اپریل سنه ۱۸۲۳ع

روز پنجشنبه ۲۸ رجب ۱۲۳۸ھ ۱۰ اپریل سنه ۱۸۲۳ع

فراغ نماز ظہر بزیارت آثار شریفی کہ از تجاور[۱] آمدہ و در کچہری باغات سرکار موجود است بحسن اعتقاد سعادت سرمدی حاصل فرمود بشب بست وہشتم از تقریب فاتحہ معلی از جانب محل نو مجلس عام ترتیب پذیرفتہ منجملہ باغات سرکار قطعہ باغے است موسوم بباغ معتبرخاں و بباغ نقارخانہ بسبب اتصال ازاں شہرت گرفتہ بسبب صرصر حوادث سخت بے آب و تاب شدہ بود و اعتبارش بَرباد رفتہ مگر دار بند انگور می داشت و خستۂ محض گشتہ، ہمت حضور از تاریخ مذکور بمضمون ؎

بہر کارے کہ ہمت بستہ گردد
اگر خارے بود گلدستہ گردد

مصروف ایں معنی گردید کہ بباغ مذکور کہ از خس و خاشاک ہمرنگ راغ شدہ بود در فرصت اندک بترتیب و تہذیب پرداختہ بضیافت جنرل مرقوم الصدر با چند ہمجنساں مومی الیہ پردازد، چشم بددُور بمقتضاے خواہش تا بست ونہم آنقدر بترتیب خیاباں بندی، و جداول جاری و تیاری فوارہا و درستی وصفائی راستہا پرداخت کہ از دیگراں چندیں آرائش دریں عرصۂ قلیل دشوار باشد، تیمنا باتباع باغ بنا کردۂ زیب بخش تاج و سریر، پادشاہ صاحب تدبیر، حضرت محی الدین محمد اورنگ زیب عالمگیر زندہ پیر علیہ رحمۃ اللہ القدیر کہ بباغ فرح بخش مشتہر شدہ بود بلفرحت باغ فرمود ازانجا کہ دریں جا آغاز موسم انگور است داربند مذکور فی الحال مانند سرو بے بر بود بخوبی تدبیر، بفراہمی خوشہاے کثیر، آنقدر بارآستگی آں کوشید کہ تا قرون متطاولہ در زمان واحد ہمچناں بار

---

[۱] Thanjavur

نخواہد آورد، چوں روز گذشت و شب ماہ رسید مجلس میز بخوش سلیقگی ترکیب
یافت و اطعمۂ ہر قسم از ملاحت و حلاوت و فواکہ مہیا داشت، خوشہہائے انگور
بروشنی قنادیل چناں نظر می آمد کہ عقد ثریا از تاکش آویختہ اند، و پری رنگ شہاب
در کاسہائے بلورین بداں مشابہت داشت کہ در پیالۂ الماس آب یاقوت ریختہ اند
آویزش فلوہائے سیماب با وصف شب تار جلوۂ مہتاب می نمود، نور افروزی
پیالہائے سبز و عباسی لطف بر لطف می افزود، جنرل مشار الیہ بمجرد فراغ میز در
حالت مدہوشی محبت و نشأ الفت کہ با جناب خداوندی میدارد بہم مشربان خویش
کہ پانزدہ کس ہم نوالہ و ہم پیالہ بودند تعلیم صدائے کلمات شور و شغب مثل
ترنگ کاسۂ چینی می نمود۔ و ہر فردے ازاں ہا باوجود بے ہوشی ہمچو ہوشیاراں
لب را بدعا و ثنائے حضور می کشود، بعد نصف اللیل ہمگناں مع ساز نوازان
ولایتی راہی فرودگاہ شدند، و ولی نعمت ما مجلس طرب تا طلوع صبح باقی داشت،
بتاریخ دویم شہر شعبان المعظم رسم سالگرہ محل عالیہ کہ بعنایت الٰہی نام نامیش لضیا
افروزی تا مدت دراز مثل ماہ منور باشد بعمل آمد و بایں تقریب مسٹر لشنگٹن تورۂ
طعام و ہشت سردار دیگر را خوانہائے میوہ مرحمت گشت و بوقت یکپاس شب دعوت
ضیافت رسم ممدوح بہ بعض اعزہ و اہل خاندان بظہور آمد، بعد نصف اللیل محفل
طرب آمادہ شدہ و عطر و گلاب و گل و پان برائے تفریح مزاج و گلاب و نبات
از پے دفع خمار بیداری بہر یکے از حضار مجلس عطا گردید، خود بدولت بوقت دو پاس
و پنج گھڑی شب درامد محل فرمود و صاحبزادہ بلند پایگاہ نواب عظیم جاہ بہادر
بستۂ بہر شب بہ ہنگام برخاست برادم در باب نشست تا انصرام مجلس تاکید نمود
از جناب ممدوحہ بمطربان قدیم و جدید و پاکوبان وغیرہم التفات عنایت شد

دویم شعبان المعظم ۱۲۳۸ھ مطابق ۱۳ اپریل ۱۸۲۳ء

و تا غروب انجم انجمن عشرت مرتب بود، قادر مطلق شیوع ایں سرور موفور بر جناب خداوندی مبارک و مہنّا فرماید، و بحسب تمنائے قدیم و آرزوے صمیم من ہوا خواہ در عرصہ قریب از بطن معلے الیہا انجم تابان دولت و اقبال کہ ہم پہلوے نیر اعظم فلک جاہ و جلال باشد عطا فرماید و بطنا بعد بطن و نسلا بعد نسل جلوہ افروز ریاست نماید انہ قریب مجیب و بالاجابۃ جدیر

دعاہاے کہ بر لب نارسیدہ
نواے فاستجبنا ہا شنیدہ

بتاریخ چہارم بعد نماز ظہر بسواری بہل اسپاں بملاقات مولوی غلام حسین کہ خرقۂ ارادت از مولوی احمد اللہ خلیفہ حضرت شاہ ابوسعید علیہ الرحمہ میدارد دریں حالت بعتیق اللہ شاہ مشہور است تشریف فرما شدہ چیزے از مشار الیہ بسلوک و تواضع پرداخت معزی الیہ مرد صالح و منزوی است و قناعت و توکل پیشہ باشد از انجا فراغت یافتہ بمسجد نواب بیگم کلاں بملاقات شیخ بھیکا مجذوب عرف بڑے صاحب کہ در مدرسہ آں مقیم است جلوہ فرما گردید و حسبۃً للہ چیزے بخدمتش رسانیدہ بحیدر باغ رونق افروز گشت و بشب معاودت فرمود راقم دریں آبادی از سہ مجذوب ملاقات کردہ یکے موحی الیہ و ثانی بمسجد بساطیاں مقیم است و مسن و ثالث شیخ نہر نام کہ جوان و خاکسار است و از صحبت خلق گریزاں، بحوالی گنبد ولی معلے دایر و سائر می باشد لکن مثل اول دیگراں را نیافت کہ خوب اشراف باطن دارد، و خرق عادات از و بظہور می آید کہ بارہا امتحان نمودہ ام، سلوک او بر جذب غالب است، و بعض اوقات بنماز ہم می پردازد و فدائے نام جناب وسیلتنا سلطان الاولیا علیہ التحیۃ والثنا است کہ از انجناب فیض یاب شدہ اگرچہ مرید سلسلۂ چشتیہ است

مشارالیہ مرد ہفتاد سالہ بود و دست و پائے او صدمۂ فالج میدارد و ریش و بروت
صاف می ساز د حضور تا اقامت دریں معمورہ ہر روز یکبار برائے نماز جماعت بموجب
تشرع و دینداری بمسجد محمدی پیادہ پا تشریف می آورد و مرمت ضروری آں
پرداخت، و اکثر اوقات بعد نماز عصر و گاہے بعد نماز صبح ہم بزیارت مزار
رحمت بار جناب ولی معلی و مقبرۂ اجداد خود تشریف فرما می شد، و گاہ گاہ
برائے ملاحظۂ باغات سرکار و سیر و تماشائے ہر دو رود و آبادی دو آبہ و صحرا
و لشکر و بازار کہ بیرون قلعہ جانب مدھرا دروازہ فرود آمدہ بود جلوہ آرا میگردید
و بعد ورود دریں آبادی لنگر برائے پرورش فقرا مقرر فرمود و حکم نمود کہ تا فائز
شدن بمدراس جاری باشد، بروز نہضت از انجا کہ پنجم ماہ مذکور بود بزیارت آثار
مبارک کہ از قدیم الایام متصل کچہری است سرمایۂ سعادت حاصل نمود و بزیارات
ممدوح ہم مستفید گردید و بمولوی مرقوم و بجنرل و ہر دو کرنل لوتۂ رخصت
فراخور منصب ہر واحد روانہ فرمود و بخطیب مسجد موصوف یک فرد شال سفید
و بہمہ ملازمین سرکار کہ علاقہ از باغات و دیہات دارند زر یک ماہہ آنہا بطریق
انعام و بہ تحصیلدار شہر یک فرد شال سرخ مرحمت ساخت و ہر فرد بدعائے ازدیاد
عمر و دولت خداوند ما پرداخت ؎

یارب دعائے خستہ دلاں مستجاب کن

Madurai (R. S.) ؎

چمن سوم دربیان جلوہ فرمائی از صوبہ مذکور بسمت صوبہ دار النور محمد پور و آں منقسم بر پانزدہ گلدستہ است

گلدستہ اوّل

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ پنجم شہر شعبان المعظم روز پنجشنبہ سنہ الیہ بوقت باقی ماندن دو گھڑی روز بخلعت فاخرہ و جواہر زربفت شدہ با برادر والا اختر بر عماری سبز جلوس فرمود و بہماں شان و تجمل روز ورود بطرف شمال رخ نمود جنرل مرقوم الصدر با سرداران معتبر تا لب رود کہ بیرون چنتامنی[1] دروازہ واقع است بجلوداری حاضر ماند و فوج کمپنی مثل روز تشریف آوری حضور لوعیکہ سرگرم لوکر می بود. بہماں منوال از در مسطور تا نہر مذکور ہمراہی داشت چوں غروب خورشید شدہ ماہ منور ما بادائے نماز مغرب از سواری فرود آمدہ بمشارالیہم و اہل فوج رخصت داد و بادائے نماز پرداختہ تا نصف اللیل در انتظار مقدم سواری جناب قدسیہ و محل عالیہ بر کنار جوے مشغول سیر بود بعد وصول سواری بمنزل سامیوارم کہ از قلعہ مسافت نہ میل و ہفت حصہ دارد قریب سہ پاس شب برکوب سکہساون رونق افزا گردید قصبات خورد و کلاں کہ گذر سواری ازاں شد رقم آشنا می شود۔ کوٹ چنتامنی بجانب شمال است و آباد کنیم پیٹھ کہ بکو ندم پیٹھ مشہور است از کثرت خانہا و دکاکین آباد و بسمت مزبور واقع۔ ترواناکویل[2] بہماں سو است و بجھمکیسر ہم مشہور در اصل نامش جمبوکیشورا

---

[2] Tiruvanakoil [1] Chintamani

است چہ جمبو بزبان اردی بمعنی جامون و بت لنگ کہ ہنود بپرستش آں
می پردازند بزیر درخت مذکور است لہذا بایں اسم شہرت یافت و قصۂ دراز
دارد ۔ سریرنگ[1] کہ برکنار رود کولڑم[2] واقع شدہ و عزلی است، ایں دو شہر
مختصر را بجۂ ترچناپلی باید گفت و میان دو آبہ تعمیر پذیرفتہ، احوالش در شرح
آبادی صوبۂ مرقوم گذشت مجددا احتیاج تفصیل ندارد، نام رود مذکور کوڑم
است و بزبان اردی معنی آں قتل گاہ بود و ایں معنی قصہ طلب کہ شخصے در
قرون گذشتہ از کفار حکومت آں سرزمین میداشت و بہ طیاری بتکدہ پرداخت
چوں معماران مطالبہ اجرت نمودند بحکمت عملی بوعدۂ رسانیدن زر تا اینجا آوردہ
سوار کشتی کنانید، و در وسط نہر بغرق رسانید، ازاں زماں بایں اسم تشہیر یافت
بمرور ایام از کثرت استعمال در دفتر کولڑم مرقوم شدہ و بزبان عوام از کونڈم
شہرت گرفتہ ۔ پالکری دیہ شرقی است و از قدیم الایام در انعام ملاحان ہر دو
رود جاری است ۔ منصور پیٹھ نیز ہموں طرف است مسجد و سرا ہر دو بنا کردۂ
محمد اعتبار خاں بہادر ببر جنگ مرحوم از قوم افغان کہ نام اصلی او سعدی خان
بود مع قبرش در اینجا است، موی الیہ بریاست نوابین مرحومین بفوجداری ترناویلی[3]
و خدمات عمدہ اعتباری میداشت و طریقۂ معاملت و فراہمی زر کماینبغی بنگاہ او
بود، و ہمت بلند و خدمتگزاری فقراء مشہور لکن از بد زبانی تا حال مطعون خلایق
است، ازیں جاست کہ بزرگان برفق و ملاطفت با ہر کس پیش آیند، و در سوءِ
اخلاق و بدگوئی بسرزنش می پردازند چنانکہ احسن اللہ میگوید

Tirunelveli (R. S.) ۳ ؎ Coleroon ۲ ؎ Srirangam (R. S.) ۱ ؎

بُری باتوں کی خو ہرگز نہیں اس کو جو انساں ہے
جو گالی سے زباں کو کام فرماوے سو حیواں ہے

ظاہر است کہ بسوے خلق بدنامی است ایں خاکسار کہ با ہر خویش و بیگانہ کاربند عجز و اخلاق میشود و درحق احدے چہ درحضور و چہ در غیبت لب بہ بدی نمی کشاید چگونہ ابنائے روزگار بسب و تبرا افضل عبادت دانستہ درحق راقم مشغول می شوند و حاصل زندگی خود دانستہ بافترا و غیبت می پردازند، چنانکہ بانی ایں فتنہ و پیشرو ایں زمرہ شاگردے بود از شاگردان جناب والد ماجد مغفور ملاء اللہ قبرہ بالنور کہ لبسا اوقات بہ نیابت آنجناب بمضمون ؎

تربیت نا اہل را چوں گردگاں بر گنبد است

بتدریس و اشغال می داشتم چوں جواں شد و اجل پیش خانہ او برآورد در جلدوے حق شناسی بدنام خلایق نمود، حتی کہ بحضور خداوند طفلی راقم عرض کرد کہ ایں خاکسار خود را بشباہت او یعنی شاگرد مذکور متہم ساختہ است، چوں ایں سخن نامعقول بگوش راقم رسید از پیچ و تاب ہمچو سپند بآتش گردید، ترک سلام ازو نمودہ از مقولہ بے اعتماد آں بر ہوا بنیاد مستقر شد، جواب داد کہ من نگفتہ ام علاوہ آنکہ ہر روز ایں کلمہ بروایت او بر زبان ہر کس جاری بود، اشخاصے کہ از وضع ایں ناچیز آگاہ و از رنگ و بوے ایماں بہرہ ور بودند بدفع آں می پرداختند وکسانیکہ منصب خسران و خذلان ابدی میداشتند آنرا نقل مجلس نمودہ مضحکہ می کردند، ازیں جہت برلب مہر خاموشی گذاشتم زیراکہ حضرت حق جل و علا ہم از زبان بندگان عاصی نجات نیافت تا بایں عاجز چہ رسد و بریں بیت قناعت نمودم

؎ ملولفہ

نہ دانی کو عزیز ذوانتقام است ز قہرش کار اعدایم تمام است

در آخر عہد خود جناب خداوند معلی کہ بوالاجاہ باغ اقامت داشت روزے برائے
مجرا درانجا رفتم و نامبردہ ہم از حضور رخصت یافتہ بمقر خود می رفت و ازیں
خاکسار چار چشمی شد دست بسر لنشدم و جناب معلے معائنہ می فرمود بمجرد مجرا
فرمود کہ آیا فیمابین شما و شاگرد نارشید سررشتہ سلام نیست' عرض کردم از
اہل نفاق راہ وفاق نازیبا است، باستماع ایں معنے متبسم شدہ ارشاد فرمود
کہ اے برادر از شما آں بدبخت عناد سخت دارد و اکثر شکوہ می نماید معروض داشتم
کہ از وجہ آں آگاہی نمی دارم آنجناب لب جنباں گردید کہ میگوید شما پیش مردماں
میگوینید کہ از فلانے مشابہ ام و ازاں بہتر معلوم می شوم یا نہ لہذا پُردل است
گفتم کہ ازیں امر فدوی را چہ حصول فرمود شاید برائے عزت باشد جوابش چنیں
کرسی نشیں کردم کہ اگر کسے تباہی دارین خود منظور دارد ازاں نا اہل مقابلہ دہد کہ
با فلاں و فلاں وقاحت از شیطان زیادہ تشہیر دارد و آں سخنان سبک قابل
تحریر نیست لہذا کنایۃً برقم آوردم، چوں ایں کلمات از راقم بکشادہ پیشانی
سرزد جناب پرورش فرما ساکت شد، گمان بردم کہ شاید مظنہ باقی است عرض
نمودم کہ اگرچہ ایں خاکپائے عالم را عادت قسم نیست و تا مقدور باحتیاط آں
خواہد پرداخت برائے دفع وہم حضور قسم میکند کہ اگر گاہے در خیال ہم ایں تشبیہ
جا کردہ باشد حق تعالیٰ اورا نیز در زمرۂ یہود و نصاریٰ محشور کند جناب رحمت
مآب کہ ؎ باد گورش رحمت آباد الہ
از ہنگام خرد سالی نظر پرورش و شفقت قسمے مبذول داشت کہ بشرحش
بوالفضولان روزگار حمل بر فضول خواہند کرد از شنیدن ایں معنی لرزید و فرمود
اے برادر جان ہرگز قسم مکن کہ مطلق گفتہ او در خاطر من نیست و ایں سخن

لائق غلامان تو نباشد و آں جواں مرگ تہمت کردہ است انتہی ۔
آخر کار آں تبہ کار بہ نشاء جوانی خلاف قسم نمود و بکمال خرابی از تیغ
عباسی اجل از دار العیش دنیا ناکام راہ عدم پیمود ؎

مارا چہ لازم است کہ ذکر بدی کنیم
گیرد خدا ز دشمن ما انتقام ما

و شخصے دیگر مایۂ فساد و کثیف البنیاد، کہ از بیان نامش لطافت برباد میرود
بحسن طالع بمضمون ؎

زمانہ دہد جاے بلبل بزاغ

غبارش از ہوا بہ پرواز درآمد یعنی تا چند روز باعتبار ظاہری
بر اذیت عالم قائم شدہ نخوت فرعونی در سر می داشت و بارباب
عزت کہ سررشتہ خود داری و غیرت بفحواے

اذا تصبک خصاصۃ فتجمل

تا آخر حیات از دست نمی دہند ہمت بر عداوت گماشت ازانجا کہ مضمون ضرب
الغلام اہانۃ المولی متحقق است ایذا رسانی او بغلامان وسیلتنا جناب محی الدین
عبد القادر جیلانی رضی اللہ تعالےٰ عنہ وارضاہ ولاحرمنا من برکاتہ ناگوار
حضور اقدس گردید، و بلمحۂ شمشیر زہر آلود جناب سیف اللہ المسلول بمنتہاے
ذلت از بارگاہ خداوند ممدوح اخراج شدہ در فرصت قلیل بدار الانتقام رسید آرے

خانہ زنجیر میں ہر شب یہی فریاد ہے ؎
جو بنا ہے ظلم کی آخر وہی برباد ہے

آں لایق گردن زدنی درحق ایں بیچارہ کہ بجز توسل جناب سلطان الاولیا

علی جدہ و علیہ التحیۃ والثنا بظاہر وسیلہ ندارد فتنۂ عظیم برپا کرد کہ از روے ریاست
قابل سیاست است و قصہ طلب، روزے خداوند قدیم بتقریب عید ذی حجہ سنہ
یکہزار و دو صد و بست و سہ ہجری بجلوس سکھساون نو تیار راقم از شادی محل
بمحلات جلوہ افروز شد دراں زمان بایں عجز نشان از خدمت داروغگی نیاز سرفراز
فرمودہ بود عرض کردم کہ زیادہ از صد کس براے نذر حاضر اند آیا تا معاودت حضور
حاضر باشند، یا بعد ورود سواری فایز شوند، بعد استماعش باندک تامل ارشاد
کرد کہ شما بہ نیابت ما نشستہ نذر بگیرند جواب دادم چہ مقدور کہ فدوی ہم
مثل سایر ملازمین نمک خوار و ملازم مسند است چگونہ بریں امر اقدام نماید فرمود
کہ در جاگیر حیدرآباد و باغات محمد پور و ساتگڑھ و ترچناپلی بہ تقریب عید و
جشن علاقہ داران آنجا بہ نیابت من نذر میگیرند پس شما را کدام چیز مانع ایں
معنی است بمبالغہ حکم نمود کہ بروند و بفراغت بگیرند، چوں ایں ارشاد شنید
چار ناچار بمودلے الامر فوق الادب بفاصلہ یک بالشت از کنارۂ چار
بالشت روبمسند بدو زانوے ادب نشستہ نذرے برداشت، و بہ تہالی گذاشت
مفسد مذکور خواست کہ دریں امر پیش دستی نماید راقم اورا ازیں کار باز داشت
فتنہ گر مزبور ازیں حرکت ہمچو سیخ بر آتش غصہ می پیچید، و باکمال حرارت
خشم بچوں کباب برشتۂ عرق از جبۂ تشویر او می چکید، بہ یقین دانستم کہ فتنہ
برپا خواہد کرد، و بر اعتماد کریم مطلق بآں بلاے سیاہ چیزے نشمرد، بعد
برخاست مجلس سواری خاص رسید یکصد و ہشتاد و دو روپیہ جمع شدہ بود
بحضور گذرانیدم بسرور خاطر پنجاہ روپیہ براقم و یک اشرفی کہ برادر صغیر کہ
از عہد مسند نشینی ایں قدر عبدی او مقرر است عنایت کردہ ارشاد فرمود

کہ امروز مشقت عظیم بر داشتید بخانہ روند و بتناول پردازند، بمجرد رفتن خاکسار از حرکت اول و عنایات خداوندی آں خاک بسر آتش بجگر در حضور شکایت کرد کہ راقم بر مسند خاص نذر گرفت چونکہ دراں زماں التفات سرکار براں نابکار بود سخنش فی الجملہ مقبول شد و تا چند بخاطر ماند اگرچہ بحسن اخلاق بیش راقم اعادہ نفرمود ہمت روسا مصروف امور کلی باشد و بر کار جزئی بیشتر التفات نمی ماند لہذا سکوت فرمود و الا سزائے آں گفتار ہمیں بود کہ فی الحال اورا بزندان باید فرستاد کہ ملازمے را بر مسند ما دیدہ گوارہ نمودے، وچرا ازاں باز نداشتے معہذا صدہا کس و اہل اہتمام حاضر بودند بہ تساہل از اہنا دریافت نشد الحیر فیما وقع سوائے دو مفتری ناعاقبت اندیش باز لب لباب آہنا شخصے پیدا شدہ است و از بوئے اسلام بہرۂ ندارد اگرچہ ؎

ہے نام کو وہ مردک بدکار مسلماں

بہ نسبت بعض اوصاف ذمیمہ کہ از ہنگام نشوونما در نہاد آں بے حیا متمکن است بہ بدنامی ایں عاجز پرداختہ در نفس الامر مثل بے دولتے کہ برائے زوال اقبال طالع مند کہ ازاں عناد داشت بینی خود تراشیدہ صبحے بر درش نمایاں شدہ بود و نقل مشہور است رسوائی خود ساختہ ؎

خدا در جہاں گردنش بشکند
کہ بیخش ز دنیا و دیں برکند

ایں عاصی کہ ازیں ہر سہ بہتان تا امروز عنداللہ بری است، بعون قادر مطلق در فردائے قیامت بصف محشر دامن کشاں خواہد رسید، و در محکمۂ آں روز کہ قاضی احکم الحاکمین تعالےٰ شانہ و منادی جبرئیل علیہ السلام در حق جملہ اعدا خصوصًا

این ہر سہ اشقیا مستغاثی خواہد گردید، این جفا کشیدہ می خواست کہ وقائع سرگذشت خود باید سلوکی نا اہلان روزگار کہ بے سبب در صدد بدنامی و اذیت نا مقدور می باشند تحریر کند لکن از ہنگام واقعہ جانکاہ جناب اوستادی و قبلہ گاہی روح اللہ روحہ الزکی کہ مضمون ؎

ہزار خویش یکے چوں پدر نخواہد بود

بران جناب بواقعی صادق می آید بر قلعہ راحت آباد خاطر یورش انواع رنج و تفکر شدہ، و خزانہ جمعیت و آرام بغارت رفتہ قدرت ندارم کہ بفوج دلجمعی و فراغت بدفع آں کوشم و باین کار کہ از اہم مہمات است نقش صحیفۂ دہر نمایم، بارے در ضمن تسطیر این کتاب کہ بحکم ولی نعمت خود کہ یارب با طول حیات و اعلاے درجات چوں ظل ہما سایہ فگن باد بعمل آمدہ بحیز عبارت در آوردم ہرگاہ این جملۂ معترضہ بپایان رسید بترقیم احوال بقیۂ منزل متوجہ گردید۔ ساںمیوارم کہ مشہور بسمی وارم شدہ موضع انعام شاہ رحمت اللہ رحمۃ اللہ علیہ است کہ از اولاد حضرت شاہ بہلول شطاری برادر خرد و خلیفۂ از چہار خلفائے حضرت شاہ محمد غوث گوالیاری قدس سرہ السامی بود مسجد سنگین و قبور اولاد ممدوح بصحن آں واقع گردیدہ و مکان خوش فضا است، بعد موضع مذکور نالاسے است موسوم بمور کنٹم کہ از برنگلور تعلق دارد میگویند کہ دوغ آنجا بہتر است چہ مور در زبان اروی بمعنی آں آمدہ، بعد ورود درانجا بہ تحصیلدار یک فرد شال سرخ عنایت شد۔

گلدستہ دوم

بفضلہ تعالے ششم بسواری سکھپالن بوقت بلند شدن دہ گھڑی روز متوجہ گرم روی شدہ در شدت حرارت بکمال مشقت بوقت عصر

داخل اُوٹا تُوڑ کہ سیزدہ میل است گردید اگرچہ جناب خداوندی بفحوائے ؎

سفر بود بجہاں مایۂ سرافرازی

دلیل روشن من آفتاب عالمگیر

بہر نوع کہ مناسب رائے غزا بود جلوہ افروز شد، اما غربا دریں منزل بسبب ناہمواری راہ و قلت آب و کثرت سنگ و کریوہ وغیرہ عوارض معنی حدیث شریف السفر قطعۃ من العذاب متحقق گردید، الغرض ہمراہیان موکب ظفر قرین دریں سفر خیر مآل حظ فصول ثلثہ دریافتند و تمنائے گرما و سرما و برسات در دلہا فرو نگذاشتند ؎

بہ ہیچ چیز تسلی نمی شود صایب

بہار دیدم و گل دیدم و خزاں دیدم

دیہاتے کہ عبور سواری خاص ازانجا بظہور آمد نوکریز میگردد چرٌوا نُور دیہ مختصر است مابین شمال و مشرق چند خانہ و یک تالاب دارد۔ اگرم[1] جنوبی است مثل آں۔ تی کلم مابین شمال و مغرب است و مثل دیہ گذشتہ اوٹالور[2] شمالی است یک تالاب و نہر کہ از کوہہا تراوش یافتہ جاری است میدارد و آبش نہایت گرم و بخاصیت بد مشہور کہ تحت آں معدن آہک است بمجرد استعمال سوزش بول بمرتبۂ کمال می شود درانجا گنبدے است کہ سیدۂ نوجوان ناکتخدا دفن یافتہ مسماۃ بحافظہ بی بی کہ صالحہ و حافظۂ قرآن شریف بود و بحج بیت اللہ شرف عقبی حاصل نمود، بعد وفاتش از شب سوم تا چہلم چراغ آب بر مرقد او می سوخت تقدس و عفت آں خاتون بمرتبۂ شنیدم کہ ایں صفحہ بہ تحریرش کفایت

Uttatur ۲ Agaram ۱

نخواہد کرد قولہ تعالیٰ یختص برحمتہ من یشاء نسبت بدیہات امروز منزل
فی الجملہ آبادی میدارد لکن از آغاز تا فرودگاہ بسبب عوارض مرقوم کمال تکلیف
دست داد، دریں مسافت بعید سہ چہار چشمہ مختصر آب نمایاں شدہ و آں ہم
بشدت تابش آفتاب رو بخشکی آوردہ، آبش چنداں شیرینی ندارد با وصف آں
بعلت نایابی آب ہجوم بنی نوع انسان چوں مگس بر شہد و شکر بود اگرچہ اکثرے
از ہمراہیان دریں منزل رنج سفر برداشتند، خصوصاً راقم سطور بسبب دوری
از حضور کہ حسب الحکم برائے فراہمی و ترتیب اسباب توشک خانہ کہ پراگندہ
افتادہ بود در نتہر نگر اقامت نمودہ، و احدے از خلاصیان سرکار برائے
برداشتن سامانِ مذکور از باعث سرعت روانگی خداوندی متعین نشدہ اگرچہ آنہا
موجود بودند لیکن مروت ابنائے روزگار مقتضی ایں معنی کجا است کہ در کارے
دخل راقم باشد باعانتش پردازند، اگر فتنہ و افترا برپا نکنند احسان بآنہا است
انواع رنج و تعب برداشت و از شب ششم تا دو پاس آں روز چند مزدور
باجورہ از طرف خود داشتہ از مشقت عظیم نجات یافت و بنماز جمعہ مشغول شد
بعد ادائے نماز ہجوم بے نوایان و دریوزہ گران کہ از بوے فقر بہرۂ ندارد در
صحن مسجد محمدی چہ زیر و چہ بالائے مدرسہ آنقدر بریں خاکسار بظہور آمدہ کہ
شمۂ ازاں بمعرض بیان نمی آید مستزاد براں باقسام بد زبانی آنہا گرفتار شدم
بریں معنی کہ از ما بہا بتوقع نواب بستر آرای اقامت شدیم و بے خدمتگزاری
ما روانہ گردید، و ہنگام سواری مبلغ سہ صد روپیہ نظر بامانت داری و اعتبار
تفویض تو نمود کہ بہر طور بنمائش جماعۂ فقرا کردہ معاونت نمائی چرا باتلاف حقوق ما
میروی، و بدر تو کہ بخدمت فقرا و نفع رسانی عالم اظہر من الشمس بود برنگ ابر

چرا نام او پنہاں می سازی، چوں ایں مضمون شنیدم غریق بحر حیرت گشتم و
ازیں بہتان صریح کہ عبارت از تحویل زر است پا بگل شدہ باصناف تبریہ
پیش آمدم، و بعجز و ملایمت بفہمایش آنہا پرداختم، با ایں کف لسان آنہا نشد
الحاصل سخنے طرفہ بغور قابل شنیدن است کہ ایں خاکسار باوجود عدم کار و خدمت
کہ سلیقہ آں بنبت و ازاں اعراض کلی دارد ناحق ہدف ملامت شد واے بر حال
آں کساں کہ آرزوے خدمت دنیوی داشتہ متحمل آفات میشوند او تعالےٰ بحسن توفیق
خدمت بندگان بایں عاصی نصیب فرماید، و از مظالم دنیا و عقوبات عقبی در کنف
حمایت خود دارد آمین۔ از جناب کریم کارساز براقم سراپا نیاز بذریعہ حبیب او
صلی اللہ علیہ وآلہ وصحبہ وسلم ومحبوبش علی جدہ وعلیہ التحیۃ والثنا ہمیں التجا است
کہ مع الخیر بعد فراغ از چند امور ضروری کہ اہم آں ادائے قرض جناب والد ماجد مغفور
ملاء اللہ قبرہ بالنور است کہ باغوائے بعض احبائے خام کہ بشکل خرقہ پوشاں گوے
تفوق بر قطاع الطریق ربودند بعمل آمدہ بود وسبکدوشی ازششش کدخدائی
برادران و اطفال انشاءاللہ تعالےٰ بحج بیت اللہ و زیارت روضہ مقدس رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وآلہ وصحبہ وسلم بپردازم و تا وسع امکان بجاروب کشی غبار آں
آستاں فیض نشاں سرمۂ دیدہ و دواے درد دل نمایم و افوض امری
الی اللہ ان اللہ بصیر بالعباد۔

لاستاد

شاہا بدرت آمدہ ام از ہمہ مایوس
انباشتہ در کیسۂ دل مایۂ ہم را
از نقد طرب بدل مایہ حزنم
مایوس نگرداں من حیران ندم را

القصہ بمحنت تمام دو منزل را یک منزل دانستہ شب و روز مستعد گرم روی
بودم و بسبب روانگی خیمہ و اسباب پخت و پز بر طبق عادت پیش از ہفت
حضور کہ بوقوع آمد در عرصہ دو و نیم روز دو بار اتفاق تناول شد الحمدللہ
ہفتم شہر مذکور بمنزل رسیدم، و بوقت عصر کہ از محل سرا برآمد گردید بکحل الجواہر
لقاے میمنت انتماے جناب خداوندی جلاے چشم حاصل نمودم، و فی الفور
جادہ پیماے منزل آیندہ شدم دریں جا بشاتور ارمنی کار پرداز گورنمنٹ
ایجنٹ دو شالۂ گلناری عنایت شد۔

گلدستہ سوم

روز شنبہ ۷ شعبان المعظم سنہ ۱۲۵۸ ۱۹ اپریل سنہ ۱۸۴۳

بفضلہ تعالیٰ ہفتم بعد نماز شام بمنزل تری منگلم[1] کہ مسافت دوازدہ
میل دارد بجلوس نالکی زرد مع برادر والا اختر بروشنی مشعلہا بجلو مقربے
قریب یکپاس شب رونق بخشید و براے راحت خلایق کہ ہمت خداوندی مصروف
بر آنست دراںجا مقام گردید، دیہاتے کہ بقدم لشکر ظفر پیکر در آمد بشرح می آید،
تریری شمالی است دو تالاب و دو چشمہ و چند مکان دارد۔ کاری نیز بآں
سمت واقع دو صد خانہ و دو تالاب دارد یکے ازاں کلاں است موسوم بنواب
تالاب ایلکور ہم باں سو واقع چند کلبہ و یک تالاب دارد، آگرم نیز بآں جانب
است و یک تالاب دارد۔ تری منگلم آنرا تورامنگلم نیز گویند دیہ عربی است چند
خانہ و یک تالاب دارد دریں مقام بہ تحصیلدار یک فرد شال سرخ عنایت
شد۔

---

[1] Tirumangalam

گلدستہ چہارم

بفضلہ تعالے بتاریخ ہفتم بوقت باقی ماندن چہار گہڑی شب بسواری باد پا بعزم منزل نلتور کہ پانزدہ میل است متوجہ جلوہ آرائی شد و لباس اہل ولایت در بدن میداشت یعنی قبائے عودہ در بر و رومال شال سفید کہ بوٹہ سبز داشت برسر و موزہ در پا جناب خداوندی دریں سفر چوں بوقت صبح بسواری اسپ پردازد اکثر بلباس اہل ولایت زیب آور میشود، دیہاتے کہ بزیر قدم توسن برق شتاب درآمد بہ بیان می آید۔ والکنڈہ پور[1] پرگنہ شمالی است کہ چند خانہ و دو چشمہ دارد و شطرنجی خوب درانجا تیار میشود۔ دریں مقام مقبرۂ بزرگے است کہ او بسید معروف معروف شدہ۔ تحصیلدار اینجا تا منزل ہمراہ بود و بعد ورود عنایت فرد شال گلناری سرفرازی یافت۔ درگم کہ بر رنجنگڈھ[2] مشتہر است نہراز پائین قلعہ میگزرد و بہنگام جاگیرداران آبادی داشت الحال رو بویرانی نہادہ، در قدیم جاگیر احمد طاہر خان بہادر بود و بعد انتقال مشار الیہ تا چہار بطن بحسن نیت آنہا جاری ماند و پس از رحلت محمد سعید خان کہ مخاطب بمحمد حسین خان بہادر طاہر بود بضبطی کمپنی درآمدہ اکنوں بنام پسراو کہ محمد عالم نام دارد و بمراحم حضور بخطاب صفدر جنگ مفتخر و معزز گردید۔ چیزے در مدد معاش در عوض جاگیر تقرر یافتہ جناب خداوندی از راہ عزت بخشی و کمال التجالیش کہ دریں سفر ہمراہی رکاب دارد بپاس قدامت و دولت خواہی اسلاف و لحاظ سجیۂ رضیۂ آنہا بوقت بلند شدن چہار گھڑی روز با چند ملازم درانجا فرود آمدہ خاصہ صبح تناول فرمود مشار الیہ بعض تبرک کہ از ہنگام اجداد او موجود بود ہدیۂ حضور نمود، و نذر دستے از طرف خود و مستورات خانہ گزرانید و خلعت و دو شالہ بجناب رئیس ما و

---

[1] Valikondapuram

[2] Ranjangudidurgam

نواب عظیم جاہ بہادر رسانید، و بوقت باقی ماندن دوگھڑی روز خود بدولت برکوب ہمان سواری بسر منزل فائز گردید دیراہِ دیہے واقع شد موسوم بکیرنور کہ متصل شاہراہ برکنار ماند و جدول صحرائی ازان می گذرد و تلور شالی است کہ رود مختصر ازان جاری است. در دیہات مذکور خانہا قلیل است لہذا بقید عدد نپرداخت. در ہمین موقع خدمت باغات تہرنگر و دیہات مسجد محمدی از منیر جنگ عزل گشتہ بر شرف الملک مفوض گردید واز پیشگاہ حضور بعنایت خلعت ہشتاپی مثہرہ دار در ہم چشمان شرف وافتخاری یافت، بتحصیلدار اینجا چیرۂ ہشتاپی بوٹہ دار و بچودہری تہرنگر کہ تا این مقام ہمراہ لشکر ماند تہان ہشتاپی بوٹہ دار مرحمت شد

گلدستۂ پنجم

اندر رسیدن
باشعر ای منزل
دہم ربیع الثانی ۱۲۲۲ ہجری
۲۲ اپریل ۱۸۰۷ عیسوی

بفضلہ تعالے بتاریخ دہم بعد نماز فجر بسواری مرقوم بعزم منزل کرڈی اَوُر کہ بکندیوُر مشہور و بنام این اختلاف است و مسافت نہ و نیم میل دارد بوقت بلند شدن پنج گھڑی روز داخل شد، دیہاتے کہ بگہ جولان اسپ صبا رفتار در آید مکتوب می شود. تکل تُوُر مشرق رویہ است چند کلبہ و یک تالاب و چشمہ آب دارد. و نکوُنز دیہ مختصر است ماپین مشرق و شمال یک چشمہ آب دارد موسوم بدرگ گُنیم کودیم دیہ مختصر است بجانب مذکور و در اینجا چشمۂ آبیست موسوم بگہنہ بہلول خان. کرڈی اَوُر نیز بسمت مزبور واقع یک تالاب و چشمہ دارد و نہر صحرائی جاری است میگویند کہ استعمال آب آنجا موجب ضرر است بہ ہمین اندیشہ جناب خداوندی یلکہ فی الجملہ

صاحب مقدور از منزل گذشتہ بحسب ضرورت سبو و مشک و ابریق پر از آب ہمراہ آوردند غرض صحرائیست با وحشت کہ بوئے انست نمی دارد ازین مقام تا چیٹ پٹ باز حکومت کلکٹر در داخل اعادہ نمود۔ در ہمیں جا خبر رسید کہ سیدی الماس خواجہ سرائے قدیم سرکار نواب جنت آرام گاہ مخاطب بجاوید خان کہ از عارضۂ ہیضہ و بعدہ باز ارتقی در تہر نگر مریض گشتہ بود ذی روز بیخ زندگی او منقطع گردید و بپایئین جوار خداوند ان قدیم خود بر بستر خاک خوابید، چون این روداد بحضور پرنور حضور قدسیہ رسید بپاس قدامت و نمک حلالی او ملالِ خاطر شد۔ نامبردہ در ہمچشمان خود عزتے یافتہ و در عہد ریاست حضرت نواب رحمت مآب مخاطب بتاج الدولہ اعتبار جنگ گشتہ، بر اکثر خدمات جزوئی مثل داروغگی باورچی خانہ خاص و میوہ خانہ و تنبول خانہ و دوا خانہ و ٹبلور خانہ و اصطبل خاص و بہل خانہ اسپان و چند قطعہ باغ ہمچو امیر باغ و عظیم باغ و انجیر باغ و غیرہم محیط شدہ بود بحسب حوصلۂ خویش سربراہ می نمود و بلحاظ منصب اصلی خود با ہر کس باخلاق پیش می آمد و با ہر ذی عزت کار بند ادب می شد و اگر این شعر میرزا محمد افضل سرخوش کہ امیر بارگاہ عالمگیری و صاحب طبع و مرد ظریف بود در حق چنین کس استعمال کنند زیبا است ؎

ناقص افزون بود بقدر از کامل
بیش است زمرد قیمت خواجہ سرا

نہ ہر پیش بریدۂ کہ بزعم باطل خود را مردہ شخص پندارد و در زمرۂ کاملان شمارد و با اہل عزت مقابلہ نماید، زنہار استحقاق این معنی ندارد

دبے معنی است ، جناب شہنشاد گوہر فروشاں یعنی حضرت حکیم نظامی گنجوی قدس سرہٗ الزکی می فرماید ؎

نہ انجیر شد نام ہر میوۂ
نہ نخل زہید است ہر بیوۂ

گلدستۂ ششم

روز چہار شنبہ ۱۱ شعبان ۱۲۳۸ھ ۲۳ اپریل ۱۸۲۳ء

بفضلہ تعالےٰ بیازدہم شریف بعد ادائے نماز صبح بر سواری مذکور بمنزل آچاپور کہ آسنوز زباں زد است و فاصلۂ یازدہ و نیم میل دارد بوقت پنج گھڑی روز زیب بخش گردید ۔ دیہاتے کہ بترک تا زمیار زان جیش در آمد بمیاں می آید ، چیپاک دیہی است کہ گذرگاہِ آں شمالی است و آبادی بسوے مشرق ، صدر تکیہ و خانہ و سہ دکان و یک تالاب دارد سایہ درختاں دریں سہ چہار منزل برنگ عنقا است بالتخصیص دریں دہ بہر دو جانب درخت مغیلانست کہ بر فرش خاک خار الیش درحق پیادہ پایان حکم نیشتری دارد شعر ناصر علی سرہندی کہ منتخب شعرائے عصر بود از احوالِ ایں سرزمین مطابقت تام پذیرد ؎

قدم آہستہ نہ اے گرم طلب در رہ عشق
خارِ نمناک دریں بادیہ نشتر باشد

کلیاک دیہ مختصر شمالی است تالابے دارد ورودے جاریست بر نیچی نیز شمالِ اوست ردوے ازاں می گذرد کہ موسوم است بہ ترنامتیار کہ از کلکرچی Kallakurchi می آید و از راہ

در داخل بہ محمود بندر رسیدہ از دیار ملحق می شود۔ آچاپوژ ہم بجانب مذکور واقع صد مکان و یک تالاب و چشمۂ آب وارد نسبت اختصار بچند دیہ مذکور بسبب قلت مکانات و آبادیست نہ باعتبار طول و عرض اگرچہ طویل و عریض است ۔ اما زراعت قلیل می شود و صحرائے بے ترکیب کلکٹر دریں جا بملازمت مشرف شد۔

گلدستۂ ہفتم

بفضلہ تعالےٰ بشب دوازدہم قریب نصف اللیل بسواری عماری رکوب فرمودہ با عماری دیگر و سہ ہودج و جلوئے معمولی بوقت دو پاس و پنج گھڑی شب بمنزل ڈلنڈورپیٹھ[1] کہ نہ میل است نزول اجلال فرمود و در شب مہتاب بہ میدان وسیع جولان فیلان کوہ شکوہ و صدائے جرس آنہا کیفیتے می نمود کہ دریں سفر خیر اثر گاہے ایں لطف نمایاں نشدہ تا مقامے کہ نگاہ کار می کرد از تاب مہتاب فرش مہتابی بہ نظر می آمد کہ از حسن نیت و توفیق خیر ولی نعمت ما بپا انداز ش گستردہ اند از معاینۂ ایں حال شعر فردوس آرامگاہ محمد شاہ بداہتہً بزبان رسید ؎

جہاں را در برا مشب نقرئی طاس است پنداری
زمیں تا آسماں یک قطعہ الماس است پنداری

دیہا تے کہ آں شب بہ رفتار پیلاں گردون شان در آمد بزنجیر بندی خامہ می آید ۔ میوا لوژ شمالی است پنجاہ خانہ و دو دوکان و تالاب و چشمہ

[1] Ulundurpet

آب ومنڈف دارد. تراکم اشجار صحرائی درانجا بیشۂ شیران وکمینگاہ دزدان دلیری می نمود. الحق قبل از بست سال ہر دو صفت دران بیدائے ناپیدا کنار بود چوں ضبط ونسق انگریز بعمل آمد این صحرائے پرآشوب صورت امن یافت معہذا تا حال مسافرین بوقت شب خصوصاً شب تار سفر آشنائی شوند دبقافلہ جادہ پیمائی می نمایند اکنون بعون اللہ تعالے بطفیل ورود رئیس ماچنیں منازل خطرناک حکم آبادی پیدا کرد وہیچ کس از دزد وشیر باک نمی دارد. ترپیپرز ہم بآں سو واقع یک تالاب وچشمہ وچہل کلبہ دارد. وکنڈ دز پیٹھ نیز دراں جانب است ونسبت بہرودیہ اخیر آباد دو تالاب وچشمہائے آب وسرائے متعدد دارد

گلدستۂ ہشتم

ادزجہد ۱۴ شعبان ۱۳۰۲ھ ۲۵ اپریل ۱۸۸۶ء

بفضلہ تعالے بشب سیزدہم بعد فراغ نماز عشا بمنزل تروُن نملور کہ مسافت سیزدہ میل دارد بوقت دوپہر وپنج گھڑی شب بسواری عماری باہستگی وخرام جلوہ فرما شد ودراں جا تا شب چہاردہم مقام فرمود. دریں منزل مخاطرۂ شیر مستولی است لہذا ہر فردے از لشکریان ازیں راہ ہولناک بہ ہیئت مجموعی درگذشت چنانکہ حسب الحکم حضور بوقت سہ پاس روز بریں معنی منادی ہم شدہ بود. دیہاتے کہ رونق افروزی ازاں بظہور آمد بہ تسطیر می آید. پانڈوز دیہ مختصر است کہ ہنگام گذر جانب مغرب ماند وتالابے دارد. تراکم اشجار بکثرت است وہمیں مقام محل خطر. کلوتور بہنگام سواری

Tiruvennainallur ۴۱

بہ مشرق می ماند و مثل دیہہ مذکوراست و رودے ازاں می گذرد واز پوپئی آورم
مشہور. مزدور نیز سمت مزبور است تالاب کلاں وچہل خانہ ودو دو کان
و ۳ چشمہ دیک منڈف دارد. ویلوز غربیست و باجتماع ۳ قریہ
ترتیب پذیر فتہ یکصد و بیست خانہ و یک دو کان و تالاب و دو چشمۂ آب
میدارد. و جوے ازاں جا جاریست موسوم بکڑ لم ہنگامیکہ راقم سطور بلب نہر
مسطور رسید عجب سیر و تماشائے باکیفیت دید کہ عکس بدر در آب
برنگے جلوہ می کرد کہ از چہار طرف زرگر قضا بہ زنجیر بندی طلا پرداختہ و
فرش ریگ بکنارہ اش بلا تصنع کہ بفرش مہتابی نقرئی آراستہ عبور سکھپال نما
وبہل ودینڈی واسپان وکثرت خلائق و صدائے پاو ہائے وہوے اینہا
طرفہ ہنگامہ و عجب لطافتے میداشت کہ بشرح راست نمی آید وتعلق از
دیدن دارد. خصوصاً وصف آمد سواری خاص باجلوئے کثیر و خرام اقبال
فلک نظیر خارج از اندازہ تحریر خود بدولت باچند اہل عماری وہودج نشین
کہ عقب سواری مبارک بودند پیالہ ہائے چائے می کشیدند و برائے
دفع برودت کہ آں شب غلبہ داشت بنقل انگور می پرداختند. ہوس تماشا
بے اختیار دامن دل می کشید ورخصت برخاستن نمی داد. ازانجاکہ لشکر
خواب برمن ناتواں حملہ آوردہ بود تاب مقابلہ ازاں نیاوردہ عنان عزیمت
بمنزل گاہ تافتم زیراکہ زیادہ از یک پاسی شب عادت بیداری ندارم او
تعالےٰ بپاس شب زندہ داران محرم سرادقات قدس دل بیدار نصیب
کناد واز خواب غفلت وآفات دنیا ومایتعلق بہا بحفظ و امان
خود دارد آمین یا ارحم الراحمین. ترون نیلور دیہہ شرقی است بعہد ریاست

نواب جنت آرامگاہ برائے مصارف حرمین شریفین زادہما اللہ شرفاً و تعظیماً بطریق
جاگیر مقرر بود۔ چونکہ نواب مرحوم بر مسند او نشست محاصل جاگیر مذکور
بصرف خاص در آورد و شاید آنرا خرج زاید تصور نمود و روانگیٔ جہاز کہ بحین
نواب معلے بسوے حجاز بعمل می آمد موقوف فرمود، ہزاران رحمت بر روان
جناب نواب رحمت مآب ما با وجود عدم حکومت ملک بخدمت آن عالی
مقام تا وسع امکان می پرداخت و چیزے برائے مخارج سال بسال ارسال
می ساخت ہمت والا نہمت رئیس زمان ما مستعد این معنی شدہ است
کہ سفینہ با قافلہ حجاج و نردبان[1] کعبہ روانہ کند و تا مقدور بجان منت
بخدمتگذاری بطحا و طیبہ پردازد جزا بخش حقیقی در جلد دے این امور

---

[1] شہنشاہ ہند اورنگ زیب عالمگیر در زمان خود نردبانے برائے دخول در کعبۃ اللہ فرستادہ،
و بعد ازان نواب محمد علی والا جاہ در زمان خود نردبانے تیار کردہ با ہدایا و تحف کثیرہ روانہ حرمین
ساخت. نواب اعظم جاہ نیز بکمال عقیدت نردبان بمعرفت سید صبغۃ اللہ شاہ والا در دار الامارۃ
خاص خود تیار کنانیدند ہمہ مزدوران تا اتمام کار بکمال طہارت می بودند و ہرگاہ نواب اعظم جاہ برائے
دیدن آن نردبان می رفتند طہارت و وضو کردہ با ادب تمام او را ملاحظہ می نمودند، در تیاری این
نردبان قریب دہ ہزار روپیہ صرف شد و ہمراہ نردبان ہدایائے بسیار و نقد و جنس برائے شریف
و بادشاہ مکہ و ائمہ و علماء و قضاۃ و مفتیان و موذنین و مکبرین حرمین شریفین زادہما اللہ
حرمًا و تعظیمًا فرستادند و بر این ہدایا مع ہدایا برائے محمد علی بادشاہ مصر زیادہ از ہفتاد ہزار
روپیہ صرف شد سوائے این برائے خیرات عامہ مبلغ بسیار قریب بست ہزار روپیہ فرستادند
و نیز برائے مسجد و روضۂ نبوی صلی اللہ علیہ وسلم درختان قنادیل و شموع ارسال کردند. الغرض
بر تیاری سلم و ارسال ہدایا و مبلغ خیرات زاید از یک لک روپیہ صرف شد. نواب اعظم جاہ
این نردبان را بعد از رجوع از ناگور تیار کردہ بتاریخ ۲۹ ذی الحجہ سنہ ۱۲۴۰ھ بر جہاز لچھمی از مینا
مدراس سوار کنانیدند. جہاز مذکور بتاریخ ۲ محرم سنہ ۱۲۴۱ ہجری از مدراس لنگر برداشتہ روانہ بمبئی
شد. ہمراہ نردبان شریف حاجی حافظ حسن صاحب و حاجی سید عبد القادر خان صاحب و
امام الدین خان صاحب مع فرزند متبنی لیے حاجی عمر نیز روانہ شدند جہاز ہرگاہ بہ بمبئی رسید نواب

حسنات طول عمر با ترقی درجات عطا کند و بترحم و خلائق پروری نام منور اوچون نیّر اعظم روشن دارد. تفصیل آبادی منزل اینکه زیاده از دو صد مکان و بست دوکان و دو جدول و دو تالاب و دو قطعه باغ و یک تکیهٔ فقیر و عاشور خانه و بتخانه هائے کثیر دارد. بعد نزول دریں جا محمد حبیب الله فرزند محمد عنایت الله مرحوم متولی مسجد محمدی که مرد مقدس بود، و دریں زمان امثال آں بزرگوار همچو کیمیاست بعطائے خدمت موروثی و فرد شال سفید رخصت فرمود و به پالیگاران منزل بعنایت دستار چودهری مدهرائی سرخرو و سربلند نمود.

گلدستهٔ نهم

بفضله تعالیٰ بچهاردهم بعد فراغ نماز عصر بجلوس سکھساون طلائی باحتشام مقرری بمنزل کلپیٹ که پنج و نیم میل قریب سه گهڑی شب نزول یافت بوقت مغرب بدامان رود پنیار سجاده نماز گسترد. بعد ادائے صلوٰة بروشنی مشعلها نهضت فرمود، آتش بازان تعلقه برعایت شب برات همراه سواری خاص

(بقیه حاشیه صفحه ۱۳۵) نواب اعظم جاه بتاریخ یکم ربیع الآخر ۱۲۶۱ھ در مدراس انتقال کرد. مگر این نردبان در مکهٔ معظمه رسید و به حکم محمد علی بادشاه و شریف پاشائے مکه به باب بیت الله بتاریخ دوازدهم ربیع الاول ۱۲۶۲ هجری منصوب شد، هرگاه کیفیت مذکور به نواب عظیم جاه که آتالیق شان نواب غلام غوث خان بهادر والاجاه پنجم بود رسید جشن نمودند و سید صبغة الله شاه والا (وفات ۲۷ جمادی الاول ۱۲۸۵ھ) در جلدی تیاری نردبان شریف زمین و باغ در علاقهٔ ساتگڈه عطا فرمودند نواب غلام غوث خان بهادر نیز نردبانی تیار کنانیدند ولیکن آنرا بمکه ارسال کردن نتوانستند بعد وفات آنان سلم شریف و تخت طلاء بتاریخ ۱۲ رمضان ۱۲۷۵ھ مطابق ۲۵ /۱۵ اپریل ۱۸۵۹ء سپرد رسیور انگریز شد و بتاریخ ۲۶ ذی قعده سنه الیه سلم شریف هراج شد و فقیر صاحب آں را خرید کردند و بردند.

آتش بازی می سوختند، ہوائے در چشم فلک میل طلائی میکشید و سرکشی درختانِ انار بگل ریزی تا پہلوے چرخ میرسید۔ ماہتاب کیفیت گل خورشید مینمود، و رونق سواری دراں دم بر شب گشت نوشہاں گوی سبقت می ربود از آغازِ سواری تا منزل ہیچ قریہ براہ گذر نیامدہ مگر بجیپ دراست دیہ رایتم پور و شہزاد نگر و مازینگور ماندہ، و تالاب دیہ اول بجانب مغرب واقع شدہ، و در شارع عام سہ رود حایل گردیدہ یکی ملکار دویم کوریار کہ رود عقیم است یعنی ہمیشہ خشک میماند لیکن در ایامِ برشگال تا چند مدت سیلان مینماید از انجا دو راہ است یکی از طرف شمال بسوئے مدراس می رود و دیگرہ از سمت مغرب بلکہ مایل بجانب ارکاٹ، سیوم پینار از ندی درگ کہ متعلقہ بالاگھاٹ است می آید کلیٹھ دیہی است مابین مغرب و شمال کہ چہل خانہ و یک دوکان و یک تالاب و سہ چشمۂ آب دارد و بعد نزول فاتحۂ معمولی شب برات و ختم مصحف شریف و حصنِ حصین و دلائل الخیرات بعمل آمد و خواندگان، آن چند کس از جلسائے حضور بودند، بعد فراغ آن مجلس طعام مرتب گشت و تقسیم شیرینی بحضار محفل بعمل آمد و افروختگی آتش بازی کہ درین شب رسم عالمگیر شدہ علی الخصوص بدولت سرائے امرا از جملۂ اہم مہمات است آں ہم بوقوع آمد۔

گلدستۂ دہم

روز دوشنبہ ۱۶ شعبان ۱۳۰۸ ہجری ۲۸ اپریل ۱۸۹۱ء

بفضلہ تعالیٰ بشب شانزدہم بوقت یک پاس و یک گھڑی شب

بسواری مذکور بروشنائی ہلال ومشعلہا و ماہتاب بعزم منزل پنملا پیٹھ کہ یازدہ میل است بوقت دو پاس و پنج گھڑی شب تجلی افروز گردید، دیہاتی برہگذر درآمد بقید قلم می آید تامیل پٹ دیہ مختصر شرقی است تالاب خورد و چشمۂ آب دارد، تلی پٹ غربی است مثل آن، کوتی پٹے نیز بآں سواست، دو چشمۂ آب میدارد، ملپنڈور شرقی است چشمۂ سنگ بستہ و تالاب و پنجاہ خانہ دارد، آرنیلوڑ دیہ مختصر است بہماں جانب یک تالاب وچشمۂ آب دارد، گنگونڈ پیٹھ ہم بآں طرف است یکصد و سیزدہ خانہ و چشمۂ سنگ بست و تالاب و منڈف دارد، ایتوڑ نیز بسمت مذکور است صد کلبہ و یک سرا چشمۂ سنگ بست عالی شان و منڈف دارد، پنملا پیٹھ تالاب کلاں وچشمہائے متعدد و سہ کوہ دارد، دریں جانب بہر دو طرف زنجیرہ بندی کوہہا است اگرچہ فرودگاہ ہمیں جا تقرر یافتہ بود چونکہ سایۂ درختان و وسعت میدان قلیل است برائے راحت لشکریان موضع اننڈپوڑ کہ بفاصلۂ قریب ازاں است لشکر ظفر اثر فرود آمد دریں دیہ زیادہ از صد کلبہ وخانہ وچہل دوکان ویک مسجد سنگین کہ صحنش نہایت وسیع و بنا کردۂ خیرالدین خان غوری است . و ہمدراں احاطہ گنبد مشارالیہ وچند قبور مسلمین واقع گردیدہ وبفاصلۂ قریب ازاں گورستان است خصوصًا چبوترہ مرزا دلیل خان دران است کہ خان مذکور بہمراہی راجہ تِی سنگ در مقابلۂ نواب سعادت اللہ خان بہادر مرحوم مقتول گردید، از حضور دریں جا بتحصیلدار ازعنایت تہان مہتابی طلائی عزت بخشی شد،

روز پنجشنبہ ۱۸ شعبان ۱۲۴۲ھ ۱۸ مارچ ۱۸۲۶ء

گلدستہ یازدہم

بفضلہ تعالیٰ بشب ہفدہم قریب یک پاس سواری مرقوم با جلو معمولی بروشنی مشعلہا بنصف اللیل داخل منزل نصرت گڈہ عرف چنجی[1] یازدہ میل است گردید بر ہگذرستہ دیہ مختصر کہ موسوم بکیپہ ملی،[2] و اتور[3] و کولی[4] بود درآمد احوال طریق ایں منزل چہ بیاں کنم کہ زنجیرہ بندی جبال و باکثر جا تراکم اشجار بود کہ از ملاحظۂ آن طبیعت وحشتناک میگردید چہ ایں صحرائی سراسر بباعث ویرانی بیشۂ شیران وکمینگاہ دزداں شدہ است، دریں ولا بضبط و نسق انگریز بشکاریاں تاکید بعمل آمدہ کہ ہر کس پلنگ را بقتل رساند دہ ہون انعام اوست وہر کہ بشیر بچگاں بر بستر خون غلطاند پنج ہون سلوک درجلدوی کام او، لہذا ہر واحد مستعد اینمعنی است کہ چوں سگ بشکار او پرداز د وطعمۂ مقصود حاصل سازد اگرچہ ازیں کار نمایاں قلت شیران شدہ باایں محل خطر کہ

ہر بیشہ گماں مبر کہ خالی است ؎ شاید کہ پلنگ خفتہ باشد

درقدیم الایام مقام مرقوم نہایت آبادی داشت ومنجملہ ہشدہ سرکار سرکاری بود قرارداد نواب ذوالفقار بہادر نصرت جنگ ودر قبضۂ حکومت راجہ دیسنگھ[5] بود کہ شہرگی دلاوری او ضرب المثل آفاق شدہ وبجرأت وہمت بہ مقابلۂ نواب سعادت اللہ خان بہادر مرحوم صوبہ دار ملک کرناٹک آں قدر پرداختہ کہ عنقریب فتح یابد از انجاکہ دین متین بعون قادر برحق د

---

[1] Gingee [2] Kilmalai [3] Attiyur [4] Kappai

[5] Raja Desingh

ناصرِ مطلق قوی است وسعادت وظفر نصیب اسلام بجملۂ مبارزانِ نواب ممدوح بضرب صمصام خون آشام بدار البوار شتافت وبحول وقوت معینِ متعال رئیس موصوف بتسخیرش نصرت کمال یافت، دریں مقام یک قلعۂ زمین دوز کہ ۳ احاطہ دارد بنام "نصرت گڑھ" شہرت پذیر فت، چہ نواب معلّی برعایت خطاب خود نام زد ساخت والحاق ازاں ہفت کوہ گردوں شکوہ است کہ برہر یکی قلعہ محکم مرتب شدہ، وبنام علیحدہ اشتہار گرفتہ یکے کشن گڑھ، دویم راج گڑھ، سیوم شاباش ٹیکری، چہارم کرب گڑھ، پنجم باندر گڑھ کہ اہل امتیاز بہ بہادر گڑھ مسمّی ساختہ اند، ششم چین گڑھ، ہفتم چنبار گڑھ اندرونِ قلعہ مساجد خصوصاً مسجدی بنا کردۂ نواب ممدوح در نہایت صفوت است کہ گویا قطعۂ خوشنویس بنظر می آید، وعمارات عالیشان است کہ رو بخرابی وانہدام آوردہ بلکہ نام ونشان بعض باقی نماندہ وبزبان حال ایں رباعی ادا نمودہ ؎

سرخیل کہ خویش را ہلاکو می گفت
با خلق سخن بچشم وابرو می گفت
بر کنگرۂ سراش دی فاختہ
بنشستہ ہمی گفت کہ کوکو کو کو

بالفعل عمارت ہفت طبقہ کہ سیرگاہِ راجہ مقتول بود بشکست وریخت باقی است وحصۂ سوم لیست کھنڈر تا کجا احوالش برنگارم کہ قلعہ ویرانہ محض شدہ، وبسبب انبوہیِ اشجار صحرائی راہ آمد وشد مسدود دگر دیدہ، وصورت ویرانی آں آبادی چہ بیان کنم کہ بجائے ہزار ہا مکان دو خانۂ اہل اسلام وقریب

Raigarh ۲ Kishangarh ۱

بہ نجاہ خانہ ہنود باشد، آب و ہوایش از سالہائے دراز متغیر است، و استعمال
آب مورث مرض طحال و شکم کلانی و ہزال بدن و تپ شدید و ناتوانی است
مگر آب تالاب و لذاب گنٹہ فی الجملہ بہتر، اکثر مزارات مردانِ خداست،
کہ بیشتری ازاں بنراکم درختان و خارستان نہاں شدہ و چندی چوں نقش
بر آب محو گردیدہ مگر بعضی ازاں ہا کہ مشتہر و موجود است بفہرست تحریر می آید۔

حضرت حافظ حسین قادری

قدس سرہٗ الزکی جدامجد حضرت والدۂ ماجدۂ راقم سطور مدظلہا العالی
در عصر خود فردی بود، صاحب کمال کہ ظاہرش بنہایت تشرع و صلاح آراستہ
و باطنش بتقدس و دینداری پیراستہ، در قرات قرآن مجید نمونۂ اعجازِ
داؤدی بکار می برد کہ بحسن صوت مرغ را از ہوا باز می داشت، ہرگاہ
نواب آصف جاہ مغفرت مآب وزیر دکھن واردِ ایں سرزمین شد بجوش
اعتقاد بملاقاتش پرداخت و ہمت خواست، قصہ کوتاہ آنجناب در
عنفوان شباب خرقۂ خلافت از حضرت شاہ مصطفیٰ قادری خواہر زادۂ
حضرت سید میران محمد قدس سرہما پوشید و ہفدہم ماہ محرم محترم
سنہ یکہزار و یکصد و پنجاہ و ہشت ہجری بیرونِ حصار بخلوت خاک خوابید
چنانچہ تاریخ وفاتش مشعر ایں معنی است ؎

از کرم مصطفیٰ بجنت برد

گرد و پیش گنبد شریف او میدانی است فراخ و بارونق و چند درخت نیز
می دارد و مضمونِ ایں بیت جناب بابائے شائقؔ علیہ الرحمۃ و الرضوان بر آں

صادق می آید ؎

چناں نادر افتاد در روضۂ
کہ در لاجوردی طبق بیضۂ

اندرون قلعہ قبر والدۂ آنجناب و گنبد داماد کہ سیّد عالی خاندان و مرد صالح بود موسوم بسیّد محمد و مقبرۂ الیست کہ بنام ناصر ولی شہرت پذیرفتہ چہ ولی ممدوح بمقاتلۂ کفار پرداخت و بجہاد اکبر بمصداق آیۂ فخیمہ "واللہ یوید بنصرہ من یشاء" تائید دین متین ساخت، بیرون قلعہ گنبد سیدی عنبر حسینی است کہ مرد حبشی بود و متصف بہ بزرگی ظاہر و باطن، ہرگاہ فضل الٰہی شاملِ حال شود ادنیٰ را بمنصب اعلیٰ میرساند، کہ خود در محکم تنزیل خبر میدہد۔ ذٰلک فضل اللہ یوتیہ من یشاء" خوش گفت کسے کہ گفت ؎

ابجد عشق بیاموز و مگو از اب و جد
کاندریں راہ مراتب بحسب یافتہ اند

بفاصلۂ یک دو میل از حصن جانب پائیں مرقد فتحن علی صاحب کہ شخصی بود کہ از رجال اللہ صاحب کشف و کرامات و خرق عادات، قبل از دخول بآبادی متصل آں تربتی است کہ بنام زنچہ بی بی شہرہ دارد، تا حال کرامت و فیض او ایں قدر جاری است کہ ہر کس بحسن اعتقاد از مزار رحمت بار او استمداد کند بترحم موصل الی المطلوب فوراً فائز مقصود میگردد انتہی احوالہم خود بدولت صبحی بسواری اسپ بگلگشت شہر عنان عزیمت یافت و قریب شام راجہ چنجی قدیم کہ آں را ملیچری نیز گویند از اولاد ترو پ سنگھ عم

راجۂ مذکور مسمّی کشور ناتھ سنگھ کہ از قوم راجپوت جوانی است نوخیز و خوشتر برائے ملازمت حاضر شدہ بارائے نذر پیرداخت. و بعطائے خلعت مہتابی کارچوبی بوٹہ دار و دو شالہ گلناری از حضور قامت خود آراست، ہمان روز از ارناچل و ست واناد رای بھنڈاری پالیگاری دیٹ ولم کہ در منزل گذشتہ بملازمت شرف اندوز شدہ بود از پیش گاہِ مراحم خداوندی بعنایت خلعت کارچوبی بوٹہ دار و فرد شال گلناری سرفرازی یافت۔

گلدستۂ دوازدہم

روز پنجشنبہ ۱۳ شعبان ۱۲۳۰ھ ۳۰ اپریل ۱۸۲۶ء

بفضل تعالیٰ بشب ہشدہم بوقت یکپاس و دو گھڑی بسواری مسطور جلوس فرمودہ بمنزل چیت پٹ کہ پانزدہ میل است قریب سہ پاس شب محمل اقامت آراست بمجرد خروج از منزل گذشتہ چاوڑی میلجری است دیہاتے کہ بگذرگاہ در آمد مرقوم می شود. فتح پیٹھ شرقی است چشمہ کلان در دو مختصر و مکان فقیر و منڈف و سی خانہ و یک دوکان دارد ۔ کنالم دیہ مختصر غربی است تالاب و کوہ قریب راہ می دارد کورا منڈی بنز مثل اوست چشمہ و منڈف براں مستزاد شدہ ۔ چیت پیٹ فیمابین شمال و مغرب است دو مسجد و عیدگاہ و سہ صد و بیست خانہ و چہل و دوکان و چہار چشمۂ آب و دو تالاب و چند تکیۂ فقراء و قلعۂ منہدم ویران میدارد درزمان سابق ہمراہ چنگل پیٹھ درعلاقۂ نواب صلابت خان بود و بریاست نواب جنت مکان بمیر اسداللہ خان بہادر جاگیر مقرر شد، و بعد انتقالِ

مشار الیہ ضبط گردید، جماعہ دار علاقہ مسٹر ہیڈ از آغاز سرحد تا اینجا ہمراہ رکاب بود، لہذا بعنایت تہان مہتابی طلائی بوٹہ دار و دستار چہ نذری سرخ مدہرائی سرفراز و مفتخر فرمود۔

گلدستہ سیزدہم

بفضلہ تعالیٰ بشب نوزدہم بوقت ہشت ساعت و دہ دقیقہ لبسواری عزلور رکوب نمودہ بمنزل ارنی کہ چہاردہ میل است و بہنگام دوازدہ ساعت و نیم بالا رونق افزود۔ برائے راحت خلائق کہ صرف ہمت خاص بران است یک روزہ مقام فرمود حین جلوہ افروزی دو دیہ بنظر منور درگذشت یکے، اِندراوَن دیہ غربی است کہ چہل خانہ و چشمہ آب دارد دویم رِینا منگلم شرقی است فیمابین ہر دو قریہ رودے میگذرد شَی خانہ و دو دوکان و چہار تالاب و سہ چشمہ آب و یک مکان فقیر دارد۔ آرنی شہر یست مختصر آباد و شمالی کہ از قدیم الایام جاگیر زنار دار است بالفعل راجہ تِرمل راؤ کارفرمائی آنجا میدارد و درنگر کہ موضعے است برکنار رود آنجا سکونت اختیار کردہ۔ تفصیل آبادی اینکہ دو مسجد و درگاہ ہفت شہید و پنج تکیۂ فقراء و پنج ہزار خانہ و صد دوکان و دہ چشمۂ آب و دو تالاب و قلعہ وارد و یکصد و سی دیہ ازاں متعلق است و محاصلش سالانہ تخمیناً لک روپیہ باشد و چیزے پیشکش و محصول سایر بکمپنی می رسد، راجہ مذکور قریب شام حاضر بارگاہ خداوندی شدہ بادلئے یازدہ اشرفی نذر پرداخت

دلبعطائے عطر و گلاب و پاندان بدست خاص در اماثل و اقران عزت و اعتبار نمایاں حاصل ساخت، اگرچہ تہوّر و دلیری راجگان مشہور عالم لکن ہرگاہ بحضور باریاب مجری شد باوجود صباحت ملاحت رنگش پرواز نمود، دیے تکلف بشکل روباہ ناتوان پیش شیر ژیان بود از ملاحظۂ ایں صورت شعر جناب سعدی شیرازی مناسب حال افتادے

گربہ شیر است در گرفتن موش
لیک موش است در مصاف پلنگ

غرض از رعب رئیس، طاقت جواب بردطاق شد، و نقد ہمت بے باق، وکیل راجۂ مذکور کہ در صحبت اہل اسلام تربیت یافتہ است بمضمون ضرب المثل پیران نمی پرند و مریدان می پرانند، بہر مقدمہ کہ ارشاد حضور می شد در عرض جواب تائید آقائے خود میکرد والا ایں مصرع مصدق مقال او بود ے

چوں گنگ خواب دیدہ ز تقریر عاجز است

روز دویم ہم قریب استوا حاضر دولت سرا شدہ خلعت جالدار مہتابی با کمخواب و دو شالہ گنناری بحضور و خلعت دیگر بصاحبزادۂ بلند پایگاہ گذرانید۔ از حضور فیض گنجور بعنایت خلعت جہرات مہتابی طلائی با کمخواب سرخ جالدار و دو شالہ گنناری با یک راس اسپ نیلہ مع زین و سامانِ زر و زری و پاندان و عطر و گلاب در ہمجنسان عزّ و افتخارے حاصل نمود، و از حضور قدرسیہ بعطائے خلعت جالدار نقرئی گنگا جمنی و کمخواب عودہ و پاندان مع لوازم عزت بر عزت افزود، ضیافتِ ہندوانہ

باتکلف کہ باصطلاحِ ہنود سید ہا نامند مرحمت گردید۔ و در جلدوے
ایں مراحم کہ از عہد ریاست نواب جنت آرامگاہ تا زمان نواب رحمت
مآب رحمہما اللہ تعالےٰ ایں قدر افزائش مرتبہ و تفاخر باسلاف او نشدہ
بود شکریہ بہر دو حضور نذر گذرانیدہ خواست کہ بہ مقابل ہر عنایت نذر
علیحدہ گذراند، خود بدولت بمقتضائے ترحم معاف فرمود، زیراکہ ہمت
والا نہمت امیر خلائق پرور ما مصروف ایں معنی است کہ ہر یکے از اقاصی
وادانی خواہ موافق باشد خواہ مخالف از فیض خود بہرہ یاب شود و از طرف
سرکار خاطر احدے بار نگردد، غرض مشار الیہ بعد یک ساعت حسب الحکم
راہی شد، از روز خروج نوبے کہ فراہمی اسباب لشکر با ہتمام کلکٹران در ہر
منزل بعمل می آمد، ہم چناں راجۂ مرقوم بدرستی و خوبی تا دو روز بسرحد خویش
بسر برابر داخت، ہمارو ز مسٹر کلاک کلکٹر دویم چتور از ملازمتِ حضور بہرہ
اندوز شد۔ موافق معمول عطر و پان وغیرہ مرحمت گردید۔ و از باورچی خانہ تورہ
ہفت خوان بفرودگاہ او رسید، ناگاہ بوقت نماز عصر گردبادِ ہیچناں
زور و شور از جانب شمال برخاست کہ از کثرت غبار نمونۂ شب دیجور بل
مقدمہ نفخ صور بنظر آمد، در آں حال بعض خیمہا چنانکہ شتر بسرحد باآہنگ
حدی در رقص و طرب می آید رقصاں شد و ہمچو بعض مشائخ روزگار وجد و
حال پیدا نمود، چند خیمہ و قنات سر بسجدہ نہاد و خیمہ مسجد قریب حرکت
رکوع در آمد فضلِ حق بحالی غربت زدگان مشمول گشت کہ ہوا باعتدال
در آمد و الا قیام خیم و قعود مسافرین دریں بیدا و جبال وہم و خیال بود۔ حافظ

Mr Clock ؎۱

مطلق و کریم برحق چہ در حضر و چہ در سفر کرم عام و ترحم تمام شاملِ احوالِ ما بے وسیلگان دارد، بمصداقِ آیۂ کریمہ وھو معکم اینما کنتم از آفات و بلاہائے ناگہانی و فتنِ شیطانی در کنف حمایت و امانِ خود رسانا و بمحمدؐ و آلہ الاطہار۔ چوں روز گذشت و شب رسید داروغگی ملبوس خاص از برہان نواز خان عزل شد و حکیم باقر حسین خان نصب گشت و خدمت بلور خانہ بہ وجیہ اللہ خان تقرر یافت۔ آتشبازے مرسلہ راجہ مزبور بصحنِ خیمۂ خاص ازافروختگی جلوۂ طاوسی می نمود، و قریب دو پاس شب برائے تفریح مزاج و دفع ملال ملاحظۂ رقص فرمود۔ می گویند کہ دراں محفلِ عشرت منزل صدائے ترانہائے یمن بصید دلہا کافی بود۔ و غزلیات سہنی از خاطرِ عشاق نغمہ آشناسوہان وار زنگ کدورت می زدود، چہ عجب صدائے خوش راحت دل غمدیدگان است، بلکہ قوت روح و روانِ بنی نوعِ انسان، بشرطیکہ از ضمِ ذمیمہ خالی باشد و بخیالات فاسدہ جاری، محمود بحری قدس سرہٗ کہ سینہ اش از گنجِ عرفان مملو بود در کتاب من لگن کہ بے مرشد فہم مضامینش دشوار بود در داستان تعریف سماع می فرماید ؎

جن جی کے تیئں نہ راگ لاگے
اس جی کو بھلا ہے آگ لاگے

در بیشتر کتب وصف صوتِ خوب مالامال است، چنانکہ امام محمد غزالی رضی اللہ عنہ کہ مقتدائے اربابِ شریعت و پیشوائے اہل طریقت، و سرامدِ اہلِ مذہب ما بود در جلد ربع ثانی احیاء العلوم دادِ تحقیقِ آں دادہ و بتدقیق شروطش پرداختہ، از انجا کہ بعض ابنائے روزگار متصف بخباثتِ باطن اند

واہیچو نے خشک از معرفت خالی بر طول ایں کلام اعتراضات دور از کار خواہند ساخت، و بر بد ریائی چوں طبل بلند بانگ بہ فغان خواہند پرداخت، لہذا بہ دو حرف مختصر مفید قناعت کردم۔

گلدستہ چہاردہم

بفضلہ تعالیٰ ہماں شب کہ بست و یکم بود بعد نصف اللیل بسواری صدر بارادۂ منزل تمرئی کہ مسافتِ یازدہ میل دارد بکمال آہستگی و تمکین باروشنی ہلال و مشعل و ترنمِ پاکوبان ہندو زاد جلوہ فرما شدہ بوقت باقی ماندن شش گھڑی شب رونق سراچۂ خاص افزود، چشم بد دور کہ زیب سواری سرسائی بشب گشت نوشہان زندہ دل می نمود، الحق رئیس بمنزلہ نوشاہ است و ملک بجائے عروس ہرگاہ جناب خداوندی بملاحظۂ ملک موروث جلوہ افروز شود چگونہ ایں لطف بظہور نیاید، در زمان پیشین مقام مذکور بطریق جاگیر از میر محمدی خان ہمشیر فردوس آرامگاہ محمد شاہ بادشاہ کہ منصب دار پادشاہی و مرد قابل بود علاقہ میداشت و بعہدِ حکومت نواب مرحوم بنام والدۂ تاج الامرا محمد علی حسین خان مرحوم کہ منکوحۂ خود بود تقرر یافت، دیہاتے کہ براہگذر درآمد رقم آشنا می شود۔ و کلیپڑی شمالی است تالاب و چشمۂ آب و مندڑ و بست خانہ میدارد۔ و امرپاکٹ نیز بآں طرف واقع تالاب کلان و دو چشمۂ آب دسی و پنج خانہ و سہ دوکان و قلعہ شکستہ میدارد۔ در عصر نواب سعادت اللہ خاں مرحوم برائے اخراجات احتشام وغیرہ بجاگیر دارِ گلوہ مقرر بود۔ و بریاست نواب جنت

آرامگاہ بنام سید فتح علی خان کہ امیر کبیر واز اقارب رؤسائے ملک بنگالہ بود جاگیر مقرر گشت۔ موضع مذکور نیز بہماں سواست و بجانب مذکور واقع فیہا بین ہر دو جا پنج دوکان بشارع عام موجود است۔ تمزی شمالی است زیادہ از ہفت صد مکان وہشت دوکان و چند قطعہ باغ ویک تالاب کلان و چہار چشمۂ آب وقلعہ منہدم شدہ و دو مسجد و چند تکیۂ فقیر میدارد اگرچہ منزل دریں موضع تقرر یافتہ بود اما برائے وسعت میدان در دیہ مرتام باڑی کہ بہ فاصلۂ یک گھڑی ازاں بعید است مضرب خیام گردید وآں نیز مختصر شمالی است کہ بجانب راست اکنہ وبسوئے چپ تالاب واقع شدہ، دریں مقام ہر سہ پسر راجۂ مذکور بملازمت حضور معز شدند، از پیش گاہ عنایات خداوندی سہ دست خلعت ماہتابی بوٹہ دار و فرد شال گلناری وسہ تھان کمخواب از انجملہ دو ہرمات سرخ ویک بوٹہ دار زرد و بوکیل او فرد شال سرخ بوٹہ دار خود مرحمت شد، واز جناب قدسیہ بشار الیہم سہ دست خلعت مہتابی طلائی جالدار و یک تھان کمخواب زرد بوٹہ دار و دو تھان کمخواب عودہ بوٹہ دار و بنام بردہ خلعت ماہتابی بوٹہ دار ویک فرد شال گلناری عنایت گردید۔

گلدستہ پانزدہم

روز یکشنبہ ۲۲ شعبان ۱۲۹۸ھ ۲۹ مئی ۱۸۲۳ء

بفضلہ تعالیٰ بہ بیست و دوم روز یکشنبہ ہنگام طلوع نیر گیتی افروز مہر دل فروز ما بخلعت زرکار و جواہر آبدار بہ نگے کہ خورشید بتار شعاعی زیادہ می شود سراپائے خود زینت تازہ بخشیدہ برنالکی زرد رنگ کہ طلائی کار عماری

از ملاحظۂ آں شرمند گیہا دارد مع براد روالا اختر تا فضائے جانفزائے رمنا کہ
متصل توپ خانہ است فائز شدہ از سواری مرقوم فرود آمد بسر سبزی بخت و
اوج طالع بر فیل گردوں شکوہ کہ از عماری سبز والا جاہی عزت و احترام می یابد
جلوس میمنت مانوس فرمودہ بشوکت تمام و شان مالا کلام متوجہ سبک خرامی گردید
دو رجمٹ سواران ترپ بہمراہی جنرل سویل کہ سر لشکر اینجا است مع کرنل
کول برک و کرنل فول و دیگر سرداران فوج و مسٹر کوک کلکٹر اول و مسٹر کلاک
برسم استقبال تا آنجا حاضر شدند، در تابش آفتاب شمشیر ہا کہ علم شدہ بود براقی
آں ببرق سرسائی می نمود، و ہجوم خلائق برائے ملاحظۂ سواری خاص بر تنگ مشتاقان
ہلال عید بود، غرض بشکوہ و تجمل بوقت بلند شدن شش گھڑی روز بعد ادائے
فاتحہ حضرت ٹیپو قلندر[1] قدس سرہٗ روشنی بخش دار الامارہ قدیم کہ عبارت از
دار النور محمد پور عرف آرکاٹ صانہا اللہ تعالیٰ عن الشر ور و الآفات
است گردید جنرل و غیر ہم را بعنایت عطر و پان و غیرہ رخصت کردہ در اندر محل
فرمود، و بجنرل مرقوم تورۂ یازدہ خوان و بکلکٹر اول تورۂ ہفت خوان مرحمت نمود
مقاماتیکہ آں روز زیر نگذر در آمد بہ تسطیر می آید تنگ پیٹھ خرد کہ راستہ شمالی است
و زیادہ از پنجاہ خانہ بہر دو جانب و پنج دوکان و دو چبوترہ و دو چشمہ و چند قطعہ
باغ دارد۔ و رمنا کہ بہنگام ورود نواب ذوالفقار خان جولانگاہ اسپان
بود و چند مکان و مسجد کمتو شاہ بر پشتہ سنگ دارد و توپ خانہ کہ تکیہ فقیری
است متصل آں و بنام شاہ صادق طبقاتی اشتہار دارد، فی الحقیقت آں
زمین مملوک جد اعلائے راقم سطور بود کہ بفقیر مرقوم حسبتہ للہ عطا فرمود

---

[1] درسنہ یکہزار دو صد و سی دیگ در آرکارٹ وفات یافت۔

وآنجناب ہم درہماں مقام مع چند اہل خاندان خود بحلۂ خموشاں آسود۔ برخی از احوال جد مطلے بحیز عبارت در می آید، تا بر جریدۂ روزگار وصف کمالش باقی ماند، و ہر شخصے بمعائنہ احوالش ید عائے خیر و فاتحہ بیاد آرد۔ نام نامی و اسم گرامی آنحضرت محمد حسین عرف شیخ احمد بود قوت دراکہ و حافظہ و استعداد فارسی باں مرتبہ داشت کہ دراں زمان مقابل آں کسے بندرت بودہ باشد، و در فنون عربیہ پایہ تحصیل تا مطول رسانیدہ، صاحب شغل و ریاضت و تقوی و عبادت بود و از مریدان نامور جناب سلطان سید عبد الرحمن قادری[1] علیہ رحمۃ اللہ الباری کہ خلف رشید و سجادہ نشین حضرت میران سید محمد مدرس قدس سرہٗ فرزند ارجمند قطب بلا اشتباہ حضرت شاہ صبغۃ اللہ[2] نائب رسول اللہ بود روح اللہ روحھم و اعاد الینا فتوحھم نیت حق طویت خود را مصروف ابواب خیرات و کشائش قفل حسنات می داشت و در منصب دنیا ہم اعتبارے یافتہ کہ از حضور حضرت اورنگ زیب بر خدمت سوانح نگاری و بعد ازاں بر خدمت خفیہ نویسی احسن آباد گلبرگا[3] مامور گردیدہ و بعدہٗ بادشاہ معلی بمقتضائے نوازشات دلی و تفقدات قلبی نظر بجوہر شناسی بخدمت میر سامانی آنجا و عطائے خلعت و جاگیر جعفر آباد کہ ڈھیقرآباد زبان زد عوام است و محاصلش سالانہ بست و چہار ہزار روپیہ بود سرفراز فرمود، چونکہ نگاہ عنایت و قدر دانی روز افزوں میداشت بخطاب خانی کہ برامرائے ایں زماں گوئے عز و شرف می برد و دراں سلطنت عظمی نوبت بہفدہ شخص

---

[1] در سنہ یکہزار و یک صد و نوزدہ ہجری وفات یافت
[2] در سنہ یکہزار و ہفتاد و ششم ہجری وفات یافت
[3] Gulbarga (R. S.)

ذی اعتبار در آرزوئے سالہائے دراز رسیدہ بے سعی و سفارش احدے
تکلیف داد آنجناب بمقتضائے آزاد مشربی پہلو تہی کردو بالتماس پرداخت
کہ فدوی خود را بخطاب خاکپائے احمد مخاطب کردہ وہمین نقش نگیں نمودہ
ہرگز تبدیل آں بعمل نخواہد آورد، چوں جناب ظل سبحانی مرۃً بعد اولے دریں
امر بمبالغہ بالغہ بیش آمد و باسد خاں بہادر وزیر اعظم کہ با جد موصوف محبت
وسلسلۂ شاگردی داشت تاکید فرمود کہ بہر نحو مرضی مشار الیہ بر قبول خطاب
بیارد، چوں پیام وزیر ممدوح موصول شد بریں منوال جواب داد کہ خاکسار
از کار و خدمت بیزار است وخطاب را آفتے می داند از ہمیں روز ترک روزگار
می سازد دگوشۂ عزلت اختیار می نماید کہ ؎

ہیچ آفت نہ رسد گوشۂ تنہائی را

بمجرد اظہار مذکور عازم فرودگاہ گردید و قدم بکنج عافیت کشید، ازانجا کہ بادشاہ
دیں پناہ قدردان اہل کمال بود بعمدۂ امرائے بارگاہ عالی شان بخشی دقائع نگار ان
یار علی بیگ خاں، پیش جد معلے فرستادہ بہ نہایت دلجوئی واستمالت حضور
طلب فرمود وارشاد کرد کہ اے شیخ در آنچہ مرضی تست تابع آں ہستم، اما
ترک خدمت نہ کنی کہ مثل تو تقویٰ شعار وامانت دار بکار پردازان نمی یابم
معًا بعطائے ملبوس خاص ومعافی وجہ تحریر کہ سالانہ سی ہزار روپیہ بود در دانہ
احسن آباد نمود، آنجناب تا دو سال بسر براہی آں بدیانت وکفایت پرداخت
وبجوشش محبت الٰہی از امور دنیوی خود را برخاستہ خاطر ساخت
دریں اثناء مکتوب مولوی محمد حسین[1] شہید قدس سرہٗ کہ بنام صاحب مدرسہ

---

[1] در سنہ ۱۱۰۸ھ در محمد آباد بیدر شہید شد ۱۲

شہرہ آفاق و فرد وقت گشتہ و شرح فضل و کمال او درین مختصر گنجایش پذیر نیست، خالہ زاد و خسر پورہ جد معلی و از روئے نسب بنی عم بود و بنام آنجناب موصول گردید و بضمن کلمات نصیحت آمیز ایں فقرہ ہم تسطیر یافتہ کہ دنیا متاعے نیست کہ عاقل از بہر آں دست از حیات ابدی بشوید۔ بہر حال از خدمت مالی خود را برآرند کہ بجز خسران دارین حصولے نیست۔ بمجرد وصول نامۂ مرقوم و ملاحظۂ آں بمضمون ؎

سمند ناز کو یہ ایک تازیانہ ہوا

دلولہ محبت و معرفت حق غالب گردید، فی الحال ترک خدمت فرمود و کاغذ استعفا بحضور بادشاہی ارسال نمود، از وجہ تحریر کہ پانزدہ ہزار روپیہ جمع بود دست برداشتہ بکنج تنہائی نشست و بحصول کنج قناعت کہ القناعۃ کنز لا یفنیہ آمدہ در خواہش دنیوی بر خود بست، ہر چند از جانب جناب ظل سبحانی خلد مکانی بوساطت وزیر ممدوح پیام طلب رسید و بخشی موصوف بکرات بجد معلے رسیدہ بپاس الفت قدیم فہمائش نمود بمصداق ترانہ بیدلانہ حضرت میرزا عبد القادر بیدل عظیم آبادی علیہ الرحمۃ کہ از رفقائے اعظم شاہ بہادر شاہزادہ بود و ترک صحبتش نمود کارگر نشد ؎

دنیا اگر دہند نخیزم ز جائے خویش
من بستہ ام حنائے قناعت بپائے خویش

بعد چندے وارد آرکاٹ شدہ تا مدت بدائرہ حیات بود و تا دم زندگی آنجناب نواب سعادت اللہ خان بہادر مرحوم بموانست و حسن اعتقاد اکثر اوقات بملاقات می رسید، و بر سوخ دل مبلغ دو صد روپیہ ماہوار برائے خرچ باورچیخانہ

وسہ صد روپیہ بنام ہر دو پسر والا گہرش میرسانید، آخر کار بمضمون صدق مشحون

ہر کہ آمد بجہاں اہل فنا خواہد بود
آنکہ پاینده و باقی است خدا خواہد بود

بہ نہم ماہ رمضان المبارک سنہ یکہزار و یکصد دسی و چہار سے

زخود وارہید و بحق آرمید

بعد چند روز از وفات آنجناب سواری سیدی جوہر خان کہ از خواص بارگاہ بادشاہی بود ہمراہ نواب ممدوح و بخدمات عمدہ قرار داشت از مقبرۂ حضرت معلے صبیح عبور نمود و از مزار رحمت بار صوت خوب تلاوت قرآن بگوش او رسید دنا یک ساعت لبساعت آں توقف کرد و اعتقادش بحدے مستولی شد کہ بہ بیان نمی آید، از انجا کہ بخواجہ سرائے در عقل وے ہم نقصان کمال وارد نشدہ بود بایں کار کہ از جملہ اسرار است نوبت اظہارش قریب جارز دن گردید از اں دم ایں معنی بموقوفی در آمد چہ سست اعتقادان امتحان آن آغاز نہادند القصہ تا کجا بتحریر اوصاف حمیدہ و فضایل سنجیدۂ آنجناب پردازم کہ نظر براحوال خویش منفعل و کمال اسلاف بیان نمودن موجب ندامت دما صدق مضامین ایں ابیات شدن است ے

تراکہ در نسب ہست بحر علم طلب
فان کثرۃ ملح یزید حسن ملیح
مباش غرہ بجد و بجد علم درا
فرب ذی نسب کالحمار کالمسیح

ہاتفی
گیرم پدر تو بود فاضل

از نفل پدر ترا چہ حاصل
ناخوش بود آں عروس در بر
کو ناز کند بحسن مادر

الحاصل۔ گر نام پدر چہ می گردی
پدرِ خویش باش گر مردی

قادر مطلق بپر تو مہر اعظم خود باین سنگریزۂ آبداری لعلِ بے بہا نصیب کند و بوسیلۂ اعظم توفیق تو بہ دگوہر عمل خیر عطا فرماید ؎

بندہ کو تو صاحب مرے قوت ہے خدا کی
اس کا نہ کرم ہووے تو کیا بندۂ خاکی

در تسطیر این احوال مقامات سواری کہ باقی ماند بحیطۂ تحریر می آید۔ دولت پورہ چند مکان و چند مقابر و چھتر جدید مع چشمۂ آب دار و چوپڑ محل کہ درانجا بود از پایہ انہدام یافت و باغ سترراس بنا شد و نخاس یعنی مقام فروخت دواب و بازار شاہ گنج و دیلور دروازہ کہ درے است از ابواب شہر پناہ و بازار سورج مل بخشی و بازار ٹیپو قلندر و بازار میر اسد اللہ خان و بازار محمود شاہ و بازار سرکار و رکاب بازار در آمد۔ اکنوں برخی از احوال این سرزمین نگارش می یابد۔ بالفعل در معمورۂ قصبۂ ارکاٹ بسوئے جنوب از جانب رود جملہ مکانات خرد و کلاں سوائے مکانات فقرا و کلبہا از روئے قرارداد دفتر دو ہزار و ہفصد و نود و چہار است و دوکان ۳ صد و ہشتاد و پنج معہذا آنسوئے نہر کہ رانی پیٹھ و والاجاہ نگر است در منازل آئندہ مرقوم خواہد شد۔ تفصیلِ مساجد و آثار و گنبد و مقابر مسجد جامع کہ

بصحنِ آں حوض وچاہ وگنبد نواب سعادت اللہ خان بہادر مرحوم وقبور اکثر مومنین است خصوصاً سید محمد امین کہ بیشتر اشخاص کہ ہنگام نوم او از قلبش صداے ذکر اللہ شنیدہ اند، وقاضی شیخ محمد تلمسانی[1] ومحمد عبداللہ مفتی عرف میانصاحب از جملہ اہل اللہ بودند، و در مقدمات شرعی پاس خاطر احدے نمی کردند، ہم دراں احاطہ مدفون اند، ونظام الدین احمد خان بہادر[2] داماد نواب جنت آرامگاہ باوجود نیابت صوبہ داری فقیر مشرب بود صاحب علم وتقوی درہماں جا دفن شدہ، مسجد اندرون قلعہ مسجد شاہ صادق حسینی چشتی کہ مرد بزرگ بود مع گنبد او وقبور دیگر ومقبرہ عبدالرشید خان بہادر مرحوم مدار المہام نواب معلے کہ بہ نیک طینتی وہوا خواہی خداوند ونفع رسانی عالم مشہور بود درچوک نواب داؤد خان است کہ فرودگاہ چنڈول لشکر بود وایں جا بہ پچہارڈی اشتہار دارد وایں سرستہ مسجد جانب شرقی دار الامارہ

---

[1] درسنہ یکہزار ودو صد ویک ہجری در محمد پور عرف آرکاٹ وفات یافت ودر احاطہ مسجد جامع مدفون شد۔ مولوی باقر آگاہ المتوفی ۱۲۲۰ھ قطعۂ تاریخ بدیں گونہ نوشت ؎

تلمسانی کہ سینہ اش درعلم	ہمچو بحر محیط میزد جوش
علم او بود با عمل مقرون	عملش باخلوص ہم آغوش
وادریغا کہ شد ز صرصر مرگ	شمع جانِ منورش خاموش
خواستم سالِ رحلتش از عقل	رضی اللہ عنہ[۱۲۰۱] گفت سروش

[2] درسنہ یکہزار ودو صد ودہ ہجری وفات یافت، مولوی باقر آگاہ بدینگونہ تاریخ نوشتہ

خان بلند مرتبت نیر اوج ابہت است	آنکہ بفضل ومکرمت پایہ بمنتہا رساند
کردہ ز خلق جاں فزا در دل وجانِ خلق جا	رفتہ بروں ازیں سرا از دل ودیدہ خوں چکاند
سال ہجوم ایں الم جست دلم چو از قلم	از سر درد زد رقم آہ نظام دیں نماند

۱۲۰۹ + ۱ = ۱۲۱۰ھ

بضم عدد سرِ درد کہ "دال" است ایں تاریخ برمی آید۔

واقع گشتہ، مسجد و آثار شریف علاقہ سرکار مع گنبد پاپا صاحب مرحوم
فرزند محمد مخدوم سادی قادری علیہ الرحمہ است کہ مخدوم موصوف بہ تعمیرش
پرداختہ، مسجد و گنبد شاہ عظمت اللہ قادری مع چشمۂ آب مسجد شیخ تتہر
مسجد مورت شاہ مسجد میر اسد اللہ خان مع چشمۂ آب و سرا و مقبرۂ او
مسجد حضرت ٹیپو قلندر قدس سرہٗ مع چشمۂ آب و گنبد و مسافر خانہ و نقار
خانہ کہ نوبت و گھڑیال بران نواختہ میشود و بپائین آں مقبرہ سنگین ناتمام
نواب ناصر جنگ بہادر شہید است اگرچہ بعد شہادت نعش آں شہید
بخجستہ بنیاد اورنگ آباد در روضۂ حضرت برہان الدین غریب قدس سرہٗ
نقل نمودند لیکن نواب جنّت آرامگاہ بجلدوے نمک خواری و دولت خواہی
بجائے سپرد نواب شہادت انتساب بنائے گنبد کردہنوز باتمام نرسید

کرے بنائے عمر بانی منتہی شد

مساجد مرقوم غربی دار الامارہ است۔ مسجد مولوی جمال علی، مسجد سید احمد
عرف پاپیر مع گنبد او، مسجد نواب شمس الدولہ عرف پنڈا صاحب مرحوم
کہ بمسجد یک کماں مشہور است، مسجد سفالی مع چبوترۂ مزار حضرت
عثمان خاں سردر، مسجد مسکین شاہ و گنبد این پیر مع مسافر خانہ، مسجد
مع مقبرۂ مغلانی، مسجد غلام رسول خان، مسجد شاہ غلام حسین درگاہی مسجد
حافظ عبد العزیز، مسجد حافظ کریم اللہ مع گنبد و نقار خانہ ہمہ شمالی او است
تفصیل مساجد و مقابر بیرون شہر پناہ گنبد شریف تاج پورہ مع مسجد و مقبرہ
خاندان صبغۃ اللّہی و مقبرۂ اجداد این عاصی و قبور دیگر و خانقاہ است و چشمہ
کہ آبش نہایت خوشگوار و مصفا است، و چراغ خانۂ باکیفیت وارد کہ در خط

کرناٹک ہم پہلوئے آں بنا شد، بے مرمت شدہ قبل از چہل و چند سال کہ بے مرمت گشتہ بود جناب والد ماجد مغفور و حضرت عموی شرف الملک میرور نور اللہ مرقدھما وجعل الفردوس مثواھما بحضور نواب فردوس مکان در باب ترمیم آں ساعی شدند از آنجا کہ نواب مطلے الیہ مشتری جنس حسنات بود فی الفور بدرستی آں پرداخت و جناب شاہ صبغۃ اللہ قدس سرہٗ بتہِ دل دُعا داد کہ حق تعالیٰ چراغ تو روشن دارد، مجیب الدعوات ناوک دُعا بہدف اجابت رسانید یعنے با وجود عوارض کثیر چار بالش ریاست بدولت سرائے او رسید، او تعالیٰ تا قیامت چراغ دودمانش برنگ مہر انور و ماہ منور روشن فرماید، نمی دانم کہ ایں سعادت اعظم کہ عبارت از مرمت آنجا است الحال نصیب کدام سعادتمند است، مقبرۂ بہادر حسینی تکیۂ کھتیل پنڈو سرکردہ بیرون تھرنگر دروازۂ گنبد موصوف مع مقبرہ جانب جنوب شہر پناہ ذیکیہ سمت مغرب اوست مسجد احمد طاہر خاں مع گنبد او گنبد زین الدین علی خان شہر او ستاد کہ ہر دو منصبدار پادشاہی واز قوم نوائط بودند قبر سنگین سید محمد پیرزادہ کہ مسجد و گنبد او انہدام یافتہ، گنبد حسن پورہ بہ نہایت خوش قطعگی است مع مسجد و خانقاہ و قبور وچشمۂ آب، گنبد حضرت انترجامی مع مسجد ناطیار دسرا و خانقاہ، عیدگاہ ہمہ بجانب فرودگاہ ہراول لشکر است باکاڑی مشتہر شدہ دعلی شہرپناہ است، تکیہ ثابت علی شاہ متصل حسن پورہ برکنار رود عجب مکان دلکشا است کہ درین آبادی، ہیچ مکان بکیفیت آن نمی رسد کہ چبوترۂ قبرش، ہمچو برج مثمن است و مسافرخانہ دسرائے متعدد و سایۂ درختان خصوصًا سایۂ

چہار درخت مولسری کہ بتحت آں تخت سنگین گذاشتہ اند. لطافتے وارد و نمونۂ کشمیر دریں جا یاد می دہاند۔ مقبرۂ سید کریم محمد قادری مع مسجد سغالی۔ مسجد سعادتمند خاں مع گورستان، مسجد سقالی لقمان خان مسجد ابوالحسن ذاکر بیرون دیلور دروازہ واقع است۔ مسجد داؤد بیگ، مسجد مع گنبد حضرت شاہ ناصر و دیگر قبور مع مقبرۂ خیرالدین خان مرحوم و خانقاہ و دیوان خانہ و نقارخانہ با چند درختان است و سیرگاہ، مسجد پونجی، مسجد و مقبرۂ شاہ محمد علی متولی، بیوترۂ قبر یا داللہ شاہ مع قبرستان در صحن رنگین مسجد است کہ از صدمۂ طوفان و تموج نہر از پایہ انہدام یافتہ و ہمہ جانب شمال رود واقع شدہ۔ معہذا بمساجد مقابر دریں خطہ خواہد بود کہ بفرصت قلیل مطلع نشدم، و اکثرے ازاں برابر خاک گشتہ کہ اثرے نہ دیدم شے

آہ کس کس کتیں بیٹھ کے ہم یاد کریں
غم مجنوں کریں یا ماتم فرہاد کریں

بیان آثار مبارک کہ دریں آبادی شہرت دارند۔

یکے منجملہ علاقۂ سرکار است کہ در ہنگام ریاست جنت آرام گاہ بہ تحویل و تولیت غلام محی الدین طالب العلم بود و اکنوں فرزندان او مامور خدمت گذاری اند ۳ روپیہ ماہوار برائے فاتحہ و مدد معاش خادمان مقرر است و مکانش ملحق از مسجد مخدوم ممدوح۔

دویم نیز از علاقۂ سرکار است کہ متصل دارالامارہ واقع و برائے مصارف صد روپیہ ماہوار معین و دہ کس بخدمت گذاری مشغول۔

سیوم ہم متعلق آنجا است و بتحویل ورثۂ ظہیرالدین خان متولی

در چنداپیٹھ آثار علاقۂ نعمت اللہ شاہ قادری، آثار علاقۂ سید مخدوم بغدادی در چنداصاحب بازار، آثار علاقۂ امام شاہ قادری در شاہ گنج، آثار علاقۂ غلام محی الدین انناسی، آثار علاقۂ حاجی دیوان، آثار علاقۂ عبدالرحمٰن متصل ویلور دروازہ۔ آثار شریف مع قدم مبارک علاقۂ شاہ خلیل اللہ قادری مرحوم در اکاڑی است، بازار و پورجات درون شہرپناہ، بازار ٹیپو صاحب، بازار میر اسد اللہ خاں، بازار محمود شاہ، رکاب بازار، بازار قلعہ، بازار قصبہ، دیوان بازار، بازار شیخ منہاج، بازار امام صاحب بخشی، چندا صاحب بازار، ناٹر بازار، از آغاز ویلور دروازہ تا دہلی دروازہ بالفعل ایں قدر بازار است، چنداپیٹھ شمال رویہ قلعہ و دار الامارہ پیٹھ میر غلام حسین خان جنوب رویہ آں متصل تہرنگر دروازہ واقع است، کالستری پیٹھ، نرسم نایک پورہ، بندلے پالم، ریڈی پالم، شانار پالم، گولر پالم، تین تٹی، بتمامہ شرقی است، بازار شاہ گنج بوقت تعمیر شہرپناہ در احاطۂ ویلور دروازہ آمدہ، والاجا گنج بازار سورج مل بخشی، نوازی بازار، بازار معتبر خاں، بازار سید مصطفےٰ، بازار طاہر خان، بازار حاجی دیوان، صاحب زادہ بازار، کلوہ بازار کہ از بازار غلام حسین مشہور است، بازار سید محمد پیرزادہ، خواجہ بازار، دہپال سٹی بازار، بازار زین الدین علی خان، بازار ببر خاں، کونی سٹی بازار، بازار امام شاہ قادری ہمہ بیرون از ویلور دروازہ است، آبادی کنارۂ خندق کہ بزبان ہنود از اکل موڑ شہرہ دارد، قصاب وڈی، حسن پورہ، اگاڑی، دولت پورہ، جوہر پورۂ خرد، جوہر پورۂ کلاں، مانصاحبہ پیٹھ، چوکی مصری خاں منجن پورہ، جراست پورہ ہمہ جانب مغرب است، مشعلچی پورہ، آبادی چوبہر محل

آبادی توپ خانہ غالب پورہ سمتِ مغرب او است، تاج پورہ تاج خاں پورہ جانب جنوبش واقع گشتہ، ابواب شہر پناہ کہ بعالم پناہ اشتہار دارد مفصلہ ذیل ویلور دروازہ، خان بہادر دروازہ، کیسر سنگھ دڈی یعنی دروازہ مختصر دڈی دروازہ، رایچی دروازہ، کالستری دروازہ، مانگاٹ دروازہ، تاج پورہ دڈی، انتہر نگر دروازہ فہرست باغات سرکار از شہر تا والا جاہ نگر نو لکھ کہ بورود رئیس ما باعظم باغ شہرت پذیرفتہ، علی باغ، حسن باغ، حسین باغ، منور باغ انور باغ والا جاہ باغ، نواب باغ و آنرا باغ نواب عمدۃ الامرا نیز گویند، بیگم باغ باغ سید محمد خاں، باغ سید فتح علی خاں، فرخ باغ یک لکھہ سوائے ایں چند قطعۂ باغ شہریاں ہم اند۔ احوال شہر کہ بقید قلم آوردم، بالفعل ایں قدر آبادی است، و بہنگام ورود نواب ذوالفقار خان بہادر مرحوم و صوبہ داری نواب داؤد خاں، و بعدہ بہنگام فرمانروائی قوم نوالوایط عبارت از نواب سعادت اللہ خان بہادر و نواب علی دوست خان بہادر و نواب صفدر علی خان بہادر و نواب شمس الدولہ بہادر مرحومین غفر اللہ لہم و تجاوز اللہ عنہم بایں معمورہ بچۂ شاہ جہاں آباد می گفتند، بعد ازاں بصوبیداری نواب شہید، و اوایل ریاست نواب جنت آرام گاہ علیہما الرحمہ ہم رونق می داشت از حین نزول حیدر نایک کہ مرتبہ از مراتب تاراج ظلم رسائی فروگذاشت نمود ویرانی پذیرفت و خرابی یوماً فیوماً رو بترقی است او تعالیٰ بریں امت مرحومہ ترحم عظیم فرماید و رفاہ حال و مآل بنصرت کمال نصیب کند ؎

المدد العجل اے شاہ کہ ہے وقت مدد
جلد اعدا کئیں دین کے کمر ستاصل

اکنوں شمہ وصف اولیا و صلحا و فقرائے ایں بلد رحمۃ اللہ علیہم اجمعین زیب صفحہ می کنم تا ذکر خیر آں ہا بلد مراد آباد دل باشد و جائزہ مداحی عطا شود، کہ فعل مسنون است، زیرا کہ جناب سرور دو عالم صلی اللہ علیہ وآلہ وصحبہ وسلم بکعب بن زہیر رضی اللہ تعالیٰ عنہ در جلدوئے قصیدہ بانت سعاد وبہ محمد بن سعید بوصیری در عالم رویا بر قصیدۂ بردہ بعنایت صلہا پرداخت وبخلق کریم و رحم عمیم از آفات دارین آزاد ساخت، بر عایت ایں امر مستحسن روساء دیندار نیز بتبعیت آں لازم می دارند، چنانکہ نواب جنت آرامگاہ بمیر اسمٰعیل خاں ابجدی بعد گذرانیدن الوزنامہ از خلعت دوشالہ وسنجیدن خان مرقوم در پلۂ میزان از روپیہا کہ مبلغ ہفت ہزار روپیہ شدہ بود سرفراز فرمود وجناب خداوند طفلی راقم بشخصے از ملازمان سرکار در صلہ عظیم نامہ کہ منظوم مختصر بود افزوں تر از حوصلۂ او عنایت کرد و سرفراز یہا نمود یعنے بمرحمت دو ہزار روپیہ نقد و دو شالہ وتکمیل در ماہہ اش کہ عمل تنصیف جاری گشتہ بود سربلند و مفتخر ساخت، ہرگاہ اہل دنیا بپاس سنت نبوی چنیں مراعات از ثنا طرازانِ خود بعمل می آرند ہر آئینہ باعانت امرائے بارگاہ کبریا کہ عبارت از حضرات اولیا است حسب دلخواہ حلِ مشکلات ایں خانہ زاد جناب غوث الوریٰ علی جدہ وعلیہ التحیۃ والثناء خواہد گردید، و در ہر دو جہاں نفع عظیم خواہد رسید ؎

شاد باش اے دل کہ آخر عقدہ ات وا می شود
قطرۂ ما می رسد جائیکہ دریا می شود

حضرت سید علی محمد قادری

نبیرۂ فرزند و سجادہ نشین قطب بلا اشتباہ حضرت شاہ صبغۃ اللہ نائب رسول اللہ قدس سرہم سر آمد ارباب سلوک و مقتدائے اہل عصر خود بود و مشابہ از شکل مقدس جناب وسیلتنا حضرت سلطان الاولیاء علی جدہ و علیہ التحیۃ والثناء، اوصاف و بزرگیہائش خارج از اندازۂ شرح و بیاں، وقتے کہ برائے ملاقات ٹیپو قلندر کہ مجذوب بحت و از خلفائے حضرت امین الدین اعلی قدس سرہما بود تشریف فرما می شد پیش از ورود آنجناب از اشراف باطن بخدام می گفت کہ انسان می آید برائے ستر پارچہ بیارند فی الحال پوششش می نمود و باادب با و ملاقات و تکلم می فرمود، بعد تشریف فرمائی آنجناب مستانہ وار بانکشاف آں می پرداخت و ہمچو شمشیر برہنہ خود را از لباس آزاد می ساخت ہزاراں اشخاص از جناب معلے سلسلۂ ارادت می داشتند، و اکثر اسلاف راقم رحمہم اللہ تعالٰے بواسطہ او از نعمت باطن حظ وافر برداشتند، کتابے است از مصنفات آنجناب در علم تصوف موسوم بتجلیات رحمانی شرح نفس رحمانی کہ تصنیف والد بزرگوارش حضرت سلطان سید عبد الرحمٰن قدس سرہٗ است کہ داد تحقیق دادہ و بتدقیق کمال پرداختہ اگر کسے بخدمت مرشد کامل باستفادۂ آں پردازد بواقعی از علم حقائق بہرہٗ بردارد و آنجناب شصت و سہ سال عمر عزیز خود صرف معرفت الٰہی نمودہ بتاریخ ہفتم ماہ مبارک ربیع الاول سنہ یکہزار و یکصد و سی و ہشت بخلوتکدۂ قدس رخ نمود و در وسط گنبد تاج پورہ آسود

عقب مزار فیض بار پسر والا گہر آنجناب است موسوم بسید محمد ثانی مشہور بدستگیر صاحب کہ بہ بیست و دویم شوال المکرم رخت ہستی بر داشت، و بجذب محبت بحضور مولی شتافت، فضایل وکمالاتش آویزۂ گوش روزگار است شمہ ازاں برقم می آید کہ یکے از مریدان او جعفر علی خان نام جاگیر دار کرکٹ پالہ بفیض تربیت قریب بمرتبۂ ولایت رسیدہ واز بس شہرت محتاج بیان نیست ہرگاہ ادنیٰ مریدی باین رتبہ فائز شدہ باشد منصب مرشد چہ قدر اعلیٰ خواہد بود۔ قِس علیٰ ہذا در آغوش جناب معلےٰ قبر خلف رشید او است مسمےٰ بشاہ صبغۃ اللہ ثانی عرف حضرت شاہ کہ لب لباب اجداد امجاد خود رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہم اجمعین بود در عین سلوک خرق عادات او چون آفتاب نصف النہار ہویدا گردیدہ، از اکثر ثقات بدریافت رسید کہ بر پشت حضرت معلےٰ اجماع موہنوعے بود کہ تمامی الفاظ سورۂ اخلاص معاینہ می شد وآنرا نہایت اخفامی فرمود، بتاریخ بیست و چہارم ذی قعدہ سنہ یکہزار و یکصد ولود و چہار[1] وصل حق یافت واین مصرعہ مشعر سال وفات او است ؎

فروشد زہے آفتاب زماں

فرزند ارجمند آنجناب ہمنام[2] جد امجد خود است و در بے نفسی و صفاے باطنی و تقدس و بے ریائی زیب قلمرو کرناٹک اکنوں بر مسند خلافت قطب بلا اشتباہ تمکن دارد، ہادی مطلق ظلال باکمال او بر مفارق ارادتمندان باقی داشتہ بوساطتش ہموارۂ سلسلۂ ہدایت و فیض جاری دارد آمین۔

---

[1] در سنہ یکہزار و یکصد و شصت و نہ وفات یافت ۱۲ [2] یعنے سید محمد الحسینی القادری در سنہ یکہزار و یکصد و ہفتاد و ہفت ہجری متولد شد و بتاریخ سلخ جمادی الاولیٰ سنہ یکہزار و دوصد و چہل وفات یافت ۱۲

حضرت ثانی شاہ صبغۃ اللہ

بنی عم جناب معلی در بزرگی و فیضِ باطن شہرۂ آفاق بود، و ہمراہی جد بزرگوار خود حضرت میران سید محمد مدرس قدس اللہ اسرارھم بحرمین شریفین زادھم اللہ شرفاً وتعظیماً نمود، بعد وفات حضرت مدرس ممدوح در مدینۂ منورہ اعظم اللہ تعالیٰ عزتہٗ وارد این نواح گردیدہ توطن فرمود و پس از چند سال بہ بست و پنجم شوال بدار عقبی شتافت و در وسط گنبد حسن پورہ آرام یافت بآغوش خلف رشید آنجناب موسوم بسید محمد مع کیلن و بقفا سید محی الدین قادری عرف پیر شاہ صاحب فرزند او مع مادر مدفون اند۔ الحاصل ہر فردے از اولاد جناب قطب بلا اشتباہ تابع شریعت و صاحب طریقت است این ناچیز را چہ یارا کہ شرح بزرگیہائے شان تحریر کند لہذا بر فرد بادہ کش خمخانہ جام قدس سرہٗ ختم می نماید۔

این جنس ہمہ طلائے ناب است
این خانہ تمام آفتاب است

حضرت ٹیپو قلندر قدس سرہ الاکبر

مقتدائے مجاذیب زمان بود کہ بیشتر خرق عادات ازو صادر شدہ اکثر اوقات بدر ختان زقوم اقامت میداشت و دوری از معمورہ اولے می پنداشت، اگر جانور را از کسے ضرب می رسید فوراً اثرش بر جسم قلندر ممدوح نمایاں می گردید، و نعرۂ می زد کہ مرا زد، لہذا اہل گذر بمواجہ او بہائم را زد و کوب موقوف نمودند۔

اگرچہ قلندر موصوف بمقتضائے جذب ہمیشہ عریاں می ماند اما پیش پنج شخص بستر عورت می پرداخت یکے جناب معلّے کہ احوالِ برکت مآلِ او قلمی شد و دیگرے جدّ مادری راقم کہ شرح بزرگی ہایش در گلدستہ لنفرتگدھ رقم آشنا گردید نام سہ کس باقی بالفعل بحفظِ عاصی نیست ۔ مجذوب معلّے بہفدہم ذی قعدہ[1] بملک باقی رسید و در عین آبادی مابین ویلور دروازہ و دار الامارہ براحتکدۂ خاک آرمید ۔

حضرت انترجاہی

قدس اللہ سرہٗ السامی ، نام اصلی او سید سراللہ ساکنِ بغداد تقدس بنیاد واز طرفین نسب او بجانب وسیلتنا حضرت غوث الوریٰ علی جدہ وعلیہ التحیۃ والثنا منتہی می شود و پدرش موسوم بہ سید علی و مادرش موسومہ بفتح شاہ جامی موصوف در اواخر عہد نواب سعادت اللہ خاں بہادر فائز شدہ در جبال لالہ پیٹھ سکونت ورزید و باعث شہرتش محمد احسن اللہ خاں مرحوم کہ از قوم بنوالوایط منصبدار پادشاہی بود گردید ، تا دم زندگی مراسمِ خدمتگذاریش باتمام رسانید حضرت ممدوح صاحب کشف وکرامت و مجذوب سالک بود ، یعنی ہمیشہ جذب او بر سلوک غلبہ می نمود ، وبعض اوقات برنگ فقرا د شاہ سہاگ چوڑیہا می پوشید وگفتگوئے زنانہ بر زبانش می رسید ، خان مرحوم در اول ملاقات آنجناب را بشکلِ شیر متشکل دید ، واز ہوش رفتہ بعد از افاقہ معتقد گردید عرف مجذوب موصوف نیز معنی اسم او دارد کہ انتر بلسان سنسکرت معنی راز

---

[1] در سنہ یک ہزار ویک صد وسی ویک ہجری وفات یافت ۔

آمدہ واہل آں زبان از ذ اعتقادے پیدا کردند و بایں نام شہرہ دادند۔ بچہارم شعبان المعظم سنہ یکہزار و یکصد و ہفتاد و یک بجاذبہ حقیقی بمقام اعلیٰ رجوع نمود، و بخیمہ گاہ پیش لشکر کہ باکاڑی معروف است بخطۂ خاک آسود، شاہ غوث جامی قادری غفراللہ لہ، فرزند خان مرحوم کہ ازاں بزرگوار فیض یاب بود بمواجہہ او و زوجہ اش بر قفا مدفون اند و خان مرقوم مع برادر کلان یعنی حسین یار خاں بیرون گنبد بہ یمین و یسار آں دفن یافتہ اند۔ بالفعل جانشین درگاہ فرزند میانۂ شاہ مرحوم موسوم بہ مولوی حسین یار خان بود کہ شخص لایق وخوش اخلاق است۔

حضرت شاہ ناصر علیہ الرحمہ

احوالش میان سلوک وجذب بود و در وقت خود مغتنم، بہ بست وپنجم شوال از حرارت دنیا آزاد گردید، و بکنار شمالی جوئبار بآب وتاب یاد ناصر مطلق آرمید، بمقبرۂ متصلش کسانیکہ زیر زمین پنہان شدہ اند قلمی میگردد، خیر الدین خان بہادر کلاں، محل او کریم النسا بیگم عرف حضرت بیگم صاحب خواہر خورد نواب جنت آرامگاہ و پسران او غلام پیر مخاطب بہ صمصام الدولہ خیر الدین خان بہادر صمصام جنگ داماد کلان نواب معلے، امیر الدولہ عبد القادر خان بہادر امیر جنگ کہ مرد نیک طینت و ہمہ روز بوظیفہ خوانی و نماز اشتغال داشت و نہایت کریم الاخلاق بود، خصوصاً با راقم بپاس ہمسایہ از کمال خلق و مروت پیش می آمد، و در ہیچ حالت حتی کہ وقت خواندن اوراد و ایام بیماری نیز در تعظیم و تواضع سر مو تقصیر نمی نمود و حاضر و غائب

ایں ناچیز یکسو بود، خدایش بیامرزد و مقام جنّت عطا فرماید انجلاف بعض اقارب آں مرحوم کہ نسبت آنہا بااو چوں مضمون ایں مصرع است ؎

بسیار بود فرق بپائے و سرِ طاؤس

دو دو پندار بر غلط در دماغ شاں پیچیدہ کہ بسوء اخلاق طریقۂ درخور میدانند وایں خاکسار باتباعِ حدیث شریف "التواضع مع المتواضعین والتکبّر مع المتکبّرین" کاربند شدہ بآنہا دست بسر نمی شود، لہٰذا آں جماعہ و چند ہرزہ درایانِ دیگر درحق ایں عاجز تہمت غرور می کنند درحقیقت حال ازاں بری ہستم و آں گروہ ضلالت پژوہ بخدا سپردم، جناب سعدی شیرازی حسب حال ایں نیاز خصال بیش از پانصد و ہشتاد و سہ سال فرمودہ ؎

کسے کہ لطف کند بر تو خاک پایش باش
وگر خلاف کند در دو چشمش افگن خاک

اعتماد الدولہ عبد الوالی خان بہادر داماد میانۂ نواب ممدوح کہ طالب العلم وصالح و مرد مجرّد و قدر دانِ اہل کمال و سنی خالص در برادران خود بود و با حضرت والد ماجد راقم محبّت قلبی و رسوخ دلی میداشت بلکہ استفادۂ کتابی ہم نمودہ۔

محمد جان جہاں خاں نیز چندے در سلسلۂ شاگردی حضرت مغفور آمدہ، شخص خوش اخلاق و رنگین مزاج بود، خواہر آنہا مساۃ جنگلے بیگم محل امیر الدولہ مرحوم مع پسر کلاں موسوم برضا حسین غفر اللہ لھم

حضرت عثمان خاں سرور علیہ رحمۃ اللہ الاکبر

گل سرسبد گلزار جہان و فرد یکتائے دوران بود کہ چشم روزگار چنین فرد صاحب کمال کم خواہد دید حضرت ممدوح نسبت برادر زادگی نواب مشہور خان بہادر خویشگی کہ عمدہ بخشی فوج و امیر کبیر سرکار نواب ناصر جنگ بہادر شہید بود میداشت، غرض درصورت اہل دنیا ولی جلیل الشان بود کہ چون گنج بویرانہ پنہان گردیدہ و خود را در چند اینٹھ متصل جدول نہر یکلبہ تاریک برتنگ چراغ افسردہ داشتہ، وضع ظاہر بدین منوال کہ ریش می تراشید و بروت دراز می گذاشت و ہیچ کس را بر ور خود بار نمی داد، و بسان گوہر شاہوار در صدف مکنون بود، بنائے شہر تش اینکہ افزون از شصت سال است کہ مزاج جناب قبلہ گاہی روح اللہ روحہ الزکی بعارضۂ اسہال دموی سخت علیل شدہ بود و در شبان روز نوبت بدو صد دست رسیدہ، و امید زندگی منقطع گشتہ، جد مادری او کہ مرد مقدس بود بسبب داغ بے مادری و بے پدری جناب ممدوح بمضمون ؎

اے دل بیکار آخر غمگسار من توئی
ہم چراغ خانہ ہم شمع مزار من توئی

فرزند احب و جان عزیز خود میدانست کہ بلا تشبیہ قصۂ محبت و تعشق حضرت یعقوب با حضرت یوسف صدیق علیٰ نبینا و علیہم الصلوٰۃ والسلام مطابقت تمام داشت، از معاینہ بیماری بتداوی و تعویذ و عزایم شوریدہ وار بہر کوچہ و بازار تکاپو می فرمود، شخصے اجنبی در راہگذر ملاقی شدہ بتقدس جد معلّے و ملاحظۂ صورت

پریشانی کہ مثل بید مجنوں لرزاں دہمچو عشقۂ پیچاں بود مستفسر حال شد، آنجناب بتوقع این معنی کہ ؎

مردے از غیب بروں آید و کارے بکند

باظہار سرگذشت پرداخت، شخص معلوم گفت کہ بزرگے بایں شکل و شمایل و صباحت و ملاحت دریں شہر کمیاب باشد بر فلاں مقام مقیم است و بہ تمثال خود از خلائق ہمچناں مستور وارد کہ شب قدر از چشم عالم بچشم خود مشاہد نمودہ ام کہ دیدۂ از نابینائی آشوب دیدہ بقطرۂ آب دعائے او چوں گوہر شب تاب درخشندہ گردید اگر بعجز والحاح بالتماس درد دل پردازی ہر آئینہ آں صاحب دل صرف توجہ باطن خواہد ساخت، باستماع این نوید جانفزا باوجود غنچہ خاطری نسیم آسا بدروازۂ او کہ نمونۂ حدیقۂ مدعا بود رسیدہ بہ گلبانگ دستک پرداخت، پرسید کہ کیستی واز کجائی؟ جد موصوف بکمال درد برنگ نالۂ عندلیب جوابے کہ دلش را رقت بخشید ادا نمود، معاً تا دروازہ رسید و واکردہ اندرون طلبید، واز سرگذشت استفسار فرمود، ماجرائے طفل بے مادر و پدر وصدمہ بیماری کہ بحالت نفس شماری رسانیدہ بود مفصل گذارش نمود بعد اندک تامل از استماع بے اختیار نعرۂ زدہ گفت کہ شاد باش فرزند تو عنقریب صحت می یابد، وتا مدت سلامت می ماند، وبفضل وکمال وراحت رسانی خلائق مشتہر روزگار و محسود عالم می شود، بعد ایں مقولہ لعطاے سہ نقش رخصت دادہ فرمود کہ یکے الحال ویکے بشام ویکے بصبح فردا بآب شستہ بنوشانی واز کیفیت شب وروز اطلاع نمائی کہ طبیعت چگونہ می باشد، الحال بموجب حکم آں مرد خدا بعمل آورد درتمامی روز پانزدہ بار وبشب دو

دفعہ اسہال شد واز صبح موقوف گردید، جد ممدوح بحضور اد بکمال بشاشت حاضر شدہ از احوال مزاج آگہی داد، فرمود کہ فضل شافی مطلق شامل حال گشت واحتیاج علاج نیست در عرصۂ دو روز حضرت قبلگاہی روح اللہ روحہ الزکی بخدمت سراپا برکت او بقدم خود آمدہ بپابوسش سرفرازی یافت از دیدن حضرت مطلے نہایت مسرور شد وبدعائے خیر پرداخت، نظر شفقت آنجناب خورشید رکاب برجناب مغفرت انتساب والد ماجد راقم ہمچو ماہ نو ترقی آشنا بود وازاں روز بظہور ایں معاملہ ہجوم خلق براں بزرگوار بوقوع آمد، چوں ازدحام عالم ملاحظ فرمود، جد ممدوح بہ ہندی می گفت کہ "اے بڑے میاں" یعنے اے مرد بزرگ ایں آفت یعنے اجماع بسبب شماست والا ازیں کشاکش آزاد بودیم، جواب داد ؎

کہ ہیچ کس نزند بر درخت بے بر سنگ

آنجناب بغربا در مقام خود وقتیکہ دل می خواست بار میداد واغنیا را دخل نمی شد، چونکہ نواب جنت آرامگاہ ونصیر الدولہ بہادر مرحوم بیشتر اوقات بارادہ ملاقات آنجناب رفتند ومحروم آمدند۔ القصہ در وضع سپاہیانہ مرد خدائے بود کہ بمصداق حدیث منیف "کم مو من فی قباء وکم کافر فی عباء" بساجبہ پوشان خصوصاً اکثر اشخاص زمانا بگرداو نخواہند رسید جناب ممدوح صاحب باطن واہل مجاہدہ وریاضت وصاحب اعمال واشغال بود واگر کسی را از بیعت مشرف میکرد درسلسلۂ علیۂ قادریہ داخل می نمود اگرچہ بعض اہل مشیخت روزگار کہ از فیض باطن ہمچو شاخ خشک برہنگی می دارند در فضل وکمال وسلسلۂ فقر آنجناب انکار می سازند، وبلحاظ دنیاداری

اتہام می کنند انتہی خلاصۃ قولہم، اے یاران منصف بحق متصف بچشم انصاف بنگرید واز تعصب وعناد باز آئید، کہ حضرت سلطان ابراہیم بلخی وحضرت خواجہ عبید اللہ احرار وحضرت علاؤالدولہ سمنانی وسلطان المشائخ حضرت نظام الدین بداونی وحضرت امیر خسرو دہلوی قدس اللہ اسرارہم وافاض اللہ علینا برکاتہم کہ بعض ازاں سلاطین نامدار وبیشتر آں امرائے کامگار بودند، وامیران عصر پیش ثروت واقتدار آنہا ناچیز محض اند چہ قدر دولت باطن داشتند، وکوس ولایت نواختند کہ او صاف شان نقش صفحہ روزگار است ودر کتب احوال اولیا مندرج واحتیاج ایضاح ندارد، نمی دانم کہ اہل انکار بر فرد چنیں افراد بدستخط منصب ولایت می پردازند۔ یا بمقتضائے بند غفلت وجہل بحرف خطاب دنیاداری خط نسخ براں می کشند، دریں جا بریاوہ گوئی وسست اعتقادی آنہا شعر جناب سعدی شیرازی قدس سرہٗ الزکی صادق آمد ؎

جائے کہ بدل حسد شرر زد

حسنِ یوسف بخس نیرز د

او تعالیٰ جلوۂ مردان خدا تا ابد برقرار داراد، وچنیں منکراں را از زمرۂ ما دور کناد، جملۂ معترضہ کہ درمیان آمدہ بود باتمام رسید و باحوال ما بقی تسطیر می کنم، آنجناب در سخن گوئی نسبت شاگردی از میرزا مظہر جان جاناں علیہ الرحمۃ والغفران ہمراہ انعام اللہ خان یقین می داشت، دیوان مختصر ہندی دارد، بکمال متانت ومضامین سراسر لطافت چنانکہ ایں بیت تخلص در استغنائی اوست ؎

مشرب سرور سے واقف کوئی کیونکر ہو سکے
عرض خود کرتا نہیں سنتا ہے بیگانے کی عرض

بہ بیست و نہم ماہِ رجب المرجب سنہ یکہزار دیکصد و نود ہجری مایدۂ نعمت زندگی ازیں عالم پیچید و باقامتگاہِ خود آرمید۔

شاہ عظمت اللہ قادری

از مشایخ مشہور و بزرگان ایں شہر است۔

سید احمد عرف یا پیر بعد ترک علاقہ روزگار از شاہ مرقوم خلافت یافت، مرد صالح بود۔

شاہ محمد علی علیہ الرحمہ

از قوم نوالوایط بود از سلسلۂ مریدان شاہ کلیم اللہ دہلوی قدس سرہٗ در محلۂ احمد کلیم خان مرحوم مدفون است و در عصر نواب علی دوست خاں بود اگرچہ در عالم دنیا خدمت بخشی گری داشت و بعد ترک آں داروغۂ عدالت شد لکن دینداری و تقدس او بمرتبۂ کمال شہرت پذیرفتہ کہ خامۂ مقطوع اللسان بہ تحریرش عاجز کہ ہر روز نمازِ پنج گانہ بمسجد بیت الحرام بجماعت ادا می فرمود چنانکہ صدہا کس از حجاج بیت اللہ زادہ اللہ شرفاً و تکریماً بشہادت ایں معنی پیش معاصرین خود ہا پرداختند، و اکثرے از مقیمانِ ایں جا کہ اکنوں بقید زندگی ہستند از راقم ظاہر ساختند، چوں در امور خیر نوبت بتواتر رسید شک را دخلے نہ باشد مرشدش در خط موسوم او نوشتہ

ترا ز کنگرۂ عرش می زنند صفیر
ندانمت کہ دریں دامگاہ چہ افتادہ است

بعدہ نصیحت بر ترک خدمت بخشی گری بود کہ بکمال تقوی بسوئے آں نسبت پاجی گری فرمود، غرض چیزیکہ از یاد الٰہی بازدارد ہماں دنیا است، واگر بکاروبار دنیوی رجوع الی اللہ دارد عین دینداری است ولیس وَلِلّٰہِ درّ قایلہ ؎

نمی گویم کہ از عالم جدا باش
بہر حالت کہ باشی با خدا باش

ہمیں دنیائے محمود است کہ قادر مطلق بکرشمہ لطف اعظم نصیب فرماید وہنگام دست رس توفیق خدمت یادر کلاں کہ زاد عظیم عقبی است عطا کند بریں مضمون دو بیت از مثنوی شریف وگلستان می نگارم کہ دفترے است واحتیاج بطول ندارد ؎

چیست دنیا از خدا غافل شدن
نے تلاشِ نقرہ و فرزند و زن

گرت مال وجاہ است وزرع وتجارت
چو دل با خدائے است خلوت نشینی

بسبب رکوب ممدوح مغفور بمضمون ؎

سگِ اصحاب کہف روزے چند
پے نیکاں گرفت مردم شد

در اسپ سواری آنقدر تاثیر بوقوع آمد کہ بوقت مہم بر غنیم دانہ دکاہ غنیمت نمی خورد وفاقہ برخود گوارا می داشت شاہ ممدوح بسیوم ماہ صفر وفات یافتہ.

یاد اللہ شاہ

پیش از چہل و ہشت سال دریں آبادی اقامت داشت از نام و نسب و سلسلۂ درویشی و وطن او احدے مطلع نیست لیکن از رجال اللہ بود و مجذوب صفت کلمات پریشان میکرد و ہر کہ باستمداد بخدمتش می رسید پیش از اظہار در شوریدہ بیانی بر ہر سخن کلمۂ یاد اللہ منضم کردہ از ما فی الضمیر او اطلاع می داد، اگر مقصود شدنی است مطابق آں می فرمود، و اگر بوقوع آمدنی نیست، موافق آں ظاہر می نمود۔ قبل از چند روز رحلت متواتر میگفت کہ اسپے برائے سواری خرید می کنم، در ہماں ایام پورا فغان بے ایمان آں مقبولِ بارگاہِ رحمان بتوقع مال بمنصب شہادت رسانید و عنقریب آں ظالم از حکم راجہ بیربر نائب صوبۂ آرکاٹ پامال قصاص دگرفتار عذاب گردید، جناب سعدی شیرازی قدس سرہٗ الزکی می فرماید ؎

پنداشت ستمگر کہ جفا بر ما کرد

برگردنِ او بماند و از ما بگذشت

مقولۂ شاہ مرحوم در عرصۂ اندک رنگ تاثیر پذیرفت کہ عبارت از اسپ قاتل است یعنی بروز جزا مقتول راکب دوش قاتل می شود۔

امین پیر

کہ بامین پیر صاحب چہو مشہور بود، در بازار محمود شاہ بکوچۂ شمال متصل حویلی سید فرید الدین خاں کوتوال مرحوم مدفون است بیگویند کہ مرتبہ

غوثیت داشت و بہر پنجشنبہ اعضا ایش از ہم جدا می گردید۔ بزمان وفاتش چہل و شش سال شدہ باشد۔

کمتو شاہ

کہ بر پشتہ سنگ بمیدان مدفون است، نام آں کریوہ چھنال بنڈا بود کہ کنیزکان گریختہ بوقت شب دراں مقام بہ پیشۂ فسق می پرداختند، چوں مسجد بنا یافت بنور بنڈا اشتہار پذیرفت و بعضے اسلام بنڈا نیز گویند، احوال شاہ ممدوح کہ مرد مقدس بود چناں بسمع رسید کہ چوں نواب ناصر جنگ شہید وارد ایں سرزمین گردید بشب تاریک با تبدیل لباس تن تنہا بخدمت آں مرد خدا رسید، می بیند کہ ہلال آسا مشغول مراقبہ نشستہ و از جبینش چوں بدر کامل لمعات معرفت ہویدا گشتہ، بر آواز قدم نواب متنبہ شدہ پرسید کہ کیستی و از کجا آمدی، جواب داد کہ منم غریب مسمّی بسید احمد، باز گفت کہ نمی دانم باید کہ بسراغ خود آگاہ نمائی، گذارش کرد کہ بافواہ خلق شخصے کہ بحرف ناصر جنگ بدنام گشت ہمیں عاصی است، فرمود کہ ایں صاحب رتبہ بلند و وزیر دکن ہستی چرا ازیں حالت آمدی، بجوابش پرداخت کہ از جاہ و شوکت دنیا تنفر کلی دارم، و خواہان منصب شہادتم، باز بریں عنوان لب جنباں شد کہ اے بابا تو دنیا دار ہستی چگونہ دعوی تو صادق آید، جواب آں سوال چنیں ادا کرد کہ آنحضرت از صفای باطن و بمراقبہ باید دریافت، ہرآئینہ صدق و کذب منکشف خواہد گردید۔ بمجرد استماع لعل آوردہ دید کہ بلا تصنع صورت حال بیان کرد و مستعد شہادت است، گفت اے بابا

شاد باش و از بند رنج و غم آزاد کہ از حضور اقدس جام شربت شہادت بتو مرحمت گشتہ، باید کہ ثابت قدم باشی و بسیر خروی ابدی فائز شوی۔
آخر الامر در فرصت قلیل بفتور نمک حرامان سیما از ستم ہمت خان کہ افغان بے ایمان و پرورش یافتہ این خاندان عالی شان بود بکمال پریشانی و آفات طوفان و صدمہ بارش کہ از غرۂ ذی حجہ تا شانزدہم ماہ محرم علی الاتصال بود و مہلت یک لمحہ نداد و خسارۂ مال و متاع و ہلاک دواب بمضمون ؎

اول قدم عشق ہے گھر بار لٹانا
محراب میں شمشیر کے گردن کو جھکانا
کر خوں سے وضو پڑھنا شہادت کا دوگانا
ہو سُرخرو دلبار میں معشوق کے جانا

ہفدہم شہر محرم الحرام ۱۱۶۴ھ بغولہ بندوق از دستِ ظالم بے ہمت بمعراج شہادت رسید و بجماعہ شہدائے کربلا کہ نسبت فرزندی از ال خامس آل عبا شہید گلگون کفن خونی قبا، قتیل خنجر جور و جفا سر باز معرکہ کرب و بلا الموکل بالولا، سید الشہدا، علی جدہ و علیہ التحیۃ والثنا داشت فائز گردید، چنانکہ تاریخ گفتہ آزاد بلگرامی مشعر این معنی است ؎

نواب عدل گستر عالی جناب رفت
فرصت نہ داد تیغ حوادث شتاب رفت
در ہفدہم ز ماہ محرم شہید شد
فریاد گفت نوحہ گرے آفتاب رفت
۱۱۶۴ھ

غفر اللہ لہٗ و جعل الفردوس مسکنہٗ، بعض اشخاص می گویند کہ ہنگام ورود

نواب شہادت انتساب بزرگے دیگر در آنجا اقامت داشت و گفتگو و اعانت
فرمود، واللہ اعلم۔

کاسکے میاں صاحب و ترتاترت بی بی

رحمہما اللہ تعالیٰ بفاصلہ قلیل از دار الامارہ سمتِ شمال در راہ نایر بازار
بکوچہ مدفون اند، اسم سامی آنہا ببزرگی شہرتے دارد، اگر کسے برائے حصول
مدعا دراں جا نیت کند بفضلہ تعالیٰ جلد کامیاب می شود، ترتاترت بزبان
دکہنی بمعنی فی الفور است، در خندق جانب شہر نگر دروازہ قبرے بنا یافتہ
کہ بحین تعمیر شہرپناہ و کندیدن آں بصدمہ کلِ صفا از زمین خون جاری شد
چوں حفرہ نمودند مستورۂ عفت نشاں بنظر آمد کہ با لباس سفید بخواب
راحت است، معاً پنہاں ساختہ تربتے ترتیب دادند، مثال چنیں نسا را رابعۂ
زماں باید گفت کہ بصفِ رجال اللہ حشر و نشر خواہند یافت، معہذا بسا اولیا
و صلحا و درویشانِ آزاد دریں خاک تیرہ رفتہ اند کہ اثرے از آنہا باقی نماندہ،
او تعالیٰ بطفیل آں غریقان لجۂ رحمت و خاکساران صحرائے محبت، رنج
ظاہر و باطنِ راقم دور سازد، و بحصول گوہر مقصود بساحل نجات رساند ؎

حبیب ابتک ہے سرگرداں بصحرائے ہوس یارب
یہ دیوانے کو کر پابند اپنے عشقِ سرمد کا

از تحریر تفصیل آبادی شہر مع سرگذشت گذشتگان پرداختم و از
روداد حضور اجمالاً بطریق روزنامچہ بقصد قلم می آرم، بہ بست و سیوم بوقت
سہ پاس روز بزیارت حضرت ٹیپو اولیا حضرت انتر جامی و بزرگان

حسن پورہ و شاہ عظمت اللہ قادری قدس اللہ اسرارہم و آثار شریف علاقہ سرکار کہ بتحویل ورثہ ظہیر الدین خان است مستفید شد از درگاہ اول دستار مع تیر و کمان و از درگاہ دویم فقط دستار ہدیہ سرکار گردید، پس از فراغ آں بمقتضائے نیت خیر طویت کہ مصروف امور حسنات است بمضمون ؎

شکلِ عیادت ارچہ نظیرِ عیادت است
اما بہ نکتۂ زعبادت زیادت است

برائے بیمار پرسی شرف الامرا بہادر و نجم الملک بہادر تشریف فرما شدہ طریقۂ سنتِ نبوی بجا آورد، بہ بست و چہارم سمت رانی پیٹھ کہ آں سوے رود واقع است، بسواری سکھپال طلائی برائے سیر و تماشاے آبادی و ملاحظۂ فوج جلوہ افروز شدہ بشب معاودت فرمود، فی الحال در جائے مرقوم پنج ہزار خانہ و پانصد دوکان و چند مسجد و دو تالاب و ہفت چشمہ آب و بست قطعۂ باغ و بارکش متعدد و گیارہ سین عمدہ است و حسن علی خان پیٹھ، و لالہ پیٹھ وغیرہ ازاں علاقہ دار و راقم در آبادی شہر مسجد مع گنبد حضرت شاہ ناصر وغیرہ کہ متعلق رانی پیٹھ است بخامہ در آوردہ اگرچہ ازاں خارج است اما تحریر مساجد و مقابر دراں مقام اولے دانست، بہ بست و پنجم در محل تو رسم شادی جلہ بظہور آمد و از حضور بچند اہل امتیاز بشب دعوت ضیافت ہم رسید، چنانکہ بفرط عنایت براقم نیز مکرر یاد فرمائی شدہ بود لکن بعارض شدن ورم از ساق تا پشت پا و درد آں اضطراری داشت و از فصد تنقیۂ آں نمودہ بود لہٰذا از محفل صدر مقصر ماند

روز شنبہ ۱۴ شوال ۱۲۴۳ھ ۹ مئی ۱۸۲۸ء

روز جمعہ تا ۲۱ شوال ۱۲۴۳ھ ۱۶ مئی ۱۸۲۸ء

وبہر ۳ پسران علی نواز خان حال قلعدار آرکاٹ کہ باریاب جوکی شدہ بودند
از بادرچی خانہ تورہا مرحمت گردید بہ بست وششم حسن رضا خان بہادر عنبر
خانی جاگیردار ادل کنڈا مع پسر خود کہ حیدر حسین خان نام دارد بوقت چہار گھڑی
شب حاضر بارگاہِ خداوندی شدہ بادائے نذر پرداخت، وبہ عنایت عطر وگلاب
وپاندان سرمایۂ فخر ومباہات حاصل ساخت، دریں اثناء مشرف میر سامانی افراد
حساب پخت گذرانید، دراں میان افراد پخت فاتحۂ فاتحہ جناب خلیفۂ اوّل کہ سرآمد
اہل تحقیق وپیشرو ارباب تصدیق، دافع کفر وقاتل زندیق اعنی حضرت امیر المومنین
ابی بکر صدیق رضی اللہ تعالیٰ عنہ وارضاہ ولا حرمنا من برکاتہ وفاتحۂ مقدسہ
جناب ام المومنین حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا ملقبہ بحمیرا کہ احب
خلوتکدۂ حضور اقدس شاہنشاہ دین پناہ ما صلی اللہ علیہ وآلہ وصحبہ وسلم بود موجود
بود، رئیس ما بمقتضائے نسبت خالص وتائید دین متین تا مدت دراز مذاکرۂ این
اسمائے مقدسہ میداشت، از استماع این احوال برکت مآل حالتے بر بعض حضار
مجلس بسبب میراث رفض آنہا مستولی گردید کہ گو یا کباب شامی بل کباب سوختۂ
سیخ شدند نعوذ باللہ منھم ومن سیئات اعمالھم بصورت حال این
بیت مثنوی شریف مطابقت تام پذیرفت ؎

خوشتر آں باشد کہ سرِّ دلبراں
گفتہ آید در حدیث دیگراں

بحسن مرقوم کہ بتقریب ملاقات فائز حضور شدہ بود موافق معمول تورہ از بکاول
خانہ روانہ شد، بتاریخ بست وہفتم بہ بہادر مرقوم مع فرزند تورہائے پنج خوان و
بقاضی اسد الدین احمد خان وعباس حسین خان پسر محمد احسن اللہ خان کہ بملازمت

مشرف گشتہ بودند تور ہائے دو خوان مرحمت گردید، بتاریخ بست و ہشتم پیش از طلوع آفتاب باچند پالکی نشین و سواران ترپ وغیرہ بجلوس سکھپال طلائی بعزم دیلور کہ از محمد پور مسافت پانزدہ میل دارد بپوشش نیم آستین و کوشش پنج شال سفید مہربات مستعد جلوہ آرائی شد و بیرون دیلور دروازہ سواری مزبور فرود آمدہ بہل اسپان رکوب فرمودہ تا کنجی گنٹھ کہ بفاصلہ دو میل این طرف از منزل مقصود است فائز شدہ بر عماری مع برادر والا اختر رونق افزا گردید و بوقت یکپاس روز بقطعۂ دیلور بشوکت و شان عزتے بخشید موافق معمول بر قلعہ توپہائے تعظیم سرشد و نشان بر باگشت کرنل ہاریس فوٹ اجیٹن باچند کپتان بار برائے استقبال رئیس اعظم ما و ادائے مجرا در میدان روبروئے قلعہ صف آرا بودند واز اطراف و جوانب برائے ملاحظۂ سواری خاص اژدحام خلائق گشتہ تا خیمہ گاہ مشارٌالیہما ہمراہ رکاب بودند بعد نزول اجلال بعنایت پاندان وغیرہ رخصت فرمودہ تورۂ ہفت خوان و پنج خوان مرحمت نمود، در راہگذار چند بازار و پورجات مذکور کہ باحوال صوبہ مرقوم شد واقع گردید حاجت اعادہ ندارد و مساجد و مقابر متعدد واقع شدہ، از انجملہ مقبرۂ سید شاہ اسمٰعیل قادری ملتانی و نبی شاہ قادری کہ ہر دو بزرگ طریقۂ مشیخت می داشتند، حراست پورہ یکصد و دوازدہ خانہ و شش دو دکان و سہ قطعہ باغ دارد، تک پیٹھ کلاں مسجد و گنبد سید اولیا وارد کہ مرد مقدس بود و بزمانش ہفتاد سال منقضی شدہ برائے مصارف مسجد و گنبد ہیچ مدد خرچ معین نیست، لیکن کہ درین زمان حرارت اسلام درانہا غالب است و درین جا امکنۂ آنہا است بتعمیر ہر دو پرداختند و آن غربا بصدق دل از وجہ حلال خود بخدمت مسجد وغیرہ می پردازند، واز حضور اعانت می خواہند

چھتر بنا کردهٔ سلطان النسا بیگم مرحومه عرف بڈھی بیگم دختر کلان نواب جنت آرامگاه
مع چشمهٔ آب و دو صد و پنجاه و شش خانه و پانزده دوکان و چهار قطعهٔ باغ درانجا
است، فیمابین این دو دیه آئنده غارے هست که زاید از قد آدم عمق دارد که
بسبب سیل آب از کوه بوقوع آمده، و صورت جدول پذیرفته، در ایام برشگال
آب در آن جاری می ماند، و به دو آرکاٹ می رسد، ننّدیالم چند خانه نساج
و چند کلبهٔ خس پوش دیگراں دیک تالاب دیک دوکان و چند هزار درخت
نیره که اکثر بسکان آرکاٹ و ویلور از نشهٔ همیں آب آتش دوزخ تیز می کنند
و بهوائے غفلت شیطانی خاک بسر می شوند، از آغاز سرحد این دیه قریب دو
تیر پرتاب فرش سنگ است که در ایام برسات بشدت گل و لاله گذر انسان
و مواشی دشوار بلکه خوف غرق بود وازیں کار بمسافرین راحت عظیم رسیده
کیلِ منلْ دیه صغیر است مُور کُلم آں را مجگی گنٹھه نیز می گویند و آں چشمهٔ آب
است که برکنارهٔ آں جغرات و دوغ فروشاں بکثرت جمع می شوند، چه در
زبان اردوی "مور" و "مجگی" بمعنی دوغ و جغرات آمده چشمهٔ مزبور حد فاصل
است در صوبهٔ مرقوم و منزل. پیرتاک مع دیه آئنده و چند خانه و کلبه و منڈف
و چهار دکان و چهار پنج چشمهٔ آب و قلعچه شکسته که بلاں گرائی مشهور است
میدارد، از سرکار نواب جنت آرامگاه بطور جاگیر بنام میر اسدالله خاں مقرر
و تا حیات میر اسمٰعیل خان فرزند او جاری بود. آرپاک چهل کلبه و منڈف
و پنج دوکان دارد. پیرمی مسجد بنا کرده بهادر مرحوم مع قبور و درختان انبه و
چهتر و دو چشمهٔ آب و دو دوکان و مکان گھنگر و شاه مستان که از سلسله
لالی شاهباز بود و بوفاتش افزون از چهل سال است میدارد. الیتیل منگاپور

کہ بہ آلمپنڈی منگاپور مشہور است، بزمان نواب مرحوم بقاضی سید علی جاگیر
شدہ بود، ہفتاد خانہ و چہار دکان و یک تالاب و چشمۂ آب و چھتر دمنڈف
دارد، منجملۂ شتران باربرداری کہ از کمپنی ہمراہ لشکر ظفر اثر بود دران مقام
یک شتر بار زندگی خود انداخت، پچنکی کنٹھ متعلق از دیہ سواپیری است و
آن دیہ بنام چشمہ شہرت دارد واز ویلور دروازہ مع منزل ہمہ دیہات
عزلی واقع شدہ۔ بیگم پورہ اندرون دروازہ اول بدامان مرتضی گڈھ است
و کاغذ کنندۂ آنجا صاف و ہموار می شود و کاغذ بیگم پوری نامزد است
ویلور کہ از راے ویلور اشتہار دارد و در قدیم الایام جاگیر نواب غلام علی خان
پالکی برادر نواب سعادت اللہ خان بہادر مرحوم بود۔ بعد رحلت او بحکومت
فرزند او نواب باقر علی خان و پس از ان بتصرف پسرش نواب غلام مرتضی
علی خان بہادر ذوالفقار جنگ درآمدہ من بعد باوج اقبال نواب جنت
آرامگاہ کہ صوبۂ آرکاٹ مع ہشتاد و چہار جاگیر و قلعجات از پنجۂ اقتدار
قوم ہنوالوایط کہ بنوایط زبان زد عالم اند بدر رفتہ بقبضۂ تسلط او درآمد
این قلعہ نیز بکلید اقبال نواب معلی مفتوح گردید، و جاگیردار ممدوح بحلقۂ
اسیران در رسید، و بہمان حالت بیچارگی جان بجان بخش بخشید،
ہر آئینہ این قصص طولانی است و نقل مقصود، چون جاگیر بضبط نواب
معلی درآمد بنام ولی عہد خود بطریق تمغا مقرر فرمود و محاصلش سابق
مبلغ پنج لک و بست و پنج ہزار روپیہ بلکہ بالحاق سرواپلی وغیرہ نہ لک
بود، الحال باوصف ویرانی خطۂ کرناٹک این مقام نہایت آباد است،
می گویند کہ فی الحال عمارات مع امکنہ سفال وغیرہ زاید از دہ ہزار دکاکین

سے صد خواہند بود، و چند چشمۂ آب خصوصاً چاہ ملک سندر کہ بطور
چشمہ است و سورج کنٹھ کہ بسور کنتھ اشتہار دارد موجود است
و چند مقام و گنبد و ہشت مسجد و تکیۂ فقراء زیادہ از سی باشد،
قلعۂ سنگین آں بچنان درستی و استحکام ترکیب پذیرفتہ کہ دریں ملک
قلعۂ بعد قلعۂ مدراس ہم پہلو پیش نخواہد بود و خوش اسلوبی آں بدان
ماند کہ عروسی است بجمال محبوبی آرایش یافتہ، و خندق گرداگرد بنہایت
آب و تاب ترتیب یافتہ، متصل آں سہ کوہ گردوں شکوہ است موسوم
بساجرہ و کوجرہ و مرتضی گڈھ کہ ہر یکے از انہا حصنے است متصل و محکم
تا وقتے کہ بند و بست جبال باشد از مخالف صورت مورچال بندی وہم
و خیال است، و چوں دشمن بر یکے از اں دست یافت بلا تامل بدست
عدوے بد سگال، اکنوں سطرے چند از احوال صاحبدلان اینجا کہ ازیں
خاکدان تیرہ بجلوتگاہ قدس چراغ ہستی خود افروختہ اند زیب ایں اوراق
می نمایم، و در جایزۂ ایں خدمت عظیم از ارواح پاک آنہا استمدادے
می سازم، تا دنیاے محمود و عاقبت مسعود نصیب شود، و فضل قادر
ذوالجلال ناظر حالِ ایں عجز اشتمال باشد۔

حضرت نور محمد قادری

علیہ رحمۃ اللہ الباری، کہ فرد عصر و مغتنم دہر بود، اکثر بتخانہا را
از پایہ بر انداخت و بعض را ویران و بے چراغ ساخت، مدفن خود را ہم در
جاے بظہور آورد کہ گرد و پیش آں بتکدہ ہا است، غرض صاحب قدرتے

بود کہ بزرگیہایش یادگار زمانہ شدہ، زیادہ از پانصد سال است کہ از شمع وجود بہگانۂ خاک نور آگیں بود و بکنار رود بخواب راحت آسود۔

حضرت شاہ ابو الحسن قادری قربی تخلص نور اللہ ضریحہٗ

سید عالی نسب و شیخ گرامی حسب، ذائقہ چش مائدۂ حال، و قدوۂ اہل کمال بنہایت تقدس و دینداری و تشرع و تقوی شعاری شہرۂ روزگار بود، اگر کسے بدریافت تفصیل بزرگیہایش تمنا داشتہ باشد در مصنفات علامۂ زماں و جامع کمالات بیکراں، اوستادی حضرت مولوی محمد باقر آگاہ ویلوری اثواہ اللہ فی مقام النودی، کہ مرید خاص و شاگرد سراسر اختصاص او بود معاینہ نماید، و از ملاحظۂ آں بواقعی حصول سعادت سازد شاہ معلے بہ بیستم شہر رمضان المبارک سنہ یکہزار و یکصد و ہشتاد و دو از کارگاہ ہستی روے خود تافت، و بحسن خاتمہ قرب مولے یافت۔

سید عبد اللطیف ذوقی تخلص

المعروف بہ سید محی الدین ذوقی علیہ الرحمہ خلف رشید آنجناب در فضل و کمال ہم پہلوے پدر بزرگوار خود بود و در فنون فارسیہ سیما بصنایع و بدایع شعر و انشا پرداری بس ممتاز کہ گلِ منتخب گلستان جہاں تواں گفت، بسیزدہم رجب سنہ یکہزار و یکصد و نود و چہار بیش از دہ روز نزول حیدر نایک ببارگاہ الٰہی شتافت و بہ پہلوے والد ماجد خود کہ مقبرہ اش از قلعہ قربت دارد آسائش یافت۔

شاہ علی حسینی چشتی رحمہ اللہ تعالےٰ

از مشایخ قدیم و بزرگان نامورِ ایں بلاد بود قریب صد سال است کہ ودیعت حیات سپرد شاہ ممدوح و چند مردانِ راہِ خدا دراں مقبرہ مدفون اند مقبرہ نہایت خوش ترکیب و صحن آں فضائے جاں آسا است کہ سایۂ درختانِ مولسری درحق تفسیدگان وادی اضطرار جلوۂ باد بہاری میکند، و نظارہ اش دیدہ را نضارت و دل را راحت می بخشد، مسجد و گنبد نبیرۂ او مع خانقاہ ہم دراں احاطہ واقع شدہ و نقارخانۂ عالی شان بر دروازہ میدارد۔

حضرت علی سلطان علیہ الرحمۃ والغفران

مردے بود سیاہ فام مجذوب بحت از سلسلۂ چشتیہ میگویند کہ ہنگام ورود نایک مذکور تقید آمد و رفت بلشکر بخاطرہ بیروں شدن اخبار بآں درجہ بود کہ اعدے دراں بارنمی یافت، مجذوب ممدوح باوجود تقید شدید چونسیم سبک سیر اندرون لشکر می رسید نایک مزبور بہ بدگمانی جاسوسی از آنجا اخراج نمود و در عرصۂ قلیل باز یافت، علیٰ ہذا القیاس سہ بار کاربند ایں حرکت شد و باز دید ازیں معنی نایرۂ غضبش مشتعل شد و حکم بہ قتل نمود ناچار قاتلاں باقدام آں پرداختند، باز روز دویم بچشم خود اورا زندہ معائنہ کرد و آنقدر شعلۂ قہرش زبانہ کشید کہ فوراً خرمن جمعیت آنہا سوختہ خاکستر نماید بدیں وجہ کہ عدول حکم نمودند خود بنیت متوجہ شدہ پیش چشم بآں مظلوم بے تقصیر بمنصب شہادت رسانید ولاش او بیرون لشکر

گرداند کہ سزائے جاسوسان چنیں است، ازانجا کہ ترانہ جاں بخش حضرت خواجہ حافظ شیرازی قدس سرہ الزکی ــــ

ہرگز نمیرد آنکہ دلش زندہ شد بہ عشق
ثبت است بر جریدۂ عالم دوام ما

برامثال چنیں طالبان حق صادق می آید ہماں روز اندرون لشکر بہ تمثال زندگان از ہیأت رفتار مشاہدہ نمود وازیں کار نمایاں نہایت ہراساں گشت ودر نکش پرواز یافت، بمعذرت پیش آمد وبانات وورخی مع مبلغ صدروپیہ تواضع کرد، ازاں جاکہ مقبولان بارگاہ الٰہی ہدیۂ ظالمان قبول نمی کنند بلشکریان او تقسیم کردہ بردن شتافت ودر عرصۂ اندک بدہم شعبان المعظم برآت رزق وحیات خویش بکشور خاک یافت وازکارگاہ دنیا کہ وبال جان ومنزل آفات وافر است سرتافت ۔

امین پیر

شخصے بود در زمرۂ مزدوران، حمالی می نمود، وہیچ کس اورا صاحب کمال نمی دانست، چہ صورت ایں حال بچشم اہل ظاہر بحسن سیرت کمال پے نمی برد، روزے یک عصار جوال گران بار بتخفیف کرایہ برسرش گذاشت واو بلا عذر عقب تا بردہ میرفت، ناگاہ بخاطرش گذشت کہ دیگراں باوجود بار قلیل اجرت کثیر خواستند وایں بیچارہ بار گراں با جورۂ ارزاں بے اجبار واکراہ قبول کرد، حالتش دیدنی است، و بواماندگی اورسیدنی، بجرد نگاہ چناں دید کہ خریطہ بفاصلہ یک دست از سراو بالا است واو چوں پرکالہ ابر

دوان، بمشاہدۂ این احوال بے اختیار بر قدمش افتاد و داد اعتقاد در داد،
چونکہ افشائے راز شد پیر ممدوح از انفعال فرسود و بزمان قریب وداع دنیا
نمود، بمیدان قلعہ مدفون است و عصاران از رسوخ عقیدت بعرس او
پرداز ند۔

شاہ لطف اللہ قادری

از اقارب و خلفائے حضرت قرلی بود و بفیض تربیت آنجناب
در علم حقائق و استعداد فارسی بہرۂ میداشت و مرد صالح و منزوی بود بسیوم
ذی قعدہ سنہ یکہزار و دوصد و بیست و نہ ہجری لعد نہ روز از ارتحال جناب
قبلگاہی و استادی روح اللہ روحہ الزکی رحلت نمود، اندرون آبادی
سمت مسجد نواب شمس الدولہ بصحن دیوان خانۂ خود آسود۔

صاحب پادشاہ قادری

از اقارب حضرت قادر پادشاہ علیہ الرحمۃ ساکن کیسر موڑ مرد صالح
و کریم صفت بود، پیش از سہ چہار سال تپ خفیف موجب مرض الموت او
گشت، روز سیوم بیماری باہل مسجد اعلام کرد کہ پس فردا روز جمعہ است بعد نماز
تا فقیر خانہ قدم رنجہ کنند و لوداع پرداز ند کہ روز رحیل است، حضار مذکور
باستماع این معنی استہزا نمودند، و کلامش قرین صدق ندانستند چوں روز
موعود رسید برائے نماز مجتمع شدند و بعد ادائے آں باز مدعو شدند و اجبارًا
بخدمت آں عارف رسیدند درآں وقت از ہمگناں ملتجی شد کہ بدعائے مغفرت

من پرداز ند کہ رخصت می شوم، آناں بدیں عنوان مجیب شدند کہ ما مردم امیدوار دعائے گرامی ہستیم، و بہ حضور رسامی یارائے لب کشائی نمیداریم زمود نمی دانم کہ غفران ایں عاصی وابستۂ کدام زبان است، لہذا التجا دارم درہمیں گفتگو ببعت سلام کہ سنّت است پرداخت و جوابش حاصل ساخت پا دراز کردہ چادر کشید و بعد ائے یاہو برفیقِ اعلیٰ در رسید، دمتصل دروازہ شہر بر شارعِ عام بخاک آرمید۔

بخشی بیگم

والدۂ غیر حقیقی ٹیپو سلطان شہید علیہا رحمۃ اللہ الوحید مع چند اہل خاندان خود متصل مقبرۂ شاہ علی حسینی دفن یافتہ، گنبد عالیشان خوش طرح مع مسجد و باغیچۂ تر و تازہ و شاداب میدارد کہ دار بند تاک با درختان فواکہ و اقسام گل خصوصاً گلِ درد بجمال خوبی و لطافت میدارد، بیشترے از سکنہ اینجا چنیں اظہار کردند کہ ہرگاہ مرقد بیگم مرحومہ بعد یک سال از وفات او برائے تعمیر واکردند، کفنش راسفید و مصفا و لاش ثابت معائنہ نمودند، رحمت الٰہی بہانہ جو است کہ اگر بندۂ عاجز را برتبۂ اعلیٰ رساندن خواہد، ادنیٰ فعل را بدرجۂ قبول می رساند و با خلعت بخشایش آرائش می دہد احسن ما قال ؎

رحمت حق بہانہ امی جوید

رحمت حق بہا نمی جوید

معہذا مقابر متعدد است علی الخصوص مقبرۂ نواب علی دوست خان وغیرہ واقع، انتہی احوالہم۔

جناب خداوندی بعد ادائے نماز عصر بسواری اسپ متوجہ
نظارہ شہر گردیدہ بزیارت امین پیر و علی سلطان مجذوب نور اللہ مرقدھما
مستفید گردید، و بر طبق عادت نذر اللہ برائے صرف خادمان آنجا رسانید
بعد ازاں بملاقات عطا شاہ مجذوب کہ بیرون در ٹھٹھہ اقامت دارد
و از ہنگام زیب افروزی مسند ریاست با مشارٌالیہ تعارف است
ملاقات فرمودہ چیزے عطا نمود و ازانجا فراغت یافتہ بمکان شاہ
لطف اللہ مرحوم بتقریب فاتحہ فائز گشت و با مجذوب تازہ وارد کہ موسوم
بمیر صاحب مجذوب درہماں موقع ملاقی شدہ حسبتہً للہ ازو چیزے سلوک
ساخت و در عرصۂ عین بارش بمقبرۂ حضرت شاہ ابو الحسن قربلی رسیدہ بادائے
فاتحہ و نیاز بر ہر دو مزار پرداخت و در حویلیہائے نبیرۂ حضرت ممدوح کہ
ہماں نام دارد تا زمانے توقف فرمود اگرچہ مشارٌالیہ راہی بالاگھاٹ شدہ
اما خلف رشید او کہ باسم جد خود مسمیٰ است و باین کم سنی لیاقتے پیدا نمودہ
ضیافت حضور مع جناب قدسیہ و محل عالیہ و صاحبزادہ و صاحبزادی وغیرہم
بدرستی ادا کرد، و بہمہ ارباب عزت کہ ہمراہ رکاب بودند تا دو روز خوانہائے
ضیافت می فرستاد چنانکہ براقم نیز بکمال محبت فرستاد، روز دویم درود
بشاگرد پیشہ و فوج سرکار وغیرہ قریب دو صد نفر کہ ہمراہ جناب قدسیہ بمکانش
آمدہ بودند طریقۂ مہمانداری ادا نمود، جزاہُ اللہ خیر الجزاء مشارٌالیہ بحضور
تسبیح عقیق کہ بتبرک حضرت خواجہ بندہ نواز بود مع دستار سفید ہدیہ داد ۔
بتاریخ بیست و نہم بوقت یکپاس روز بسواری سکھساون طلائی بطریق
سیر بلا احمال و اثقال با چند رفقا بجبین آباد عرف کیلاس گڈھ کہ در قدیم

الایام جاگیر نواب عاقبت محمود خان پدر نواب بدرالدین حسین خان بود و از
دیلور مسافت شش میل و حصۂ چہارم آن دار در رونق افزا شده در ہمان
مقام خاصہ صبح تناول فرمود، و بعد فراغ نماز عصر ازانجا مستعد سواری
گردیده تا باقی ماندن یک گھڑی روز بخیمہ گاه معاودت نمود، از دیلور بمنزل
حسین آباد دو راه است یکے از جانب تالاب جتّیتری بود کہ در اثنائے راه گنبد
نازک رتن است و آن کنیزک عبداللہ خاں جاگیردار قدیم تر دیلور بود و
قصۂ اش بالنواع بیان می سازند، خلاصہ اش اینکہ او صاف رجال اللہ داشت
انتہی، و دو سہ دیہ حایل می شود، دیگرے از محاذی قلعہ سمت جنوب
است بالائے سورج گنٹہ و عیدگاہ کہ بارکش فوج انگریز دران راه واقع و
وسعت میدان میدارد، درین راہگذر دو دیہ متصل منزل مرقوم واقع شده
اول ازگم پاک مابین شمال و مشرق است تالاب و چند کلبہ دارد، ثانی
ارّوُز کہ یک مسجد و دو چشمۂ آب و یک تالاب و پنجاہ خانہ و دو دوکان
و چہتر دارد، اگرچہ سواری خاص ازہمین سو گذر نمود اما براقم و اکثر ہمراہیان بسبب
قربت راه و آمد و شد بیشتر راه نور دان از سمت تالاب اتفاق گذر افتاد،
درین راستہ کیفیتے بود کہ از ابتدا تا انتہائے آن چبوترۂ سنگ بست است
کہ سوار و پیاده بر ہمان عبور می کنند و جانب شرقی آن تا عرصہ دراز شالی زار
بہ نہایت لطافت و سرسبزی است کہ فراش کارخانۂ قضا فرش زمردی گسترده
و دران زمان احاطۂ ابر و تموج آب تالاب جانب راست و جنبش سبزه زار
جانب چپ در حق غریبان وطن و حرارت زدگان رنج و محن اعجاز مسیحائی

Barracks [illegible]

بکار می برد کہ چشم ناظر را نضارتے وخاطر فاتر را راحتے می بخشید، ہم دراں
حالت ترشح خفیف بدفع شدت گرمی ایں ایام کہ آفتاب ببرج ثور درآمدہ
نمونۂ حرارت دوزخ داشت مضمون بردًا وّسلامًا یاد دہانید و
بانبساط وآرام بمنزل رسانید بداہتہ ایں شعر آبرو بیاد آمد ؎

یہ سبزہ اور یہ آب رواں اور ابر یہ گھیرا
دیوانہ نہیں کہ میں گھر میں رہوں اب چھوڑ کر صحرا

اگرچہ جناب خداوندی بایں خاکسار ہنگام تشریف فرمائی حکم ہمراہی نہ فرمود
لیکن بدو وجہ رفتن آنجا ضرور افتاد اولاً اینکہ مرقدِ جدۂ مادری راقم جعل
اللہ الجنۃ مثواھا بآں سرزمین است وزیارتش بر ذمۂ ایں ناتوان
از اہم مہمات، ثانیاً حکم تحریر احوال منازل است لہذا بمضمون ؎

چہ خوش بود کہ برآید بیک کرشمہ دو کار

بلا تامل باوصف تعب مزاج نسیم آسا رواں شد، وقتے کہ راقم سطور
داخل منزل شدہ بزیارت معلے الیہا از صدق اخلاص باداۓ فاتحہ
کسب سعادت می ساخت بہماں دم سواری حضور بفاصلہ دہ تیر پرتاب
از آنجا روانہ شد، احوال حسین آباد ایں کہ پرگنہ ایست کہ محاصلِ آں
سالانہ ہفتاد ہزار روپیہ بود یک مسجد و صد مکان سفالی مع خس پوشہا
دو وازدہ دوکان و باغات متعدد دارد، انبہ آنجا بکمال شیرینی و بے ریشگی
و پوست باریک و بوے خوش اشتہار دارد خصوصًا انبہ شاد پسند و انبہ
بدرالدین حسین خان پسند و انبۂ باغ پنجدر و انبہ گدہی مارو کہ از سنگین
ضرب آں خربیچارہ تاب نیاوردہ تغلولہ اجل خوردہ بود مشتہر آفاق گشتہ

در تعریف قلعہ کوہی آں چہ نگارم کہ آب و ہوایش حکم ہلاہل داشت، در حکومت نواب جنت آرامگاہ سیما بزمان تسلط نواب مرحوم کہ خمیرش برحم تمام بود اگر اسیران را بر منصب اعلیٰ رسانیدن میخواست یطوق و زنجیر طلائی کامل العیار کہ نصیب آنہا است بگردن و دست و پا آرایشے دادہ بخلوتگاہ حصن مذکور کہ مشابہ بالاخانہ جحیم است سپرد حارسان آنجا کہ قطعاً پشیدستان خازن بودند می ساخت، اتفاقاً بعض کم طالعان ازاں قصر بلند نزول می نمودند، و اکثرے ازانہا بفرصت اندک بکمال راحت بتاثیر آب وہوائے آنجا بسیر شبستان عدم می شتافتند، قصہ کوتاہ جناب خداوندی پیش از غروب آفتاب بر سواری مذکور از دیلور قصد دار الامارہ فرمود، دتو پہائے تعظیم سر شد، ابر سر راہ برائے ملاقات عطا شاہ مجذوب تا ژ ماتے توقف نمود، دقریب سہ پاس شب زیب سراچۂ خاص افزود بغرۂ رمضان المبارک روز سہ شنبہ بعد نماز عصر سکھساون طلائی بباغ رائے جی تشریف فرما شدہ سر شام معاودت فرمود، بدویم شہر موصوف بعد بلند شدن یک و نیم پاس روز بعزم جاگیر کلوہ کہ از صوبۂ مرقوم مسافت دہ میل دارد بسواری بہل اسپاں با چند پالکی نشین دجلو مختصر تشریف فرما شدہ بر کنار تالاب ینیت پاک کہ گذرگاہ برجانبید آں واقع و تنگی دارد فرود آمدہ بر کوب سکھساون طلائی بعد نصف النہار فائز گردید، دیہاتے کہ براہ درآمد قلمی میشود۔ نانکا ٹھہ جنوبی است تالاب و پنجاہ خانہ و دو دوکان دارد دچادڑی تیلی و چند دوکان و چشمۂ آب متصل ازآن است، ینیث پاک ہم مثل اوست و تالاب کلاں دارد، وپلی پاک ہم چند خانہ و دو سہ دوکان دارد، کلوہ سمت اگنی واقع مسجد و دو مقبرہ سوائے

روز سہ شنبہ ۱ رمضان ۱۲۳۶ھ ۱۲ مئی ۱۸۲۱ء

قبور کہ باحاطۂ آں وارداست و دو صد و بیست خانہ وسی دو کان وتالاب ودو چشمۂ آب میدارد، و آب یکے ازاں بکمال شیرینی و لطافت وتاثیر منضم مشہور است، مقام مرقوم درزمان پیشین جاگیر زین العابدین خان حیدری بود کہ نقش نگین ع

مالِ ربّ العالمین تحویلِ زین العابدین

میداشت و بمقتضائے نیت خیر طویت باوصف قلت محاصل آں کہ از روے دفتر چہل ہزار روپیہ بود سایلین از یک تا ہزار عطا فرمود و کسے را از در خود محروم نمی نمود، وجہ جلوہ افروزی حضور دراں جا ایں کہ پادشاہ بیگم مرحومہ بنت صفدر حسین خان مرحوم بن خان ممدوح کہ از عمدہ محلات نواب جنّت آرام گاہ بود و راحت النسا بیگم مبرورہ دختر خواہر بیگم موصوفہ مغفورہ محل نواب فردوس مکان دراحاطہ مسجد آنجا دفن یافتہ اند مقصود زیارت قبور آنہا بود و بس کہ خصیصۂ رئیس ما خوشدلی زندگان و راحت رسانی روح مردگان است، او تعالےٰ باچنیں توفیق خیر نام نامی آنجناب بر صفحۂ جہاں باقی داراد، وحق بہاے حال ومآل نصیب کناد کہ دریں وقت نازک ذات فیض آیات ولی نعمت ما از جملہ مغتنمات روزگار است، بوقت عصر بمسجد تشریف فرمودہ باداے نماز و فاتحہ جدتین و نیاز پرداختہ بمقبرۂ مستان ولی کہ از مشاہیر آنجاست وشاہ عزیزالدین حسینی چشتی کہ از اولاد حضرت تیغ برہنہ خواہرزادہ حضرت خواجہ بندہ نواز قدس سرہٗ بود نہضت نمودہ بعد فراغ فاتحہ وغیرہ بخیمہ گاہ معاودت فرمود، و صفدر حسین خان حال برادر خورد بیگم صاحبۂ دویم چیزے از نمکین وشیرین بمقتضائے ع

ارسل النمل النصف من جراد
تو سلیمانی کن اے عالی نہاد

بر مائدۂ سراسر فائدہ حضور ارسال کرد، خود بدولت بسرور خاطر کہ قبول
ہدیہ مسنون است ذائقہ فرمود، و بتقریب انعام آدمان کہ بہ پخت وپز آں
پرداختند، چیزے عنایت فرمود، القصہ از افطار و تناول خاصہ فارغ
شدہ مع ہمراہیان رکاب بنصف اللیل محمل سفر آراستہ کنانید و بسواری
مذکور بعد سہ پاس شب رونق دارالامارہ بخشید، بشب چہارم دعوت میر
بجنرل سویل وغیرہ سرداران آنجا و ہمراہی ہمگی بچہل و پنج کس فرمود بطوریکہ
در منازل گذشتہ آرائش محفل بوقوع آمدہ بود، ہمچناں ظہور یافت مستزاد
براں اینکہ دار بند عظیم الشان باستہ نہائے کہ برگ سبز براں پیچیدہ بود بصحن
دارالامارہ ترتیب پذیرفتہ کہ گویا سرو جویبار در صحن دیوان خانہ نمودار شدہ
و صفوف قنادیل آویزاں کہ براستی و صفائی برنگ خط کہکشاں بود زینت
گرفتہ، الغرض جماعۂ مرقوم بعد اکل و شرب و تماشائے رقص قریب دو پاس
شب رخصت یافتند بفرودگاہ خود ہا مدہوشانہ شتافتند۔ بتاریخ چہارم
بوقت سہ پہر دو گھڑی روز با چند کس بسواری بہل اسپاں بنواب باغ جلوہ
افزا شدہ تا شام مراجعت فرمود۔ بتاریخ پنجم بسواری مرقوم بعد نماز صبح بزیارت
اولیائے تاج پورہ قدس اللہ اسرارہم سعادت اندوز شدہ بحسن اعتقاد باداے
نیاز پرداخت، جناب مرشد راقم مدظلہ العالی کہ سجادہ نشین درگاہ معلے جاہ
یل مسند آرائی نایب رسول اللہ یعنی شاہ صبغۃ اللہ قدس سرہ و افاض علینا
ببرکاتہ، و از مغتنمات زمان است تبرک درگاہ دستارے بر سر سردار ما پیچید

روز جمعہ ۳ رمضان ۱۲۳۸ ۱۶ امئی سنہ ۱۸۲۳

روز جمعہ ۴ رمضان ۱۲۳۸ء ۱۶ امئی ۱۸۲۳ء

روز شنبہ ۵ رمضان ۱۲۳۸ء ۱۷ امئی ۱۸۲۳ء

او تعالیٰ ببرکات ارواح آں بزرگان کہ جگر گوشگان جناب سرور دو عالم
صلی اللہ علیہ وآلہ وصحبہ وسلم اند بولی نعمت ماطول حیات و اعتلائے درجات
نصیب کند و بطفیل ہماں اسمائے مقدسہ براقم پرجرم وخطا کہ بہ بیست وہفتم
ماہ گذشتہ حسب تمنائے صمیمی بحسن طالع ارث آبائی خود حاصل نمود یعنی
بسلسلۂ بیعت آں خاندان ہدایت نشان درآمد بعزت وحرمت بدفع حاسدین
بے منت مخلوق ناحتاج رساند و بمرآت دل بمصقلۂ ذکر اللہ مجلا فرماید و
ایں سینۂ خالی اگنجینۂ محبت و عرفان خود عطا نماید۔ وباہل وعیال بخوبیہای
حال و مال ہموارہ در ظلال حمایت دارد ایں خاکسار بصدق خاطر بفحوائے
اُدعونی اَستجبْ لکم دست دعا بر میدارد و بفضل قادر مطلق کہ امن
یجیب المضطر اذا دعاہٗ فرمودہ درجۂ قبول می خواہد ؎

یارب تو چناں کن کہ پریشاں نشوم
محتاجِ برادران وخویشاں نشوم
بے منّتِ مخلوق مرا روزی دہ
تا از درِ تو بر درِ ایشاں نشوم

بعد سہ پہر روز بجلوس سکھپاون طلائی بزیارت مزار رحمت بار حضرت
عثمان خان سرور علیہ رحمۃ اللہ الاکبر، وشاہ ناصر ولی قدس سرہٗ الزکی مستفید
شد، دریں اثنا برائے راحت خلایق علی الخصوص بہ تسکین صائمین و مسافرین
کہ از شدت حرارت نیم جاں شدہ بودند بمضمون ؎

ابر دریا دل زدست گوہر افشاں می رسد
اے صدف دامن کشا کارت بساماں می رسد

رحمت الٰہی جوش فرمود و ہریک از حیوانات و نباتات لب تر نمود۔ جناب خداوندی بمصداق ؎

آرے آرے رحمت حق بر گنہگاران خوش است

درہماں رشحات لطف رحیم برحق تر و تازہ برنگ گل ہمیشہ بہار بباغ یک لکھہ کہ سمت والاجاہ نگر است جلوہ افروز گردیدہ درہماں مقام افطار و تناول فرمودہ و بشب بدولت سرا نہفت نمود، بتاریخ ششم بوقت باقی ماندن پنج گھڑی روز بسواری بہل اسپان بکوہچۂ انبیا آدم علی نبینا و وعلیہ الصلوٰۃ والسلام کہ از دارالامارہ فاصلۂ پنج میل دارد تشریف فرما شدہ بزیارت تربت بزرگے کہ موسوم بسید میراں حسینی درآں جا آسودہ است پرداخت، و دراںجا افطار نمودہ قصد دولت خانہ ساخت، بہفتم ماہ بوقت یکپاس روز باعظم باغ برسکہساون طلائی رونق بخشی نمود، و لعبد سہ پاس روز مراجعت فرمود، دریں عرصہ بزیارت آثار شریف علاقہ سرکار متصل دارالامارہ و زیارت بعض قبور خصوصاً مرقد حضرت ٹیپو قلندر قدس سرہٗ مستفیض گشت و بملاقات سید عثمان کہ مرد معمر مجذوب و مشرف احوال قلوب است و مشہور یکمندان مستفید شد، و حسبتہً للہ چیزے تواضع فرمود ازجبہۂ او آثار بزرگی یافتہ می شود و بعارضۂ فالج زمین گیر شدہ، و آفتاب زندگیش تالب بام رسیدہ، باین خیرہ سران بآں واماندۂ ناتواں اذیت می رسانند و دست برما حضر او دراز می کنند، المحاصل تا وقتیکہ رئیس ما دراں معمورۂ اقامت داشت اکثر اوقات بزیارات و ملاحظہ باغات ہنگامہ آرا می شد۔

روز یکشنبہ ۶ رمضان ۱۲۳۰ ۳۰ مئی ۱۸۲۴

چمن چہارم

دربیان جلوہ پیرائی ازانجا بسوئے دارالامارہ مدراس عشرت اساس و آں منقسم بر نہ گلدستہ است

گلدستہ اول

بہماں تاریخ کہ روز دوشنبہ بود بوقت ماندن دو گھڑی روز بعزم مسقط الراس کہ عبارت از مدراس است و از پنجاہ سالہائے دارالامارۂ اخیر اسلاف تقرر یافتہ مستقر گردید و بجلوس عماری خاص مع برادر والا اختر بارادۂ منزل کاویری پاک[2] کہ از دارالامارۂ محمد پور مسافت نہ میل دارد متوجہ جلوہ نمائی شد جلو سرکار مع فوج ہمراہی برکاب سعادت حاضر دہر دو رجمنٹ رانی پیٹھ[3] با جنرل وغیرہ سرداران بیرون دہلی دروازہ بکنار رود برائے مجرا بہر دو جانب صف آرا تماشائیان آنقدر اجتماع نمودند کہ شمار آں خارج از اندازۂ بیان بود، خود بدولت تا آبادی والاجاہ نگر بعد غروب آفتاب کہ در اثنائے راہ منزل مذکور واقع است

---

[1] نواب محمد علی والاجاہ بتاریخ بیست و ہفتم ذی حجہ سنہ ۱۱۸۱ ہجری از محمد پور عرف آرکاٹ بارادۂ دفع حملہ حیدر نایک روانہ شد وازراہ ویلور و گڈیاتم بتاریخ غرۂ محرم سنہ ۱۱۸۲ھ بہ کشن گیری برسید وازانجا بکولار رفتہ چندے درآنجا قیام نمود وازانجا بتاریخ پانزدہم رجب سنہ ۱۱۸۲ھ بویلور آمد و بتاریخ ہیجدہم رجب سنہ الیہ بہ محمد پور عرف آرکاٹ رسید بوقت شب بتاریخ مذکور از محمد پور روانہ شدہ ازراہ کنجیورم بتاریخ بست و یکم رجب سنہ ۱۱۸۲ ہجری بہ چیناپٹن مدراس رسیدہ آں را دارالامارۂ خود ساخت۔

[2] Kaveripak [3] Ranipet

فائز شدہ بباغ یک لکھ نزول اجلال فرمود، و بافطار و تناول طعام پرداختہ درہماں حدیقہ شب باشی نمود، در راہگذار دیہ ڈلویٹ کہ آں را ڈنویٹر نیز گویند شمالی است حایل شدہ جدول رود و پل و باغ سرکار موسوم بنواب باغ و سہ چہار باغ اشخاص متعدد و چند قطعہ باغ علاقہ بتخانہ دارد، مٹھ دیال داس بیراگی خارج از شاہراہ است، نامبردہ بکیمیاگری و سخاوت نہایت شہرت میداشت

گلدستہ دوم

روز شنبہ ۸ صفر ۱۲۳۸ھ ۲۴ اکتوبر ۱۸۲۲ء

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ ہشتم بوقت برآمدن چہار گھڑی روز بسواری سکھاسن طلائی بفاصلہ پنج میل از کاویری پاک در اُدپیری چھتر کہ لایق فرودگاہ لشکر بود بوقت یکپاس روز نزول فرمود، دیہات و چھتر کہ عبور سواری از انجا گردید رقم آشنا می شود فیمابین والاجانگر و چھتر آیندہ کوبچہ الیست بجانب شمال مشہور بہ پہاڑی پیر صاحب کہ بران مسجد و قبر مشارٌالیہ واقع است، کونیری پیٹی چھتر ہفت دوکان و یک چشمہ آب و منڈف دارد، سنہہ انگی ہماں طرف است، پنجاہ خانہ و دو باغ و منڈف و چشمہ آب و جدول دارد کہ از بالار می آید و بتالاب کاویری پاک می رسد، درانجا گنبدے است مختصر متعلق از دیہ، کنڈاپوزر کہ دو مستورہ عفیفہ دران مدفون اند، یکے موشداس و دیگر کیلن فیمابین ہر دو موالست تام والفت تمام بود، ہرگاہ مستورہ ثانیہ ازیں دامگاہ نجات یافت، مستورہ اولیٰ تاب مفارقت نیاورد و از حضرت مجیب الدعوات طلب مرگ نمود فی الحال ناوک التجا بہدف اجابت رسید و جاں بجاں بخش گذرانید، دراں واحد ہر دو خاتون عفت نشان ہم آغوش خاک شدند و بفرط اتحاد بہ پہلوے یکدیگر آسودند رحمہما اللہ تعالے۔

آناپور سی خانہ و پنج دو کان و باغ و تکیہ فقیر طبقاتی کہ مشہور بعاشور خانہ دوازدہ تنم ست دارد و چشمۂ آب کہ دراں تختہ گل خورشید پرست دامی میشود و بہارے جلوہ می دہد موجود و عید گاہ کاویری پاک درہمیں جا است، کاویری پاک بزمان پیشین جاگیر سعادتمند خان جدّی بود بجانب مذکور واقع سہ مسجد و دوسہ مقبرہ و چند تکیۂ فقیر و قلعۂ شکستہ و پانصد خانہ و چہل دوکان و یک تالاب و دہ چشمہ آب و بیست قطعہ باغ انبہ وغیرہ و باغات روز افزوں از صد قطعہ میدارد۔ پتماچاوڑی باغ نارجیل و چشمۂ آب و تکیۂ فقیر دہ خانہ و چہار دکان دارد۔ سیتی چھتر دراں بیست مکان و یک عاشور خانہ و چہار دوکان و دو چشمۂ آب موجود است، اوچیری چھتر سہ قطعہ باغ و چشمۂ آب و چھتر و منڈپ و دہ دکان دارد و میدان او وسیع است۔

گلدستۂ سیوم

بفضلہ تعالیٰ بعد نماز صبح بسواری مذکور بچھتر بالسیٹھی کہ مسافت شش میل دارد قریب بر آمدن چہار گھڑی روز نزول اجلال فرمودہ و دیہائے کہ بقدم لشکر فتح اثر گذشت مفصلۂ ذیل۔ چھترا ذکور برسرراہ واقع و خانہائے آں کہ پنجاہ بود و سہ دوکان بفاصلہ دو تیر پرتاب جانب جنوب است و مکان فقیرے است متصل آں متعلق از پرنگی پاک موسوم بہ واحد شاہ جمپر پوش ساکن گو یا مواز گروہ مقیم شاہی کہ از خانوادہ علیہ قادریہ است از سرکار دولتمدار رئیس ما بنام خدمتگذار آنجا چیزے مدد معاش

درند

مقر راست شنکر باڑی چھتر ہشت دوکان وچشمۂ آب وچند کلبہ دارد ردبروئے آں چند درخت مہا وتمر ہندی است، شنکر باڑی نام ساہو کارے بود کہ ہنگام ورود نواب سعادت اللہ خان از وطن بریں سرزمین از قرض بکار آمدہ بود واز انقلاب روزگار احوال ساہوے مذکور مضمون ایں اشعار کہ شاعرے در ایام سلطنت حضرت اورنگ زیب قصیدۂ مدحیہ بجناب جد اعلائے راقم علیہ الرحمہ برائے حصول مدعا باظہار پریشان حالی گذرانیدہ بجائزۂ معقول جیب ودامان خود مملو نمودہ بود اشعار می نمود

س

خالی است جیب وکیسۂ ما از پشیز ودام
محتاجِ قوتِ شب شدہ ایم اندریں دیار

داریم جامہ چوں دل عشاق چاک چاک
چوں طرۂ بتاں شدہ دستار تار تار

ساماں زرخت وپخت نداریم ہیچ چیز
فرشم زمین وایر لحافست پنبہ دار

باقی قیاس کن ہمہ حالم بریں نمط
پوشیدہ نیست در نظر مرد ہوشیار

دستم بگیر وجوہر ما را نگاہ کن!
عریاں شدم چو برہنہ شمشیر آبدار

اقتاں وخیزاں خود را تا آرکاٹ بروز دارالامارہ رسانید واز ہر فرد ملتجی می شد کہ تا حضور عرض رسانند؛ احدے نظر بہ تباہی حال او ملتفت نگشت مگر

لے نام آں شاعر برہان بودہ ۲ے مراد ازاں مولوی محمد حسین عرف شیخ احمد سوانح نگار المتوفی ۱۱۳۴ھ

مردے معمر از خدمت گذاران نواب ممدوح از نام و احوال نامبردہ بحضور اطلاع
داد و ازاں جاکہ شرفا علی الخصوص بکسانیکہ حق تعالیٰ از عہدۂ ریاست
سرفراز می کند ترحم برا حوالِ بندگان الٰہی مصروف می دارند و تدارک محسن
و ذی حق بہ نحوے می نمایند کہ بر صحیفۂ دہر یادگارے ماند فرمود کہ اندرونش
بطلبید و خود بہ رسم استقبال برخاست نظر بصورت حالی او کہ در ایام
ماضی ثروتے داشت و بوقت مشکل سلوک پیش آمدہ متاسف شد و در جلدوے
مروت سابق بمراعات و عنایات فراواں پرداخت و دلجوئی او باں مرتبہ ساخت
کہ مزیدے براں متصور نہ باشد عرض ساہوئے مرقوم منجملہ زر مرحمت برائے
راحت مسافران بنائے چھتر نمود و تا حال باقی است و بلسان عوام بچھتر شکرپارہ
شہرہ دارد، دائمًا زیادہ از صد کلبہ و ۳ دوکان و یک تالاب و چشمۂ آب
دارد۔ پدٌ چھتر یعنے چھتر نو احداث با یک دوکان و چشمۂ آبست، باسیپی چھتر
مکان فقرائے طبقاتی و پانزدہ دوکان و چشمۂ آب کہ سنگ بستہ و خوش
اسلوب است میدارد و بفاصلہ تیر پرتاب چند خانۂ اہل اسلام و محلہ برہمنان
و کلبہائے دیگر ہنود است ہمگی قریب یکصد و پنجاہ باشد و منڈف و تالابے
است و دو باغ موز دنارجیل دارد از یں جا سرحد کلکٹر چیتور بپایاں رسید
و از کنچی تا سعید آباد علاقۂ کلکٹر چنگل پیٹھ است۔

گلدستۂ چہارم

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ دہم بوقت بر آمدن ۳ گھڑی روز بسواری
بہل اسپان بمنزل کنچی کہ پنج میل است جلوہ پیرا شد و تا یازدہم مقام فرمود
Conjeevaram (R. S.)

دیہات وچھترکہ بگرد وغبار لشکر ظفر پیکر درر سید بہ تحریر می آید، پیل اینی جنوبی است کہ بفاصلۂ دو تیر پرتاب از گذرگاہ می ماند مگر تالابش سرراہ بسوئے شمال واقع وجد ولش نیز ازاں مقابل است۔ کی آبنی ہم بفاصلۂ مسطور است وچشمۂ آب بر شارع عام بطرف جنوب موجود شوریاکا چھتر مع دو منڈف متعلق از دیہ دویم است دو چشمہ ودو کلبہ وچہار دوکان دارد۔ پیٹری دیہے است کہ تالاب ودو چشمۂ آب ومنڈف آں بر شاہراہ است ومکانا تش بطوفانے کہ بعد دو ماہ از وفات نواب جنت آرامگاہ بظہور آمد ہمہ بر باد شد ونام مقیماں نیز از سیلاب اجل چوں نقش بر آب محو گردید آرے جملہ مخلوقات انجام آنہا فنا است تا یکے تاسف ادنمایم کہ باقی مطلق خبر می دہد کل من علیہا فان و یبقیٰ وجہ ربك ذو الجلال والاکرام۔ بایں مضمون شاہ سراج اورنگ آبادی کہ بہندی گویاں شاعر خوش فکر واز شاگردان رشید میر دلی شاہجہاں آبادی کہ سرآمد ریختہ گویان بلکہ بانی آں شدہ بروش خوب چراغ سخن روشن میکند ؎

خوابِ آشفتۂ ہستی کی یہی ہے تعبیر
سب تو فانی ہے مگر جلوۂ حق باقی ہے

دلی محمد پیٹھ یک مسجد و چاہ وچشمۂ کہ بطرز مطبوع تیار شدہ است وبیست خانۂ اہل اسلام وہماں قدر امکنۂ فنا جان ہنود و یک دوکان میدار دوہمیں مقام مضرب خیام گردید از کنچی اتصال دارد۔ کنچی در اصل نامش کنچن نگر بود ومنجملہ ہشدہ سرکار است ومعبد قدیم کفار چہ قوم مزبور برائے پرستش از راہ دور و دراز می آیند از در دشوریت کنچی خرو کہ آں ہم از کنچی کلاں قربت

دار د از شیطان مشہور تر است تا کجا نویسیم، در کنجی کلاں بطفیل ورود حضرت
بابا حمید اولیا که از خلفاے حضرت امین الدین اعلی قدس سرہما بود و دفن آنجناب
بہ اینجا بوقوع آمده، بجز و سرنگونی آں سنگدلان است و الا باہل اسلام گام
برداشتن محال بود، القصہ شہریست که بالفعل این قدر آبادی میدارد که گنبد
ولی ممدوح و نه مسجد و پنجاه خانه اہل اسلام و اکثر برہمناں و دیگر کفار سہ ہزار
و سہ صد و بیست و پنج و شصت کوچہ و دو صد دوکان و صد قطعه باغ و یکصد
و چہار چھتر و مٹھ و چہل چشمۂ آب ولست و دو بیٹھ و چہل منڈاف و شصت
بتخانه از روے دفتر قرار یافته، بیازدہم بعد فراغ نماز عصر بزیارت مضجع آں
خدا آگاه بہره اندوز گردیده بمسجدے که در وقت نواب ذوالفقار خاں امیر ہمراہی
او موسوم به غضنفر بہادر که بنظامت آنجا مامور شده بشکست بتکده مرتب
نموده بود تشریف فرما شده بافطار و ادائے نماز مغرب پرداخت و بقدوم میمنت
لزوم لبکاشانۂ دولت منور ساخت، چنانکه تاریخ گفته ناصر علی سرہندی که از رفقاے
بہادر ممدوح و در عصر خود سرآمد شعراے ہندوستان بود، موید مضمون شکست
بتکده و طرح مسجد است و در آنجا بر لوحۂ سنگ کنده شده۔ رباعی

آں خان غضنفر جگر دشمن کاه
مسجد آراست نقش بت کرد تباه
تاریخ بناے او علی میگوید
اینک شده حسن مطلع بیت الله

بمظفر الدولہ که بالفعل خدمت داروغگی باغات محمد پور و ساتگڈھ دارد دوشالہ
گلناری و بتحصیلدار والاجاه نگر خلعت مہتابی بوٹہ دار از پیشگاه عنایات

حضور مرحمت گردید۔

گلدستہ پنجم

بفضلہ تعالیٰ بشب دوازدھم بوقت دوازدہ ساعت دہ دقیقہ بسواری
سکھاسن بمنزل وانڈرواشی کہ از مقام گذشتہ پانزدہ میل بعید است
قریب یکپاس روز از بیرون آبادی والاجاہ آباد کہ بکیپورم مشتہر است جلوہ فرما
گردید وتمامی اہل لشکر از اندرون گذر نمودند بعد وصول بمنزل مذکور متحقق
گشت کہ از روز گذشتہ بآبادی مرقوم شدت وبا است واز روے حدیث شریف
ممانعت این معنی بثبوت رسیدہ کہ بہر جا آفت وبا باشد در انجا گذر نباید کرد
از انجا کہ خداوند ما در اکثر امور متابعت سنت نبوی میدارد چگونہ بران مقام قدم
گذارد از جانبے کہ گذر سواری خاص شد دیہات مفصلۂ ذیل بچپ وراست ماند۔
دیا آدر، کلی لور، اوت کاڑ، بودور، کنہ والم، تار تیام بیڑ، وانڈرواشی جائے نزول
ودیہ ویران است کہ ہیچ چیز دران آبادہ نیست از راہیکہ گذر لشکر بود
تفصیل دیہاتش اینکہ نتہرکاں پیٹھ جنوبی است مسجد سفالی وپنج خانہ ویک
باغ وچشمہ وچھتر ومنڈف دارد، ۲ متیال پیٹھ نیز ہماں سواست پنجاہ خانہ و
یک دوکان ومکانے دارد کہ در انجا عسکر علی شاہ وتارا علی شاہ مدفون اند و
جدولی جاری است کہ از رود کنچی می آید وچھتر وباغ نارجیل وتار بند است
۳ ایتم پیٹھ ہم بآں طرف است محلۂ برہمنان ویکصد وپنجاہ خانۂ نساجان وپنج دوکان
وجدول رود ودرختان تمرہندی وچھتری دارد۔ ۴ کرنگ پیٹھ نیز بہماں سمت
واقع شصت خانہ وہشت دکان ویک منڈف وچشمۂ لو طیار وتار بند وبہر دو

جانب درختان دارد۔ پُوچ واک مابین جنوب و مشرق واقع بیست خانہ کشاورزان
ویک چھتر و سہ چشمۂ آب و تاڑ بند دارد۔ راجام پیٹھ سی خانہ ویک دوکان
و دو چشمۂ آب و قطعۂ باغ می دارد، آلی واک شرقی است بیست خانہ
مزارعان و یک چھتر و قطعۂ باغ دارد۔ وِنگوڑی صحرائی است کف دست
کہ یک جدول مختصر جاری است چند خانہ بطرف جنوب بفاصلۂ اندک
از شاہراہ واقع و یک تکیہ فقیر و منڈف دارد۔ سیوُرَم کہ بوالاجاہ آباد مسمّٰی
و آباد کردۂ نواب جنّت آرامگاہ است عمارات انگریز و چند بارکش فوج و
بنا یافتہ دو بٹالین بار و یک رجمٹ سولجر درین گیاریسن قائم می ماند، اکثر
اوقات فراہمی لشکر برائے مقابلۂ مخالف ہمیں مقام می شود درینجا یک مسجد
و مقبرہ و ہزار خانہ و صد و پنجاہ دوکان و چبوترہ کوتوالی و ہفت پل و چند قطعۂ
باغ است، بعد آبادی از علاقہ ہماں موضع تا دور میدانی است خراخ کہ مطلقاً
از سایہ و آب تعلق نہ دارد باعث رنج و کربت غربت زدگان است بعدۂ
واندرواشی است کہ فرودگاہ لشکر شدہ۔

گلدستۂ ششم

بفضل تعالیٰ بتاریخ سیزدہم بعد طلوع صبح صادق بسواری مذکور
بمنزل موڈچوڑ کہ پانزدہ میل مسافت دارد، بوقت چہار گھڑی روز رونق
بخش گردید و تا چہاردہم مقام فرمود، تفصیل دیہات سواری اینکہ پنڈرلی
چہل خانہ و یک دوکان و تالاب و دو چشمۂ آب و کوہ دارد۔ ناولور از شاہراہ
جانب جنوب بفاصلہ می ماند لکن چشمۂ آں بر سر راہ است۔ کاوکینی شمالی است

یکصد دو خانہ و یک تالاب دارد۔ سر پنم[۱] چیری راستۂ شرقی و آبادی جنوبی
دارد یعنی بیست و پنج خانہ و یک دوکان و چھتر و دو چشمۂ آب و یک تالاب
و قطعہ باغ است۔ پڈیا[۲] نیز بہماں اسلوب است، یکصد و پنجاہ خانہ و سہ
دوکان و دو چشمۂ آب و یک تالاب و قطعۂ باغ دارد۔ کرسنگال[۳] ہم بسمت
مرقوم است و آبادی بیشاں کہ بیست و پنج خانہ و یک چشمۂ آب و تالاب
دارد۔ تنڈاکینی[۴] نیز بطرف مذکور است چہار خانہ و تالابے مختصر دراں باشد
مودچور[۵] در نام ایں آخر بیست و پنج خانہ و سہ دوکان و دو چشمۂ آب و دو باغ
و یک چھتر و تالاب و مٹھ دارد۔

گلدستہ ہفتم

بفضل تعالیٰ بتاریخ پانزدہم بوقت یکپاس روز بسواری مزبور
جلوس فرمودہ با چند پالکی نشین و جلو عمدہ بمنزل فرنگی کنڈہ در باغ علاقۂ
سرکار بوقت بلند شدن یازدہ گھڑی روز جلوہ آرا شد کرنل نوبل[۲] سردار
گن رجمنٹ[۳] و کرنل گیارسین[۴] آنجا و برگٹ میجر[۵] بارجمنٹ مذکور کہ دراں اہل اسلام
و انگریز ہر دو باہم بودند از صبح تا یک گھڑی پیش از ورود رئیس ماکمر بستہ
در داماں کوہ برسم استقبال سرگرم نوکری بودند۔ چونکہ از وقت معہود آمد حضور
تجاوز نمودہ کرۂ آفتاب بنہایت گرمی رسید تاب شدت حرارت نیاوردہ
بے تاب شدند و ببارکس[۶] مراجعت کردند کہ دریں تابستان چنیں حرارت

۱؎ Modichchur ۲؎ Col Noble ۳؎ Gun Regiment

۴؎ Garrisons ۵؎ Brigade Major ۶؎ Barracks

گوے نشده بود. ہر گاہ سواری خاص نائز گردید موافق معمول انواب مرشده گولندازان حسب قانون باداے سلام صف آرا ویر قلیچہ نشان عزت برپا دیہات وغیرہ کہ لیسواری در آمد برقم می آید. پرنگلتور[۱] پنجاه دخانہ ویک دوکان وتالاب وچشمۂ آب دارد. تانبرم[۲] سی وپنج خانہ ودو دوکان ویک چشمۂ آب دباغ وتالاب وکوه دارد. کڈپیری[۳] چهتر سہ دکان ویک چشمۂ آب وتالاب دارد. بندلن چاوری دوازده چهتر ودو دوکان ویک چشمۂ آب دارد. کلم چاوری[۴] یک چهتر ومنڈف وقطعہ باغ وچشمۂ آب وسہ دوکان میدارد. پلاورم[۵] چهتر سہ چهتر ویک منڈف ودو دوکان وچشمہ وباغ دارد ومقبره فیض بار حضرت شیخ حسین قادری علیہ رحمۃ اللہ الباری المعروف بمرد شہید کہ ہمراه میر جملہ بمقابلہ کفار بدکیش یعنی نصارئ پرتگیش درعنفوان جوانی بمعراج شہادت رسیده بود ہماں مقام واقع است کہ بہ نہم ودہم جمادی الاولی بتقریب عرس شہید معلّی ہزاراں عالم چہ کافر ودیندار فراہم می شوند وکوه وصحرا ہمچو شہر عظیم الشان می نمایند. رئیس باتوفیق نیز بہ طریقۂ اسلاف خود رحمہم اللہ تعالیٰ ہر سال بزیارتش تشریف فرما شده در باغ فرنگی کنڈه اقامت میدارد د بوقت عصر بمزار آں شہید حاضر گشتہ باداے فاتحہ ونیاز وشیرینی وغلاف وذخیرۂ سعادت حاصل می فرماید. منرو پیٹھ[۶] دریں ایام بنا کرده میجر جنرل سرٹامس منرو گورنر بہادر است یکصد وپنجاه دوکان وعمارات واکثر سفالی ویارکش قریب

---

[۱] Perunkalattur　[۲] Tambaram (R. S.)　[۳] Kadapperi

[۴] Kolham　[۵] Pallavaram (R. S.)　[۶] St. Thomas Mount (R. S.)

[۷] Munro Pet

یکہزار و ۳ بٹالین بار بالفعل در گیاریسین آنجا است بطریق عادت برائے مجرائے حضور صف آرا شدند و صدائے طنبور بلند نمودند، چشمۂ آب و تالاب و باغ ہم ترتیب یافتہ، ہر روز آبادیش رو بترقی است از قراین چناں مفہوم می شود کہ در عرصۂ چند سال بچۂ مدراس خواہد شد بلکہ ازاں رونق و درستی افزوں باید کہ چنیں سردار مدبر متوجہ طرح معمورہ گشتہ است ہر آئینہ بحسب ناموری و خوش حوصلگی خویش بانتظام آں خواہد پرداخت تفصیل آبادی منزل اینکہ مسجد سفالی و مقبرۂ شاہ علی مستان کہ مرد بزرگ و مجذوب بود و قریب پنجاہ سال کہ بہم شہر مذکور از دار فانی رخت ہستی بر داشت و بہ بارگاہِ باقی مستانہ وار شتافت و یانصد مکان اہل اسلام و چند تکیۂ فقرا و ہزار عمارت انگریز و ہزار خانۂ ہنود و دو بازار معتبر یکے بنگالی بازار و دیگرے بازار کلاں کہ ببازار فرنگی کنڈہ مشہور است، ہمگی دکاکین تخمیناً قریب ۳ صد خواہد بود و کوہچہ مع قلعہ مختصر و پنج بارکش و یک چشمۂ آب و ۳ قطعہ باغ سرکار و زیادہ از صد قطعۂ باغ انگریزان دارد۔ بالفعل در گیاریسین آنجا یک رجمنٹ مذکور سواران و دو بٹالین گولنداز ان با پیشدستان آنہا است بوقت ۳ پہر کرنل مرقوم و غیرہ بملازمت حضور بہرہ اندوز گردیدہ پاندان وغیرہ حاصل کردند و تحصیلدار بعنایت فرد شال بوٹہ دار و چیرہ و کمربند ماہیتا لی سرفراز فرمود۔

گلدستۂ ہشتم

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ شانزدہم بوقت بلند شدن دو گھڑی روز سواری

بہل اسپان بروشن باغ کہ فاصلۂ دو میل دارد درعرصۂ اندک چون برق
سبک سیر جلوہ افروز شد دلوقت سواری موافق قانون آداب تعظیم
سرشد بعد ورود بباغ مذکور گولندازان سرکار توپہائے عزت سرنمودند
واکثرے از علماو مشایخ واہل خاندان وملازمین کہ ہرفردے در آرزوے
مقدم حضور ے

چون گوش روزہ دار براللہ اکبر است

ازکمال محویت بے اختیار سیماب وار براے ملاحظہ جمال جہان آراے
خداوندی دویدند از نزول لشکر وہجوم تماشائیان آنقدر کثرت بظہور
آمد کہ حکم شہر عظیم الشان پیدا نمودہ کہ اگر اعظم آباد گویند زیباست
ہرواحد از ہمراہیانِ رکاب آں قدر بشاشت داشت کہ گویا بدامالملک
مرادرسیدہ سرمایۂ جمعیت انباشت ورنج وملال راپامال ساخت
رئیس مادراں مقام بہ تہیۂ اسباب میزبیرداختہ بہ سرداران ہمراہی رکاب
ظفرانتساب وسرداران فوج مترو بیٹھ وفرنگی کندہ کہ بہیئتِ مجموعی
پنجاہ کس بودہ باشند دعوت فرمود وخیمہ ہائے عالی شان برکنار نہر سعید آباد
ازپائین باغ روان است نصب شد وصدہا قنادیل چمنی دوراستہ
چون سروچراغان بافروختگی درآمد بیقین می دانم کہ ازروز بناے این
باغ کہ درقدیم الایام ہفت قطعہ بود وبحسن سلیقۂ نواب فردوس مکان
بدین وضع ترکیب پذیرفتہ باین اسم مسمیٰ گردید۔ تاحالت چنین رونق
وآبادی نشدہ بود۔ القصہ مجلس میز بہ تکلّف ترتیب یافتہ دیاکوبان کہ از
بلدۂ آرکاٹ ہمراہ لشکر حاضر بودند ولولیان مدراس بحصول گوہر مراد

صدف وار لب گشادہ رسیدند، ہمہ شب پیش اہل دعوت داد طرب دادند و مطربان ولایت انگلستان بانواع مزامیر تا گنبد خضرا صدا رسانند

گلدستۂ نہم

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ ہفدہم روز پنجشنبہ بعد فراغ نماز صبح کہ ہنوز آفتاب عالمتاب از دریچۂ مشرق سر بر نیاوردہ بود مہر خلایق پرور ما بخلعت زرکار سمرہ کہ نقاش کارگاہِ قضا ہزاران کواکب را برجامہ نقش نمودہ، وجواہر آبدار بوجود باجود خود زیب کمال بخشیدہ بر سکھاون طلائی اندک راہ روانہ شدہ بعماری خاص لشکوہ و تجمل چنانکہ خورشید از افق خاور ہویدا می شود رخشندگی فزود و برادر والا اختر نیز بخلعت فاخرہ وجواہر آرایشی یافتہ مورچل جنبانی بران ہمای اوج طالع می نمود چشم بد دور تزئین سواری چہ بیان نمایم کہ بہ تفصیلش ساحت این اوراق تنگی می سازد لہذا اجمالاً می نگارم کہ ہنگام طلوع نیر گیتی افروز ہر دو نشان طلاکار کہ بر فیلان فلک شکوہ وا شدہ عجب صولت و شان نمایان میکرد کہ بقدرت عظیم قادر مطلق دو آفتاب جہانتاب بر علم مذکور جلوہ نما میگردیدہ، و زیب سواری را شکوہ کہ می بخشید، بملاحظہ اش بے اختیار این شعر برجستہ بیاد آمد

روز پنجشنبہ ۱۷ رمضان ۱۲۲۲ھ ۲۹ مئی ۱۸۶۲ع

ع
ہوا سوار وہ شاید مرا شہنشہ حسن
کہ آفتاب نے زریں نشان کھول دئے

ہمراہ آں طوغ یعنی پنجۂ طلائی کہ آیات فتح و نصرت بران کندہ می شود وخصیصۂ جلوامرائے عظام است موجود بود در عقب آں قطار شتران

باجلہاے باناتی رنگارنگ کہ بہار چین و فرنگ گل میکرد و صداے رنگہاے
آں کیفیت آواز خیر بیں ادا می نمود و سپس ازاں اسپان نوبت کہ بران
صوت شہنائی وکرنا ونائے ترکی بلند شدہ، و صولت ڈنکہ بگوش ہوا
خواہان راحتے و بمخالفین ہیبتے رساندہ، کثرت نیزہا باسماک رامح برابری
وبیرق باسیارہا جادہ ہمسری می پیمود، وناچنح زہر آلودہ بر جگر
مخالفان دین و دولت کار تیر ناوک می نمود، بمیمنہ و میسرہ سواری
مبارک خاص بردار وبرق انداز اردوئے معلی صف آرا، دمہاڈول تجلی افروز
ونالکی عنایت سلطانی و نالکی مخمل زرد وپالکی سبز بزردوزی جھالردار
بارواق لاجوردی وسکہساون شیر دہان و سکہساون طلائی وغیرہ سامان
جلوس واسپان خاصہ باساز طلا ونقرہ مہیا، سواران باریکاٹ بجلو پیش
عماری، ودرپس آں عماریہا وہودج باجریب شماری، پس ازاں کثرت پالکی
نشینان وترپ سواران سرکار باسواران رجمٹ ہمراہی گرم جولان، سپس
بٹالین بارکہ ہمراہ رکاب ظفر انتساب بود وبہل پادشاہی و دیگر بہلہاے
رنگارنگ اسپان جلوہ می نمود، بعدہ ماہی مراتب کہ سمک زمین از تماشائے
رفعت وشان آں بے نشان شدہ و صداے ہردو نقارہ کہ از صدمتش
گوش مخالفان کراست بلند گردیدہ بنظارۂ سواری ہمایون عالمے از اعلے
وادنی ہمچو نرگس چشم واکردہ، وچوں گل خورشید پرست منتظر نشستہ سواری
حضور باین طمطراق قریب چہار گھڑی روز از راہ راے پیٹھ تا چبوترہ کوتوالی
رسید، ازانجا تا باغ نظام الدین احمد خاں بہادر مرحوم یک رجمٹ سولجر
بنادیق بدوش گرفتہ بقاعدہ سلام صف آراستہ طنبور می نواختند، خود

بدولت بسر سواری بر باب مسجد والاجاہی توقف فرمودہ بفاتحہ جناب نواب رحمت مآب نور اللہ مرقدہٗ پرداخت، و بمقتضائے سعادتمندی بترویح روح پاک ممدوح سرمایۂ دولت ابدی حاصل ساخت، بعد فراغ ازاں تا باغ کمپنی کہ اقامتگاہ گورنران است فائز شدہ بمقتضائے محبت بتقریب ملاقات محب صمیم خود یعنی گورنر بہادر کہ بوقت نہضت سبقت نمودہ بود تا نیم ساعت ہنگامۂ صحبت گرم داشت گورنر موصوف بجوشش الفت قلبی باستقبال رسید، و توپہائے تعظیم حضور سوائے توپہا کہ بسبب مراجعت از سفر بر قلعہ سر شدہ بود سر گردید، و بعطر و گلاب و پانداں و ہار و گل کہ رسم معمولی است مع ہمراہیان تواضع نمود، رئیس جواں بخت ما بعد رخصت بہماں شوکت داخل دار الامارہ شدہ بچار بالش ریاست زیب و زینتے بخشید، و دیدہ و دلِ آرزومنداں نور و راحتے رسانید، نمک خواراں بخلوص عقیدت باوائے نذر پرداختند، و از گوہر مراد جیب و داماں خود را مملو ساختند، ہر آئینہ صدائے شادیانہ بچار سوئے عالم بلند آوازہ گردید، و در ہماں حالت بطریق الہام ایں تاریخ میمنت اثر بخاطر عجز مآثر رسید ؎

از سیر و سفر آمدہ آں سرور اعظم
گردید دل خلق چو گل تازہ و خرم
در سالِ درودش دل من گفت یکایک
اے آمدنت باعث آبادی عالم

بعد در دو دیار منی مذکور یعنی شاطور از عطائے دو شالہ عمدہ گلناری سرفراز فرمود

خیابان

بعد درود دریں جا متحقق شد کہ رویت ہلال فرخندہ فال ماہ رمضان المبارک
بموضع رحمت آباد وغیرہ بہ لبست ونہم شہر گذشتہ بوقوع آمد و پیش شریعت پناہ بشہود معتبر
بثبوت رسید، دریں صورت روز خروج از دار الامارۃ محمد پور ہشتم ماہ بود و روز دخول دار الامارۃ
اینجا ہشد ہم آں از ہمیں حساب بشب بیست و دویم بسپاہ لشکر بتقریب
ضیافت فراہم نمودہ حکم فرمود کہ ہر فردے از جماعۂ مذکور کہ برائے نشست آنہا
خیمہا عقب دیوانخانۂ ہمایوں محل برپا شدہ بود سیر و تماشا کنند، و تجلی با لطبع
بانبساط خاطر داد طرب دہد، چوں ایں ارشاد سرزد ہمگناں نعمت غیر مترقب
پنداشتہ بے محابا ہمچوں طفلاں کہ بروز جمعہ از دبستان نجات یافتہ مطلق العنان
می شوند تگاپو آغاز نہادند و دل را از فکر آزاد ساختند و در بنگلۂ تازہ بنا حوضے
کہ بسنگ مرمر از اختراع حضور ترکیب یافتہ است شست و شو میکردند و مانند ماہی
کہ بآب حرکت و تفریح میکند بلا تصنع دراں دست و پا می زدند و بعد لہو و لعب
مشغول تناول شدند۔ بفضلہ تعالیٰ بہ ہمت علیائے ولی نعمت مایدۂ متعدد در
دیوان خانہ مزبور و نعمت خانہ کہ بحجرۂ فرش بانانی مشہور است گستردہ شد، و
پلاؤ نفیس مع مزعفر و فیرنی و نان و کباب و مثمن مرغ و چند نان خورش و
لب حیش و لورانی و میوہ و شیرینی ترتیب پذیرفتہ، الغرض بسرور خاطر از کمال
بے تکلفی کار کام و زبان ساختند و ہمچو ترکان خوان یغما پنداشتند، زیرا کہ احدے
از انہا چنیں مرتبت عظمیٰ و عزت کبریٰ بخواب ہم ندیدہ کہ عمر آں غربا در بندوق
برداری و صفائی سلاح و مالش اسپان و اداے قواعد نوکری و ہمراہی لشکر
تا راہِ دور و دراز و مقابلہ با غنیم صرف شدہ، و ہر واحد بہ آمال و امانی جہاں

الوداع خوانده، چگونه از ظهور این کارِ اعظم منشرح و فارغ البال نشود، و بمصقلهٔ سرور و جمعیت زنگ از آئینهٔ دل نزداید بعد فراغ ازاں بیڑہائے پان و انعام موافق طلب نیم ماہہ ہر یک که عبارت از صفدار و جمعدار و اجیٹن و حوالدار و علمدار و سپاہی باشد مرحمت کرده رخصت فرمود، رئیس با کہ بخلق و آدمیت دام عالم شکار است فرا خور مرتبہ ہر کس دلجوئی و عنایت نمود و بسپاه ہنود ضیافت خام عطا گردید، و یک یک ازاں بمدعائے قلبی و مقصد دلی رسید ہمگناں از ته دل بدعائے ازدیاد عمر و دولت پرداختند و بخوشدلی بحصول نقد مقصود ازاں مقام سرا سر آرام که از روز ورود در آنجا مقیم بودند روانه شدند، خود بدولت دریں سفر خیر اثر دقیقهٔ از دقائق مہمات نہضت و کثرت خرج بمضمون ؎

تہی کن کیسه کاں غارت سامان دریا کن
بمن ده آنچه داری اے خدا ہمت تماشا کن

و توجه بر امور جزئی و کلی فروگذاشت نفرمود، و بسبب توغل کارہا و رعایت بر حال رعایا و برایا خواب و خور بر وقت نمود، اکثر لشکریان خصوصاً ہنود بصدمه وبا و بعض ازاں از امراض دیگر از مدراس تا ناگور شریف قریب سه صد کس و ازانجا تا معاودت ثلث آں ہلاک شده باشند ہرگز سر رشتهٔ استقلال از دست نگذاشت، و بمضمون مصرع شاه صوفی سرمد که ؎

مردانه پائے دار جہاں پائدار نیست

نظر بر کارساز مطلق میداشت و بایں شدت حرارت روزهٔ ماه صیام قضا نمود، و بر نماز جماعت و اوراد معمولی قصور نفرمود، اگر باراده سفر از ناگور فیض محور

یرواڑی کہ قریہ ایست متعلق از زمانات و از مقام ممدوح مسافت ہشت
منزل دارد، بتقریب زیارت حضرت سید ابراہیم شہید و در اثنائے راہ بزیارت
حضرت سید فخرالدین شہید عرف کاٹ بابا صاحب قدس سرہما کہ از اجل
اولیائے ایں بلاد بودند میداشت، اما غلغلۂ وبا و آفات راہ آنسو کہ بس
تنگ و تاریک است بتواتر رسیدہ، دریں صورت اذیت خلایق بود و رنج
آنہا از روے آیۂ کریمہ وماجعل علیکم فی الدین من حرج
ممنوع لہذا پہلو تہی فرمود، لوابین مرحومین با وصف تسلط و حکومت قلمرو
کرناٹک از ہنگام مہم کولارکہ در ماہ رجب سنہ یکہزار و یکصد و ہشتاد و دو
بعمل آمدہ بود کمر عزم بسفر نہ بستند، دگوشۂ عافیت اختیار کردند، آفریں
بر ہمت جواں دولت ماکہ باوجود عدم کارفرمائی ملک لیصرف لکوک
روپیہ بریں سفر اعظم عزم بالجزم فرمود و بجد عائے دلی رسیدہ مراجعت بجانب
دارالامارہ نمود، قادر حقیقی بطفیل حبیب خود صلی اللہ علیہ وآلہ وصحبہ وسلم
ومحبوب او علی جدہ وعلیہ التحیۃ والثنا بجناب خداوندی با خوبیہاے حال ومآل
واقتدار کمال مع سایر علایق بیرگاہ سلامت دارا د وبجد عائیکہ باعث
شنہائے سرور و دلجمعی ماہوا خواہان است فائز کناد وبمخالفین دین و دولت
کہ بعض از انہا بنجوائے آیۂ کریمہ یقولون بالسنتہم مالیس فی قلوبہم
دم محبت زدہ مختلط می شوند چوں نقط غلط محو سازاد ے

بحمد ؐ و آلہ الامجاد
بطفیل شہنشہ بغداد

راقم عجز سرشت کہ بمشقت ماہہا چہ روز وچہ شب بتحریر ایں اوراق پرداخت، جزا بخش حقیقی بتدارک آں ناظر احوال نیاز خصال مع اہل و عیال شدہ ہموارہ بمعیت فضل خود دارد، وازجملہ مصایب وآفاتِ دنیا ورنج وعقوبات عقبیٰ بکنف حمایت رساند۔ اللھم احسن عاقبتنا فی الامور کلّہا واجرنا من خزی الدنیا وعذاب الآخرة

رباعی

ختم شد ہم رسالتی بعون الوھاب
امید کہ باشد ہمگی صدق وصواب
گر سہو وخطاے شدہ باشد واقع
رب اغفر لی انک انت الوھاب

بفضل قادر عزوجل وعظیم لم یزل وتصدق روح پرفتوح وشاہنشہ عرب عجم حضرت رسول اکرم صلی اللہ علیہ وآلہ وصحبہ وسلم واعانت وسیلہ معظم یعنی جناب غوث الاعظم علی جدہ وعلیہ التحیة والثنا بشب دوازدھم ماہ مبجل ربیع الاول ۱۲۳۹ھ ہجری کہ لیل ولادت باسعادت باعث ظہور کائنات وخلاصۂ موجودات است بعد اداے نماز مغرب شب یکشنبہ کتاب بہار اعظم جاہی تالیف ایں عاصی عجز مظاہر، غلام عبدالقادر المتخلص بناظر کان اللہ لہ من الاوّل الی الآخر بن غلام محی الدّین معجز تخلص مغفور مبرور

ملاء اللہ قبرہٗ بالنّور

حسب الحکم شہسوار عرصۂ کشورستانی، رونق بخش محفل کامرانی، نونہال حدیقۂ جوانی، بہار گلستان زندگانی، مدار ملک وملّت، سراج روشن دولت، ماہ منور سپہر امارت، نیّر اعظم برج ریاست، نواب والاجاہ امیر الہند اعظم جاہ، فخر الامرا

مختار الملک روشن الدولہ محمد منور خان بہادر، بہادر جنگ اللّٰہم طول عمرہٗ و زد دولتہ و و نفقۂ لما تحبہ و ترضاہٗ کہ رئیس مومنین و حامی دین متین و مرجع مسلمین د ولی نعمت موروثی این نیاز قرین است در ہجوم افکار و مکروہات دور دوار صورت اختتام پذیرفت، آبیار ریاض ازل باین گلزار ہمیشہ بہار، از خزاں دیدۂ ناتواں بین شیاطین سیرت، بد اطوار کہ خار خسران نصیب آنہا باد محفوظ داراد، و بچشم معنی شناس کہ از حرف عناد و عیب چینی پاک و صاف است، از نظارۂ این ریاحین محظوظ نماید آمین بحق طٰہٰ و یٰسین ؎

ہر حرفِ خطا کہ رفتہ باشد ز قلم
شویند بآب لطف و باران کرم

الحمد للّٰہ علیٰ اتمامہ

Abu Ahmad Muhammad Abdullah, a great grandson of Moulvi Abdul Wahab Sharaful Mulk Madar-al-Umara Bahadur, of whom a mention has previously been made in this preface.

I came to know of the existence of the original manuscript of the said book, lying with the said Hajee Abu Ahmad Muhammad Abdullah only when a greater half of the book was lithographed and sent to the press. But after comparing both the manuscripts with each other, I found that the present work has been re-written by the author, and it completely differs with the original one in language and the arrangement of facts, sentences and passages. Hence there was no question of comparing the two manuscripts with each other and recording their differences in reading. I referred to the original manuscript only certain doubts which came to my mind, at the time of editing this work. I feel that my efforts to write a more detailed introduction in Persian will be much appreciated by the revered readers and scholars.

MUHAMMAD YOUSUF KOKAN
Reader, Department of Arabic, Persian, and Urdu, University of Madras
MADRAS-5.

MADRAS
25—2—1961

the first in the year 1238 A.H. – 3rd February, 1823 A.D. and returned to Madras after visiting Nagore, Tiruchirapalli, Gingee, Chetpet, Arni, Arcot, Vellore and Conjeevaram etc., on Thursday the 17th Ramazan 1238 A.H. – 29th May 1823 A.D. The journey to and fro Nagore covered a period of about four months and lakhs of rupees were spent during this trip by way of purchasing provisions for themselves and valuable presents to be presented to the chieftains, collectors and other officers of the districts. The people in Carnatic had never seen before such a pompous and glorious journey undertaken by any ruler of this country.

Moulvi Ghulam Abdul Qadir Nazir was commanded by the Nawab at the sixteenth halt at Shiyali on Wednesday the 7th Jamadi II 1238 A.H. - 19th February, 1823 A.D., to commit to writing all that he observed on his route to Nagore and back in this journey. He completed the book *Bahar-e Azamjahi* on Sunday the 12th Rabi the first in the year 1239 A.H. – 1823 A.D. and presented it to the said Nawab.

This book contains not only a brief description of the Royal journey, halt by halt, but also furnishes valuable information about the Muslim saints and savants, buried in places, visited by the Nawab. It also records the names and condition of many important buildings, gardens, mosques, markets, villages, ponds etc., which have now fallen in ruin, and their exact positions can not now be located. It also gives us a picture of the life, civilization and culture, with its noble and lofty ideals, notions and aspirations, prevailing during this period.

Nazir died at the age of 43 years on the 4th Shawwal 1243 A.H. 19th April 1828 A.D., survived by a son, Muhammad Hussain (d. 1299 A.H. - 1881 A.D.) and two daughters, Shahar Banu (d- 1259 A.H. – 1843 A.D.) and Bibi Makhdooma Ashraf (d 1304 A.H.–1887 A.D.) Their descendants are still to be found in Madras and Hyderabad. Nazir has left many other works in Persian and Urdu, of which I have discussed in some detail in my introduction to this book in persian.

I am thankful to Sri T. Chandrasekharan, Curator, Govt. Oriental Manuscripts Library, Madras, for the kind favour of providing me an opportunity to edit this interesting and valuable work. I made a careful study of the single manuscript copy of this book, available in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras, and corrected the mistakes. I also added to it necessary notes here and there, with the help of the old records and writings, available in the personal library of Haji

and Moulvi Baqir Agah (d. 1220 A.H. - 1805 A.D.) and then became a tutor to Abdul Ali Khan, son of Nawab Amirul-Umara, the second son of Nawab Muhammad Ali Walajah, who ascended the throne in 1216 A.H. - 1801 A.D. with the title of Nawab Azimuddawla, Mujiz also undertook tution to some of the members of the Walajah's family. He did not receive better encouragement during the reign (1210 - 1216 A.H. - 1795 - 1801 A.D.) of Nawab Umdat-ul-Umara, the eldest son of Nawab Muhammad Ali walajah.

Mujiz did not accept the post of diwan when it was offered to him by Nawab Azimuddawla. Hence the Nawab granted him a monthly allowance of Rs. 140/- per month, which continued till his death. He was considered as a master of Persian language after Moulana Baqir Agah. Students from different parts of the city approached him for getting their newly composed verses corrected by him. Mujiz died in 1229 A. H. 1813 A. D., leaving two diwans one in Persian and the other in Urdu.

Mujiz had four sons of whom Moulvi Ghulam Abdul Qadir Nazir was the eldest. Nazir was born in 1200 A. H. – 1785 A.D. and was brought up with great care by his father. He studied Persian under him and also got his newly composed verses corrected by him. After the death of his father he was employed in the service of Nawab Azimuddaulah as a Persian Munshi (clerk) on a monthly allowance of Rs. 30/. But he soon became the superintendent of the Royal Library and also as the chief steward of the Royal Palace, drawing a monthly salary of Rs. 130/-.

Nawab Azamjah succeeded his father Nawab Azeemuddaulah, as Walajah IV, on 17th Rabi-us Thani 1235 A.H. – 3rd February, 1820 A.D. Even During the reign of his father, he cherished the hope of visiting the shrine of Hazrath Shahul Hameed Meeran Abdul Qadir, Gunj Sawai (d 976 A.H. – 1568 A. D) interred in Nagore (Tanjore District) and that of Hazrath Tabal Alam Nathar Vali interred in Tiruchirapalli in 673 A. H. 1274 A. D. This was made possible for him by the Major General Sir Thomas Munro, the Governor-in-council, at Madras, in 1823 A.D. The Nawab took, in his company, his mother, his wives, his brother Nawab Azeemjah and other members of the Royal family with many other courtiers, dignitories, learned men, servants and army men. There was a large number of bullock carts, horses, elephants and camels. He started from the Royal Palace at Chepauk, Madras on Monday, the 21st Jamadi

Moulvi Ghulam Abdul Qadir Nazir is a direct descendant of Hasan Fazlullah, the son of Qazi Raziuddin Murtaza. We know nothing about him and his son Abdul Qadir, his grandson Shaikh Muhammad Hussain and great grandson Shaikh Abu Muhammad, except that they had good grounding in Islamic studies. Moulvi Muhammad Husain, alias Shaikh Ahmad, son of Shaikh Abu Muhammad, became popular and powerful when he was appointed by the Emperor Aurangzib, as an Intelligence Officer in the district of Ahsan Abad, known as Gulbarga. He was born in 1064 A.H. - 1654 A.D. and studied Arabic and Persian under different teachers of Bijapur. He married Shahar Banu, the sister of Moulvi Muhammad Husain of Bidar, *the martyred*, who introduced him to the Emperor Aurangzib. Shaikh Ahmad sent all his secret reports to the Emperor through the chief officer Yar Ali Beg Khan. He was pious and of saintly character and the Emperor had so much confidence in him that he gave priority to all his reports over others. He died at Arcot in 1134 A.H. – 1722 A.D. Nazir also has made a reference to him in his book *Bahar-e-Azamjahi*.

Shaikh Ahmad had two sons (1) Muhammad Abdul Qadir (1105-1163 A.H. - 1693-1749 A.D.) and (2) Muhammad Makhdoom (1115-1185 A.H. - 1703 - 1771 A.D.) and a daughter married to Nizamuddin Ali, son of Moulvi Muhammad Husain of Bidar, *the martyred*. Muhammad Abdul Qadir was the father of Muhammad Nadeemullah, who was born in 1149 A.H. -1735 A.D. and got married to Shahar Banu, the daughter of his uncle Muhammad Makhdoom, in 1172 A.H. - 1758 A.D. But Nadeemullah lost his wife just after a year of his marriage and he himself died at the prime of his youth in 1180 A.H. - 1766 A.D., leaving his only seven year old son Ghulam Muhyuddin Mujiz, to be nurtured and brought up by his maternal grandmother, Bibi Makhdooma Ashraf, the daughter of Muhammad Abdullah, *the martyred* and wife of Md. Makhdoom, son of Shaikh Ahmad. Nadeemullah has left a short *Diwan* in Persian, containing only lyrical poems, which though not so brilliant, as to place him among the first rate poets, but are characterised by loftiness of conception, sublimity of thought, chaste language and refined sentiments.

Mujiz studied Persian for some time at Arcot and then shifted to Madras in 1190 A,H. - 1776 A.D. and here he studied under able teachers and scholars like Mir Muhsin Imtiyaz (d. 1199 A.H.–1784 A.D.) Ali Dil Khan Murawwat (d. 1201 A.H. - 1786 A.D.), Moulvi Mir Muhammad Bakhsh (d, 1208 A.H. - 1793 A.D.) Syed Asim Khan Mubariz Jung (d, 1216 A,H. - 1801 A.D.),

of Bijapur. Some of his poetical compositions are to be found, quoted in his book, referred to above.

Qazi Murtaza had five sons: (1) Hasan Fazlullah alias Muhammad Niamathullah (2) Qazi Husain Lutfullah (3) Qazi Mahmood, the younger, (4) Muhyuddeen Ruhullah and (5) Hussain Shukrullah. Of the last two, we know nothing. Qazi Mahmood, the younger, abridged the famous Persian work of *Ma La Budd Shafai*, on Islamic theology, written by Nuruddin Muhammad *Al-Iji*. Qazi Husain Lutfullah was the father of (1) Miran Abdul Qadir (d. 1074 A.H.-1663 A.D.), (2) Muhammad Ali and (3) Qazi Nizamuddin Ahmad, the elder (died after 1100 A.H.-1688 A.D.), who all were men of high repute. Miran Abdul Qadir was the father of Moulvi Muhammad Husain of Bidar, *the martyred*, who had been appointed, by the Emperor Aurangzib, as the principal of the famous Arabic College at Bidar, started by Mahmood Gawan, the chief minister of the Bahmani Kingdom . He met his mournful death due to a fall of lightning and thunder on the Royal magazine by the side of the said institution and mosque, when he was leading the *taravih* prayer, on 12th night of Ramzan in the year 1108 A H.-25th March 1697 A.D. He married Bibi Muhammadia, the daughter of Qazi Nizamuddin Ahmad, the elder, by whom he had four sons and a daughter and their progeny thrived and prospered at Gulbarga, Udgir, Budwail, Siddhawt, Arcot and Madras.

Muhammad Abdullah, *the martyred*, son of Qazi Nizamuddin Ahmad, the elder, held the post of Qazi and Kotwal for some time at Gulberga and then as the *Qiladar* of Tarpatri, where he fell fighting with the zamindars of the place, in 1145 A.H.-1733 A.D. Of his sons, Qazi Nizamuddin Ahmad, the younger, earned great name and fame, as a scholar, author and jurist. He settled down at Arcot and died there in 1189 A.H. - 1775 A.D, at the age of 76 years. He has to his credit several works in Arabic and Persian. Moulvi Muhammad Ghouse, Sharaful Mulk, Ghalib Jung Bahadur (1166-1238 A.H. - 1752 - 1822 A.D.)- and his two sons *viz.*, Moulvi Abdul Wahab Sharaful Mulk, Madar-ul - Umara Bahadur (1208 - 1285 A.H. - 1793-1868 A.D.) and Moulvi Muhammad Sibghathullah, better known as Qazi Badruddawlah Bahadur (1211 - 1280 A.H. - 1796 - 1863 A.D.), of whom we find occasional references in *Bahar-e-Azamjahi*, are respectively the grandson and great grandsons of Qazi Nizamuddin Ahmad, the younger. They have left several works in Arabic, Persian and Urdu. Greater details about them, can be had from my book in Urdu, *Khanwada-e-Qazi Badruddawla*, which is under print now.

PREFACE

Moulvi Ghulam Abdul Qadir Nazir, the author of "*Bahar-e-Azamjahi*", hails from a "*Nawait*" family, which produced several scholars and poets of repute. His ancestors are supposed to have migrated from "Nait" a place near Basara in Iraq, to Konkan on the western coast of the South Indian peninsula, in the fourteenth century of the Christian era. His progenitor, Faqeeh Ata Ahmad Shafai, was a theologian and a contemporary to the well known savant and scholar Mulla Faqeeh Makhdoom Ali Mahaimi (d. 835 A.H.—1431 A.D.) His son, Faqeeh Makhdoom Ishaq, grandson, Faqeeh Makhdoom Ismail, and great grandson, Faqeeh Abu Muhammed, all were great theologians and savants. Ahmad, the son of Faqeeh Abu Muhammad, held the post of Qazi at Goa, which continued to his son Qazi Mahmood, the elder, (d. 995 A. H.-1587 A.D.), who left a book in persian, "*Taliqat bar Muamala-e-Goa*" (Notes regarding the Goa principality) which contains his observations and remarks regarding the judgmentsand decrees issued by the other Qazis under his jurisdiction. His brother and brother's son, Mulla Khaleelullah (d. 968 A.H.—1560 A.D) and Mulla Ahmad (d. 985 A.H.—1577 A.D.) held high position during the reign of Sultan Ali Adil Shah (965–988 A.H. – 1557 – 1580 A.D.) of Bijapur. Mullah Ahmad was a mystic and a sufi and hence he was highly respected by the king and his courtiers. Mulla Habeebullah (979-1041 A.H.1572-1632 A-D.) son of Mulla Ahmad, commanded a greater respect at the court of Sultan Ibrahim Adil Shah (988-1037 A.H.—1580-1627 A.D.) of Bijapur; for he happened to be the disciple of and worthy successor to the great saint Syed Shah Sibghatullah (d. 1015 A.H. –1606 A.D.), better known as the "Deputy of the Prophet of God". Mulla Habeebullah has written a short treatise in Persian, *Kalimat-e-Kufr* (Blasphemic Utterances), by name, and his words and writings have been recorded by his two disciples Shaikh Abdul Fattah and Abdul Qadir, in two works, known respectively as "*Rahat-al-Qulub*." and "*Manaqib-e-Hazrath Shah Habeebullah*".

Qazi Raziuddeen Murtaza, with the poetic surname of *Razi*, held the post of Qazi from 980 A.H.—1572 A.D., when his father, Mahmood, the elder, retired from service; and he compiled in Persian a book '*Tuhfat-al-Haqeer*' on rhetorics in 998 A.H.-1589 A.D, and presented it to Sultan Ibrahim Adil Shah

number of manuscripts published by this Library in this series is as follows.

Tamil	...	21
Sanskrit	...	18
Telugu	...	7
Malayalam	...	9
Kannada	...	7
Marathi	...	2
Persian	...	3

All the manuscripts in this series are edited by the Curator of this library with the help of the staff in different languages except the Stotrarnavam that was edited by the Curator himself.

This book is based on a single paper manuscript described under D.No. 529 available in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras. It contains 324 pages with 11 lines on a page and is written in Persian script.

Some of the manuscripts taken up for publication are represented by single copies in the library and consequently the mistakes that are found in them could not be corrected by collating them with other copies. The editors have, however, tried their best to suggest correct readings. The wrong readings are given in the foot-notes except in the case of a few books in which the correct readings have been given in the foot-note or incorporated in the text itself in square brackets.

The Government of India and the Government of Madras have to be thanked for financing the entire scheme of publication although there is a drive for economy in all the departments. My thanks are due to the members of the Expert Committee and the Editorial Committee who spared no pains in selecting the manuscripts for publication. I have also to thank the various editors, who are experts in their own field, for readily consenting to edit the manuscripts and see them through the press. The various presses that have co-operated in printing the manuscripts in the best manner possible also deserve my thanks for the patience exhibited by them in carrying out the corrections made in the proofs.

It is hoped that the Government of India will be continuing their financial grant to this library year after year for undertaking the printing of other manuscripts.

MADRAS,
21st February 1961.

T. CHANDRASEKHARAN.
Curator.
Govt. Oriental Manuscripts Library.

The Government of India will be contributing 50% of the cost for the printing of the above works, which has to be completed by the end of March, 1961. With the exception of Brahmasiddhi in Sanskrit and the Catalogue of the Marathi manuscripts, the other works may be printed before the end of the financial year. Except the catalogues and Stotrarnava in Sanskrit, all the other works have been edited by outside scholars and hence they have been issued under the Madras Government Oriental Series as numbers 166 to 177. Stotrarnavam in Sanskrit is edited by the Curator himself under the Madras Government Oriental Manuscripts Series as number 70.

The Government of Madras have constituted an Expert Committee for each South Indian language in which there are manuscripts in the Government Oriental Manuscripts Library, for the purpose of selectiug rare and important manuscripts for publication in the Madras Government Oriental Series. Till now the following number of manuscripts have been published in different languages.

Tamil	...	34
Sanskrit	...	23
Telugu	...	20
Malayalam	...	20
Kannada	...	14
Persian	...	8
Arabic	...	1

Under the same series the number of works published from the Tanjore Maharaja Serfoji's Sarasvathi Mahal Library, Tanjore is as follows.

Tamil	...	12
Sanskrit	...	10
Telugu	...	5
Marathi	...	6

The Dr. U. V. Swaminatha Iyer Library, Adyar, has published under this series three Tamil works.

An Editorial Committee has been formed under the orders of the Director of Public Instruction, Madras, for selecting manuscripts in different South Indian Languages for publication in the Madras Govt. Oriental Manuscripts Series. The

of Madras in G.O. No. 81859 E6/59-15 Education dated 5th January, 1960 sanctioned the publication of the following seven manuscripts.

1. Tanippadarrirattu.
2. Keraladesa Varalaru.
3. Kattabomman Varalaru.
4. Kalambakakkottu.
5. Uttara Ramayana Natakam.
6. Yapparumkalam.
7. Palamolittirattu.

Of these, the last one was dropped as it was found to contain a large number of colloquial terms. The printing of the other six manuscripts has been completed in the Madras Government Oriental Manuscripts Series as numbers 55,56,67, 68.69 and 66.

During the year 1960-61 the Government of Madras have sanctioned in Memorandum No. 47522-E6/60-9 Education dated 30-12-60 the publication of the following manuscripts.

TAMIL

1. Sivapuranatottiramanjari.
2. Tiruvoymoli-Ittupravesa Sangraham.
3. Vetalakkathai.
4. Homer's Iliad.
5. Saptarishi Nadi—Kanya Lagnam.
6. Kunrakkudi Kumaran Peril Kirtanaikal.
7. Divyaprabanda Akaradi.

PERSIAN

8. Tarikh-e-Hafeezullakhan.
9. Bahar-e-Azamjahi.
10. Sawanihat-i-Mumtaz.

SANSKRIT.

11. Nyayaratna Dipavali.
12. Nyayasara.
13. Stotrarnavam.
14. Brahmasiddhi.

CATALOGUES.

15. Triennial Catalogue of Tamil Mss Vol. 12.
16. do. do. do. 13.
17. Descriptive Catalogue of Marathi Mss. Vol. 3.

INTRODUCTION.

The public are perhaps aware of the fact that the Government of Madras have launched upon a scheme of publication of rare manuscripts treasured in two premier institutions of this State, namely, the Madras Government Oriental Manuscripts Library, Madras, and the Tanjore Maharaja Serfoji's Sarasvathi Mahal Library, Tanjore. Financial help has also been extended to Dr. U. V. Swaminatha Iyer Library, Adyar, Madras, for similar purpose. Though the publication of rare manuscripts was started as early as 1909 by this library, only 12 works were taken up for publication till 1942. Of these, the printing of three works has not yet been completed.

Only in the year 1949-50 a regular scheme for the publication of manuscripts was prepared and accepted by the Government of Madras under the MADRAS GOVERNMENT ORIENTAL SERIES. This scheme included the manuscripts in all the South Indian Languages in which there are manuscripts in the library. Till now 158 manuscripts in different languages have been printed. Of these, 35 manuscripts are from Tanjore Maharaja Serfoji's Sarasvathi Mahal Library, Tanjore, and three from Dr. U. V. Swaminatha Iyer Library, Adyar. In addition, from 4 manuscripts, 3 from this library and one from Dr. U. V. Swaminatha Iyer Library, Adyar, are in the press.

All the manuscripts under the Madras Government Oriental Series were edited by various scholars drawn from different learned institutions. The publication of manuscripts under the Madras Government Oriental Manuscripts Series was resumed in the year 1950-51. All the manuscripts published under this series before 1942 were in Sanskrit. But since 1950-51 the manuscripts in other languages also were included. These are edited by the Curator with the assistance of the Pandits in respective languages. Till now 60 works have been printed including 51 works since 1951.

The Government of India also have decided upon a programme of printing rare and useful manuscripts in the different languages of India. For this purpose the Ministry of Scientific Research and Cultural Affairs have come forward with grants-in-aid for some of the manuscripts libraries maintained by the State Governments and also for certain reputed private libraries. In the year 1959-60 the Government

BAHAR-E-AZAMJAHI

EDITED
BY
AFZALUL ULAMA MOULVI MUHAMMAD YUSUF KOKAN UMARI, M.A.,
Reader, Department of Arabic, Persian and Urdu,
University of Madras, Madras-5,

GOVERNMENT ORIENTAL MANUSCRIPTS LIBRARY,
MADRAS.
1961

Price Rs. 11-25

GOVERNMENT OF MADRAS
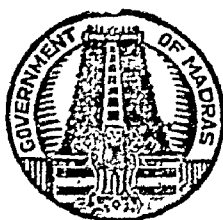
MADRAS
GOVERNMENT ORIENTAL SERIES

Published under the authority
of
The Government of Madras

General Editor:
Sri T. CHANDRASEKHARAN, M.A., L.T.,
Curator, Government Oriental Manuscripts Library,
MADRAS-5.

No. CLXXVI